

Національна академія наук України
Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського

Аліна Ярова

**Традиційне житло Чернігівщини
кінця XIX –
першої половини XX століття**

Монографія

Київ
Видавництво ІМФЕ
2017

УДК 728.6(477.51)"188/195"

Я-76

Головний редактор

Ганна Скрипник – академік НАН України,
доктор історичних наук

Рецензенти:

Мирослав Сополига – доктор історичних наук, професор

Марина Герасько – кандидат історичних наук

Науковий керівник

Валентина Борисенко – доктор історичних наук, професор

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України
(протокол № 16 від 28.11.2017)*

Ярова Аліна

Я-76 Традиційне житло Чернігівщини кінця XIX – першої половини XX століття : монографія / Аліна Ярова ; [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2017. – 196 с. ; іл.

ISBN 978-966-02-8382-4

У монографії відображено результати комплексного дослідження традиційної української житлової архітектури кінця XIX – першої половини XX ст. з території сучасної Чернігівської області. Розглянуто історію вивчення цього питання, проаналізовано джерельну базу, основою якої стали власні польові матеріали авторки. У праці наведено основні типи конструкції житла, поширеного на Чернігівщині, його конструктивні деталі. Встановлено особливості екстер'єру та інтер'єру житлової архітектури в різних частинах Чернігівської області. Особливо розглянуто систему звичаїв, вірувань та обрядових дій, пов'язаних із житлом, що зафіксовані серед місцевих мешканців.

Книга може бути корисною для етнографів, істориків, краєзнавців, студентів історичних факультетів, та всіх, хто цікавиться традиційною культурою і історією України.

ISBN 978-966-02-8382-4

© ІМФЕ ім. М. Т. Рильського
НАН України, 2017

ПЕРЕДМОВА

Традиційне житло є фундаментальною складовою української етнокультури. Науковий інтерес до народної архітектури посилюється сучасними тенденціями розвитку гуманітаристики, а саме зверненням до вивчення народного житла, збереженням його як одного з важливих компонентів історико-культурної спадщини українського народу.

Дослідження з традиційної архітектури посідають чільне місце в системі етнологічних знань і потребують подальшого вивчення, особливо в контексті етнорегіональних особливостей. Система житлобудування населення не лише є відображенням суто матеріального аспекту культури, але й складає комплекс, що відображає матеріальну й духовну складові та естетичні вподобання цілого народу.

На часі комплексне дослідження традиційного житла окремого історико-етнографічного регіону, оскільки це дає можливість простежити локальні особливості української оселі. Досліджувана територія сучасної Чернігівщини лежить одразу в межах двох етнографічних регіонів – Центрального-Східного та Полісся. Народна архітектура в цих регіонах мала як спільні, так і відмінні риси. Так, житла Полісся, до якого відноситься більша частина Чернігівської області, внаслідок низки соціально-економічних та природно-географічних факторів відрізнялися стриманішим у порівнянні із Середньою Наддніпрянщиною інтер'єром та екстер'єром, а також матеріалами, що використовувалися при будівництві. За наявності лісів, на відміну від південних районів, хати цього регіону будувалися переважно в зруб, і тут довше побутували реліктові форми хат – «курні» житла.

Традиційна архітектура тривалий час є предметом уваги вчених, але попри численні дослідження досі не є досконало вивченим аспектом культури українського народу. Внаслідок різних чинників, таких як недовговічність будівельних матеріалів, запустіння села, з кожним роком прикладів традиційного житлобудування стає все менше. Актуальним є збір польового матеріалу з досліджуваної проблеми для подальшого його аналізу та архівації. Необхідною складовою є створення бази фотоматеріалів. Збереження інформації про житлову архітектуру українців у вигляді фотографій та графічних креслень дає змогу полегшити дослідження даної проблеми в майбутньому.

Об'єктом даного дослідження є традиційні житлові будинки Чернігівщини кінця XIX – першої половини XX ст., предметом – еволюція типів конструкцій, планування та зовнішнього вигляду народного житла Чернігівщини кінця XIX – першої половини XX ст., а також пов'язані з ним традиції, прикмети та обрядовість.

Монографія презентує результати комплексного дослідження особливостей конструкції, планування, екстер'єру та інтер'єру традиційного житла на території Чернігівщини кінця XIX – першої половини XX ст., вивчення традицій та обрядів українців, пов'язаних із житлом.

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець XIX – першу половину XX ст. Нижня межа зумовлена активним економічним розвитком регіону в даний період, унаслідок чого відбулося зростання кількості житлової забудови та її удосконалення, верхня межа пояснюється появою в другій половині XX ст. нових та перебудовою старих хат, поширенням цегляних будинків, плановою забудовою, зміною традиційного планування житлових будинків, як наслідок відбудов після Другої світової війни та економічним і політичним розвитком країни.

Географічні межі дослідження охоплюють сучасну територію Чернігівської області. Територія сучасної Чернігівщини межує з прикордонними областями Білорусі та Росії, частина яких до 1919 р. і 1923 р. входила до складу Чернігівської губернії.

Так, до неї, створеної 1802 р., входило 12 повітів – Борзнянський, Глухівський, Городнянський, Козелецький, Конотопський, Мглинський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Новоміський, Сосницький, Стародубський та Чернігівський. Через рік було додано Кролевецький, Суразький та Остерський повіти. Сучасні Прилуцький, Ічнянський, Варвинський, Срібнянський райони входили до Прилуцького повіту Полтавської губернії. Утім, автор свідомо обмежує територію дослідження кордонами сучасної Чернігівської області через неможливість проведення досліджень у Російській Федерації у зв'язку зі складними політичними відносинами із цією країною в період написання роботи. Окрім того, на думку автора, дослідження сучасної території Чернігівщини дає можливість порівняти матеріальну культуру населення Полісся та Середньої Наддніпрянщини, до якої відносяться східні райони області, які в XIX ст. входили до Полтавської губернії. Доробок закордонних науковців використаний як порівняльний матеріал.

Автор висловлює щирі подяку всім тим, без кого це монографічне дослідження не було б можливим: науковому керівникові доктору історичних наук, професору В. К. Борисенко за спрямування й допомогу протягом усього періоду проведення дослідження, надання порад та підтримку, весь колектив відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України за надання своєчасних фахових порад та сприяння у виході монографії. Велику дяку автор висловлює рецензентам дослідження доктору історичних наук М. Д. Сополізі та кандидату історичних наук М. О. Герасько за критичні зауваження і допомогу в удосконаленні праці.

Особливу подяку автор адресує своїм батькам та близьким за підтримку й безмежну віру, а також колегам та друзям, які допомагали у проведенні дослідження.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

1. Досліджуване питання в історіографії

Вивчення традиційного житла населення Чернігівщини почалося ще з XVIII ст. – свідчення про нього з'являлися в описах мандрівників і в статистичних даних. Упродовж XIX ст. внаслідок становлення етнографічної науки та розвитку методичного інструментарію вивчення традиційної хати продовжилось в більш узагальненому науковому річизі.

Для означення традиційного житла дослідники XIX ст. найчастіше застосовували терміни «житло», «хата», «ізба» (у російськомовній літературі), розуміючи при цьому житлову архітектуру сільського населення. Застосовуючи слова «будинок», «дім», автори праць частіше мали на увазі муровані житла, що були більш розповсюджені в містах, ніж у селах. При цьому, розглядаючи традиційне житло, вчені зосереджували увагу саме на сільській хаті, а житло міщан або не згадувалося в контексті традиційного народного житлобудування, або розглядалося лише у порівнянні із сільським – вказувалися спільні та відмінні риси планування, як то кількість кімнат, площа.

Серед означень дослідниками використовувалися терміни «курна хата» (під час опалення такого житла дим не виводився на зовні через димар, а накопичувався в приміщенні) та «світлиця» (хата з опаленням «по-білому»).

Однією з перших праць, що мала етнографічні спостереження, пов'язані з традиційним житлом населення території Чернігівщини, став опис «Село Юриновка (Новгород-Северского уезда Черниговской губернии) в историческом и этнографическом отношениях» 1855 р. дослідника Ф. Богуславського. У праці описано зовнішній вигляд житла, інтер'єр та матеріали, з яких

були збудовані хати зазначеного села. Увагу науковця було зосереджено не лише на екстер'єрі та конструктивних особливостях, а і на внутрішньому устаткуванні: зафіксовано такі традиційні його елементи, як то лави, осліни («услоны»), божниці, піл (ліжка), полиці, судники ¹.

Важливу роль у розвитку історичних наук мала діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, створеного 13 лютого 1873 р. ² Результати діяльності відділу були надруковані у двох томах «Записок Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества» (1874, 1876). На їх сторінках було вміщено публікації різного проблемно-тематичного спрямування таких вчених, як В. Антонович, Ф. Вовк, П. Чубинський, М. Левченко та ін. Велася підготовка до виходу третього тому, але в 1876 р. на підставі Емського указу відділ було закрито ³.

У другому томі «Записок...» надрукована праця М. Левченка «Несколько данных о жилище и пище Южнорусов» ⁴. У ній автор здійснив спробу порівняльної студії українського житла з традиційним російським, білоруським, а також молдавським, зазначивши характерні відмінні риси.

Суттєвою тезою для дослідження є та, що більшість українських хат штукатурили та білили. Науковець навів порівняння відмінних рис покриття та форм даху (стосовно якого зауважив, що дахів із фронтоном, тобто двосхилих, в Україні дуже мало,

¹ *Богуславский Ф.* Село Юриновка (Новгородсеверского уезда, Черниговской губернии) въ историческомъ и этнографическомъ отношеніяхъ / Ф. Богуславский. – 1855. – С. 9–10.

² *Житецький І.* Південно-Західний відділ географічного товариства у Києві / І. Житецький // Україна. – Київ, 1927. – Кн. 5. – С. 31.

³ *Бутич І.* Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества / І. Бутич // Енциклопедія історії України. Т. 10. Т–Я / редкол.: В. Смолій (голова) та ін. – Київ : Наукова думка, 2013. – С. 260.

⁴ *Левченко М.* Несколько данных о жилище и пище Южнорусов / Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества / М. Левченко. – 1875. – Т. 2. – С. 135–150.

на противагу від житла російського населення), форми та кількості вікон. Автор подав інтерпретації таким локальним назвам окремих елементів житла, як «призьба» та «причілок». Дослідник описав інтер'єр традиційного житла, зауважив малу його відмінність у різних частинах сучасної України⁵. Багато уваги приділив порівнянню характерних особливостей традиційної архітектури в різних регіонах країни. Зокрема, він зазначив наявність курних хат у Чернігівській та Полтавській губерніях⁶. Вказав на відмінності традиційного житлобудування Полісся від інших регіонів, такі як, наприклад, особливості покрівельних матеріалів: на території північної частини Чернігівської губернії дах нерідко вкривався «дранкою», рідше – «гонтом»⁷. Загалом у статті Чернігівській губернії приділено чимало уваги. Крім житла зрубної конструкції, автор описав «валькові» й «сирцеві» хати, поширені на території країни. Також навів висновки досліджень господарчих споруд.

Результатом експедицій під проводом видатного вченого П. Чубинського, що проводились у 1869–1870 рр. від Російського географічного товариства, стали сім томів у восьми книгах «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край».

Сьомий том, що вийшов друком 1877 р., присвячений матеріальній культурі населення⁸. Тут містяться описи традицій, пов'язаних з вибором місця для будування хати.

Дослідником описано обряди, пов'язані з будуванням житла – «заклади́ни», наведено уривки тексту ритуальних пісень, примовок. У доробку наводяться пояснення конструктивних особливостей житла та зведення житлової споруди – способи

⁵ Левченко М. Несколько данных о жилище... – С. 139–140.

⁶ Там само. – С. 138.

⁷ Там само. – С. 136.

⁸ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. – Санкт-Петербург, 1877. – Т. 1. – Вып. 2. – 608 с.

вкладання зрубу, призьби, сволоків, конструкції стелі, особливості побудови сіней і комори⁹.

Учений не оминув увагою такі традиційні речі, як піл, скриня, лавки, судник, мисники, лаханка – «помийниця», полиці, ослінці, колиска, дзеркало. Підкреслив значення наявності в оселі божника («червоного кута»)¹⁰.

У «Трудах этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» викладено ґрунтовні дослідження П. Чубинського курної хати. Вченим виокремлено перехідний тип, тобто «напівкурну» хату, у якій труба проведена, але тільки в сіни, де й накопичувався дим¹¹. Такою є двокамерна хата з плетеними сіньми та дахом на кроквах кінця XIX ст. із села Мамекине Новгород-Сіверського району¹².

У цей період працював видатний історик, етнограф, поет М. Костомаров. Ним було зібрано велику кількість етнографічного матеріалу, який він вважав обов'язковим джерелом для вивчення історії. Багато уваги вчений приділив усному фольклору. Окреме місце в його студіях мало питання слов'янської міфології. Вже після його смерті, у 1930 р. науковим товариством у Києві, під редакцією М. Грушевського, були опубліковані результати досліджень. Праця має назву «Етнографічні писання Костомарова: зібрані заходом академічної Комісії української історіографії»¹³. Розділ «Слов'янська міфологія» присвячений давнім релігійним уявленням та віруванням слов'янського народу, зокрема, розглянуто пантеон богів, вірування в потойбічний світ, одухотворення природи, окремо вивчені свята давніх слов'ян і дослідження давніх богослужінь¹⁴.

⁹ Там само. – С. 376, 378.

¹⁰ Там само. – С. 384.

¹¹ Там само. – С. 389–390.

¹² *Верговський С.* Експозиція «Полісся» у НМПАПу [Електронний ресурс] / С. Верговський. Режим доступу : <https://etnoua.info/novyny/ekspozycja-polissja-u-nmnapu-serhij-verhovskyj/>.

¹³ Етнографічні писання Костомарова: зібрані заходом академічної Комісії української історіографії / Історична секція Всеукраїнської академії наук. – Київ : Державне видавництво України, 1930. – 352 с.

¹⁴ Там само. – С. 203–240.

У 1994 році праці М. Костомарова з вивчення міфології були зібрані та опубліковані в книзі «Слов'янська міфологія»¹⁵.

Значну кількість фактографічних матеріалів, що стосуються проблеми традиційного житла Чернігівщини, опубліковано на шпальтах щомісячника «Киевская старина» (1882–1906), кожні три номери якого об'єднували в том, яких за 25 років існування журналу було видано 94 одиниці¹⁶. У 1907 р. видання було перейменоване на «Україна» та стало переважно україномовним¹⁷.

Цікавою для дослідження житла та світоглядних уявлень населення є стаття «Культурные переживания» М. Сумцова в «Киевской старине»¹⁸. Ним також видана праця «Сучасна малоросійська етнографія», в підрозділі «Домашні талісмани» проаналізовано символічні значення деяких предметів, описано, як влаштований поширений в Україні замок «засовка», обряди з будування і закладин хати, історію традиційного житла. Розглянуто значення для українців хатньої печі, вогнища у ній, сміття, деяких тварин, наприклад вуза, ластівки та ін. У дослідженні, окрім історичного підходу, вчений залучив філологічний аналіз семантики слів.

Важлива наукова робота з проблеми проводилась на теренах Західної України. З 1898 р. при НТШ діяла Етнографічна комісія під головуванням І. Франка. Результати експедицій друкувалися у виданнях «Етнографічний збірник» (з 1895 по 1935 рр. вийшло 40 томів) та «Матеріали до українсько-руської етнології» (з 1899 по 1939 р. видано 22 томи)¹⁹. Останнє у 1909 р. було перейменовано на «Матеріали до української етнології», а з 1929 р. журнал на-

¹⁵ Слов'янська міфологія / упоряд., приміт. І. Бетко, А. Полотай, вступна ст. М. Яценка. – Київ : Либідь, 1994. – 384 с.

¹⁶ Палієнко М. Киевская старина (1882–1906): Хронологічний покажчик змісту журналу / М. Палієнко. – Київ : Темпора, 2005. – С. 4.

¹⁷ Матях В. Киевская старина [Електронний ресурс] / В. Матях // Енциклопедія історії України. – Київ : Наукова думка, 2007. – Т. 4 : Ка–Ком. – 528 с. : іл. – Режим доступу : http://www.history.org.ua/?termin=Kyivskaya_starina_z.

¹⁸ Сумцов М. Культурные переживания / М. Сумцов // Киевская старина. – Киев, 1889. – Т. XXV. – С. 485–506.

¹⁹ Українська етнологія : Навч. посібник... – С. 80.

зивався «Матеріали до української етнології й антропології»²⁰. На сторінках журналів уміщено цінні праці та розвідки, що склали вагомий масив порівняльних матеріалів для дослідження.

Так, у 1899 р. у «Матеріалах до українсько-руської етнології» надруковано публікацію М. Могильченко «Будівля на Чернігівщині, Глухівського повіту у с. Полошки»²¹.

Дослідник подав як загальну інформацію про особливості житла Чернігівщини, його конструкцію, елементи двору, так і більш детальний опис хат Глухівського повіту (с. Полошки належить до Сумської обл.)²². У праці є фотокартки деяких жител та плани хат «комора-сіни-хата», «дві хати», «хата з теплушкою», «хата з прихатком та сіньми з надвору» й «хата з теплушкою та коморою»²³. У статті автор описав архітектурні елементи та подав їх назви, такі як «мост» (земляна долівка, вбита довбешкою і вимазана глиною), «столя» (стеля з дошок), «сволок», «гора» (простір між стелею та стріхою), «крокви», «бантини», «лутки» (колодки, між якими вбудовували вікна та двері), «бовдур»²⁴. У дослідженні викладено схематичний малюнок частини інтер'єру житла с. Полошки, у якому наведено приклади розташування печі та її елементів – заслону, лежанки, груби²⁵.

У 1898 р. в «Этнографическом обозрении» – журналі, що друкував «Этнографический отдел Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии», була надрукована стаття «Одруження комина» П. Шейна²⁶. У ній до-

²⁰ Матеріали до українсько-руської етнології Наукового товариства імені Шевченка. Т. I–XX, XXI–XXII : 1895–1919, 1929 : Бібліографія. – Львів, 2007. – С. 4, 5.

²¹ Могильченко М. Будівля на Чернігівщині / М. Могильченко // Матеріали до українсько-руської етнології / видання Етнографічної комісії під ред. Хв. Вовка. – Львів, 1899. – Т. I. – С. 79–95.

²² Там само.

²³ Ярова А. Вивчення традиційного житла Чернігівщини... – С. 102.

²⁴ Могильченко М. Будівля на Чернігівщині... – С. 88.

²⁵ Там само. – С. 89.

²⁶ Шейн П. Женитьба комина // Этнографическое обозрение. – 1898. – Т. 33. – № 3. – С. 152–160.

слідник описав обряд, що припадав на осінній період року. Автор подав два його варіанти, поширені серед населення Пінського та Київського повітів. Враховуючи їх географічну близькість до сучасної Чернігівщини, досить імовірно, що подібні обряди проводились на території Чернігівського Полісся²⁷.

У 1898–1899 рр. в рамках діяльності РГТ було надруковано два томи «Описаний Черниговской губернии» видатного українського вченого О. Русова. Праця видана в рамках роботи Російського географічного товариства. Перший том присвячено природно-географічним характеристикам губернії: клімату, господарству, землеволодінню, наявності природної сировини, геологічним характеристикам. У другому томі містилася інформація про умови побуту, особливості матеріальної та духовної культури населення²⁸.

Окремо розглянуто житлові умови. Автор подав інформацію про різні типи варіантів планування житла, їх можливі розміри. Дослідник порівнює північні та південні повіти Чернігівської губернії, в основному, наводячи статистичні дані їх кількості та особливостей планування житла. О. Русов намагався дослідити якомога більшу територію та часовий проміжок. Проаналізував не лише сільське, але й міське житло²⁹.

Видатним вченим початку ХХ ст., що приклав багато зусиль для розвитку етнології, став відомий науковець, член НТШ Федір Вовк. Свої дослідження він здійснював, спираючись на досвід французької антропологічної школи, згідно з якою людина досліджувалась системно та всебічно – в біологічному й соціальному контекстах³⁰. До багатого доробку вченого належать «Студії з української етнографії та антропології», що були ви-

²⁷ Ярова А. Вивчення традиційного житла Чернігівщини... – С. 102.

²⁸ Русов А. Описание Черниговской губернии / А. Русов. – Чернигов : Типография губернского земства, 1899. – Т. 2. – 377 с.

²⁹ Там само. – С. 179.

³⁰ Таран О. Наукова спадщина Федора Вовка в галузі антропології: спадкоємність традицій та сучасне бачення [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / О. Таран. – Київ, 2003. – С. 4.

дані в Празі у 1928 р. вже після смерті автора та перевидані у Києві у 1995 р.³¹ Праця є комплексним дослідженням культури населення України. Дослідник виклав результати вивчення традиційного житла і присвятив їм окремий ґрунтовний розділ.

Він розглянув особливості планування хат, їхню конструкцію, розміщення, особливості двору, порівняв житла з різних регіонів країни, в тому числі Чернігівщини. Науковець класифікував житла за матеріалами та способом зведення на: 1) будови з дерну й глини, 2) турлучні хати, чи хати на сохах, 3) дерев'яні хати (їх розмежував на: хати у «стовпи», «закидку», «шули», хати в зруб).

Розробив схематичну карту, на яку наніс території поширення різних типів конструкції житла.

За цією картою в північній частині Чернігівської області подекуди використовувалися дерев'яні рублені небілені хати, на більшій території – дерев'яні рублені білені хати, у південних районах Чернігівщини (приблизно сучасні Прилуцький, Варвинський, Срібнянський, Талалаївський райони, частина Ічнянського району), позначене побутування дерев'яних хат «у закладку» (побілених)³² (іл. 18).

Дослідник розглянув окремі елементи житла – покрівлю, дах, ганок, піч та її конструктивні частини, вікна, двері. Не оминув увагою інтер'єр та його складові – мисник, колицку, скриню та ін.

У цей період працював над збиранням етнографічного матеріалу вчений В. Гнатюк, проте його праця «Нарис української міфології» був опублікований після смерті автора³³. Науковець розглянув уявлення про світобудову, богів дохристиянської релігії, поширеної в давні часи у слов'ян, духів (серед них домовика), персоніфікації, уявлення щодо часу, хвороби, чудовиськ, людей з надприродною силою.

³¹ Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології / Ф. Вовк. – Київ : Мистецтво, 1995. – 336 с.

³² Там само. – С. 97–99.

³³ Гнатюк В. Нарис української міфології / В. Гнатюк. – Львів : Ін-т народознавства НАНУ, 2000. – 263 с.

Розвиток етнологічної науки активно продовжився після створення 14 листопада 1918 р. Української академії наук та заснування нових етнографічних центрів ВУАН ³⁴.

Вагомую працею з вивчення житла є книга архітектора Д. Дяченка «Будова села» ³⁵. Вчений описав головні типи конструкції та деякі локально поширені їх варіації в різних регіонах України. Цікавим матеріалом є плани з удосконалення житлових будівель у селі в першій половині ХХ ст., розроблені дослідником.

Дослідженням елементів інтер'єру, а саме вивченням конструктивних особливостей полицок та мисників, займалася науковець Л. Шульгіна. Результати цих досліджень викладені в статті «Коник»: прикраса на форму кінської голови та занепад її орнаментальної форми (матеріали з с. Жукин Остерського повіту на Чернігівщині)», що була надрукована в збірнику праць етнографічної комісії НТШ «Матеріали до української етнології та антропології» у 1929 р. ³⁶

Значний доробок з вивчення традиційної архітектури належить відомому вченому Стефану Таранушенку. У 1920–1930 рр. він перебував у складі Харківського музею українського мистецтва та займався вивченням традиційних хат Лівобережного Полісся. Для збору матеріалів у 1928 р. була організована наукова польова експедиція в складі С. Таранушенка, П. Жолтовського та Д. Чукіна. Дослідження переважно стосувалось питання культової архітектури, мистецтва. Результати дослідження були опубліковані у «Звіті за відрядження на Чернігівщину 30 червня – 8 вересня 1930 р.». У праці було підкреслено важливе значення церкви в композиції села та порівняна з Полтавщиною і Слобожанщиною менш виражена «вишуканість» архітектури ³⁷.

³⁴ Українська етнологія : Навч. посібник... – С. 81.

³⁵ Дяченко Д. Будова села / Д. Дяченко. – Київ : Червоний шлях, 1924. – 92 с.

³⁶ Шульгіна Л. «Коник»: прикраса на форму кінської голови та занепад її орнаментальної форми (матеріали з с. Жукин Остерського повіту на Чернігівщині) / Л. Шульгіна // Матеріали до етнології й антропології. – Львів, 1929. – Т. 10. – С. 253.

³⁷ Іваненко С. Куточок біля науки (Харківський період наукової діяльності Павла Жолтовського) / С. Іваненко // Актуальні питання гуманітарних наук. – Дрогобич, 2014. – Вип. 10. – С. 71.

Маршрут дослідження проходив від села Пакуль Чернігівського району до тогочасного кордону з Польщею ³⁸. С. Таранушенко, на основі дослідження генезису планування та конструкції житла різних періодів висловив думку, що найдавніше архайчне житло було однокамерним. Пізніше з нього розвинулись дво- та трикамерні приміщення. Вчений виділив характерні типи даху, поширені на території Лівобережного Полісся – дах на сволоках (що врубані в трикутні фронтони), дах на стовпцях і дах на кроквах.

Вагомий матеріал для дослідження архітектури знаходимо на сторінках щомісячного видання «Архітектура радянської України». Журнал видавала Спілка архітекторів України. Виходив три роки з 1938 – до 1940 р. Всього було видано 40 номерів. На його шпальтах друкувалися статті, присвячені історії архітектури, розвитку та її вивченню. Зокрема, в ньому були надруковані праці таких дослідників, як М. Холостенко ³⁹, М. Сімікін ⁴⁰. До того ж цінність має рубрика в журналі, де друкувались архітектурні терміни (друкувався українською мовою).

Велике значення для вивчення традиційного житла має праця видатного дослідника дерев'яної архітектури П. Юрченка «Народное жилище Украины», що вийшла друком у 1941 р. ⁴¹ Дослідник виокремив декілька найпоширеніших типів житла – найпростіше, тобто з одним приміщенням із сіньми та «дві хати через сіни». Він навів приблизні розміри будови, способи обмазки стін, форму даху.

Учений розмістив у дослідженні великий ілюстративний матеріал – плани житла, схематичні замальовки, фото, зроблені в різних регіонах. Дослідник детально вивчив архітектурні й кон-

³⁸ Верговська М. Поліське житло в дослідженнях українських вчених ХІХ – початку ХХІ ст. // Наукові записки з української історії. – 2013. – С. 253.

³⁹ Холостенко М. Форма, колір і живописна декорація // М. Холостенко // Архітектура Радянської України / відп. редактор Г. Головкин. – Київ : Мистецтво, 1938. – № 6. – С. 22–29.

⁴⁰ Сімікін М. Еволюція народного житла на Україні / М. Сімікін // Архітектура Радянської України / відп. редактор Г. Головкин. – Київ : Мистецтво, 1938. – № 4–5. – С. 46–51.

⁴¹ Юрченко П. Народное жилище Украины / П. Юрченко. – Москва, 1941. – 88 с.

структивні прийоми, що застосовувалися під час будівництва, та виявив їх локальні відмінності залежно від етнорегіону. Автор розглянув особливості будівництва конструктивних деталей – сволоків, ґанків, кронштейнів, піддашків, навісів, декоративного оздоблення екстер'єру житла.

Дослідник підійшов до вивчення даного питання з погляду мистецтва архітектури. Проаналізував локальні особливості інтер'єру житла, його оздоблення. Він наголосив на відсутності (або наявності в початковому вигляді) хатнього розпису на традиційних житлах Чернігівщини, обґрунтовуючи таку особливість зрубною конструкцією хати і промазуванням лише швів зрубу, на відміну від житла з території Київщини та Полтавщини, в яких навіть зрубні оселі подекуди мали орнаментацию⁴². Окрім традиційного житла, П. Юрченко присвятив чимало уваги вивченню культової архітектури. Наприклад, увагу привертає його праця «Дерев'яна архітектура України», в якій автор розглянув генезу архітектури, хоча основним предметом вивчення в даному доробку є саме культове будівництво, в той час як житлове представлене побіжно⁴³.

Вивченню декорування житла присвячена праця В. Щербаківського «Орнаментация української хати», опублікована 1980 р. в Римі після смерті науковця (1957р.)⁴⁴. У ній подано матеріал, що характеризує особливості декорування та орнаментации дверей, вікон, сволоків, скринь та ін. Подано великий ілюстративний матеріал, більшість фото та ілюстрацій, в якому, за словами вченого, були взяті із зібрань Д. Щербаківського (дослідника та брата науковця) й архітектора К. Мощенка.

Окремо інтер'єр хати розглянула В. Маланчук у праці «Інтер'єр українського народного житла» в 1973 р.⁴⁵ Автор сформулювала

⁴² Там само. – С. 75.

⁴³ Юрченко П. Дерев'яна архітектура України. / П. Юрченко. – Київ : Будівельник, 1970. – 191 с.

⁴⁴ Щербаківський В. Орнаментация української хати / В. Щербаківський. – Рим, 1980. – 102 с.

⁴⁵ Маланчук В. Інтер'єр українського народного житла / В. Маланчук. – Київ, 1973. – 46 с.

значення терміна «інтер'єр» як планування житлового приміщення з функціональним розподілом кожної його частини і насиченням їх меблями, хатнім начинням та предметами мистецтва ⁴⁶.

Вона детально дослідила кожний елемент хатнього убранства, його місце та пряме практичне значення. Зазначила відмінності таких предметів у різних регіонах, підкреслила типовість хатнього влаштування для всієї території країни. В. Маланчук дослідила післявоєнні зміни, вплив на влаштування інтер'єру типових проектів. Дослідниця наголосила на якісних змінах – покращенні умов життя та, відповідно, на збільшенні житлового простору в будинках, побудованих в кінці 40-х – на початку 50 рр. ⁴⁷ Праця має ілюстративний матеріал, в якому відображені традиційний та типовий для післявоєнного періоду інтер'єри.

Вагомою працею для етнологічної науки, зокрема вивчення означеної проблеми, є колективна монографія «Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы», видана 1968 р. в Москві ⁴⁸. Незважаючи на відсутність відомостей з теми українського житла, у ній, на основі компаративного методу, можемо виявити комплекс порівнянь, що стосуються конструктивних особливостей традиційного житла різних країн, та виявити риси міжкультурної взаємодії в галузі житла.

У 1977 р. було видано навчальний посібник В. Наулка та В. Миронова «Культура и быт украинского народа» ⁴⁹. У ньому є розділ, присвячений традиційному житлу українців. У праці досліджено локальні особливості хат різних регіонів. Важливим у ній є залучення та пояснення деяких місцевих назв елементів житла, таких як «кулик», «острішки» та ін.

⁴⁶ Там само. – С. 10.

⁴⁷ Там само. – С. 30.

⁴⁸ Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы / отв. ред. Токарев С. – Москва : Наука, 1967. – 376 с.

⁴⁹ Наулко В. Культура и быт украинского народа : [учеб. пособие] / В. Наулко, В. Миронов. – Київ : Вища школа, 1977. – 93 с.

У 1991 р. ця праця буда допрацьована й видана українською мовою («Культура і побут населення України»), а в 1993 р. вишло її друге видання, доповнене та перероблене ⁵⁰.

Значний інтерес представляє науковий доробок видатного архітектора та краєзнавця А. Карнабіда, який у 1974 р. захистив дисертацію на звання кандидата архітектури за темою «Планировка и застройка Чернигова: развитие и проблемы преемственности архитектурно-планировочной структуры исторического города». Вчений зосередив увагу передусім на вже існуючому збережену архітектуру м. Чернігова, серед якої на момент написання праці було багато прикладів традиційного житла початку XIX ст. А. Карнабідом видано ряд брошур з описом і зображенням збережених пам'яток. Такою є праця «Архитектура Черниговщины XI–XIX вв. Памятники архитектуры старинных городов и сел», видана в 1979–1980 рр. ⁵¹ У ній дослідник описав пам'ятки архітектури, серед яких є традиційні житла XIX ст., що збереглися в місті.

Одним з найстаріших будинків, описаним науковцем, є будинок митрополита Феодосія Углицького, що датується приблизно 1688 р. (розташований на території Єлецького монастиря м. Чернігова).

У ході дослідження проаналізовано науковий доробок відомого вченого В. Самойловича, яким було зроблено низку досліджень пов'язаних з традиційною архітектурою. У 1977 р. була надрукована його книга «Українське народне житло (кінець XIX – початок XX ст.)», де вчений розглянув варіанти планування та конструктивні особливості хати ⁵². Виділив характерні ознаки житла більшості українських регіонів. Автор додав

⁵⁰ Наулко В. Культура і побут населення України : навч. посібник / В. Наулко, Л. Артюх, В. Горленко та ін. – Київ : Либідь, 1993. – 2-ге вид., доп та перероб. – 288 с.

⁵¹ Карнабед А. Архитектура Чернигова XI–XIX вв. Памятники архитектуры старинных городов и сел. – Чернигов, 1980.

⁵² Самойлович В. Українське народне житло / В. Самойлович . – Київ : Наукова думка, 1972. – 23 с.

план – мапу архітектурно-етнографічного районування країни, за якою практично вся Чернігівська область знаходиться на території Полісся⁵³. Розроблене ним архітектурно-етнографічне районування пропонувалося для розділу, присвяченого традиційному житлу України, в планованому ІМФЕ «Регіональному історико-етнографічному атласі України, Білорусії та Молдавії».

Праця В. Самойловича має дуже об'ємний ілюстративний матеріал, який містить різні види планування хати, конструктивні особливості житла та його деталей, різні варіанти оздоблення екстер'єру. У 1999 р. ним була видана праця «Народна архітектура України в ілюстраціях»⁵⁴.

Певний інтерес для нас становить інакше районування, підготовлене Г. Стельмахом та М. Приходьком, де у 1970 р. вчені виокремили на території України (крім західних областей) вісім локальних типів традиційного житла – чернігово-сіверський, правобережно-поліський, центрально-полтавський, західно-полтавський, слобожанський, південно-київський, подільський, південно-український – та чотири перехідні типи⁵⁵.

У 1980 р. захистив дисертацію на тему «Развитие традиционной застройки сельских поселений Украинского Полесья (вторая половина XIX – XX вв.)» Р. Гошко⁵⁶. Дослідник порушив питання сільських поселень Полісся України, типів забудови двору, господарчих споруд у ньому, вивчав культову архітектуру.

Ставлення людини до житла, традиції та прикмети, що стосувалися його, вивчав А. Байбуурин. Результати його досліджень було надруковано в 1983 р. у монографії «Жилище в обрядах и пред-

⁵³ Там само. – Додаток.

⁵⁴ *Самойлович В.* Народна архітектура України в ілюстраціях / В. Самойлович. – Київ : Абрис, 1999. – 281 с.

⁵⁵ *Гілевич І.* «Регіональний історико-етнографічний атлас України, Білорусії та Молдавії» і польові дослідження в Україні (сер. 1960 – поч. 1990 рр.) / І. Гілевич // Народнознавчі зошити. – Львів, 2011. – № 3. – С. 401–412.

⁵⁶ *Гошко Р.* Развитие традиционной застройки сельских поселений Украинского Полесья (вторая половина XIX – XX вв. : [автореферат] / Р. Гошко. – Минск, 1988. – 22 с.

ставленнях восточных славян»⁵⁷. Він дослідив традиції слов'ян загалом, не виокремлюючи українців, хоча наведений ним матеріал може використовуватись для аналізу українських традицій також. Серед іншого, він описав, як обиралося місце для будувannya, які обрядові дії проводили перед і під час самого будівництва.

У 1992 р. вийшов друком збірник «Українці: народні вірування, повір'я, демонологія» (2-ге вид.), на сторінках якого вміщено цінні статті метрів української етнографічної науки, присвячені міфологічним уявленням українців⁵⁸. Серед них – «Заметки о малорусской демонологии», «До питання про заложних тварин в уявленнях українського народу» та ряд інших статей, в яких відображено уявлення українців, у тому числі пов'язаних з домашніми духами і житлом.

У 1992 р. була надрукована праця Ю. Лашука «Мистецтво Полісся». У контексті вивчення народного мистецтва в ній окремо вивчено житло населення Полісся⁵⁹. У цій праці дослідник показав загальні традиції житлобудування, особливості конструкції курних хат. Особливу увагу приділено декору житла – формі і кольору лиштви, вигляду дверей та інших елементів хати.

Для кращого розуміння будівельної термінології Чернігівщини цінним є «Атлас будівельної лексики Західного Полісся», що розробив О. Євтушок.⁶⁰ Термінологія Західного і Східного Полісся має велику кількість відмінностей, та на основі її порівняння можна зрозуміти значення певних маловживаних місцевих назв елементів хати.

Проблема житла в регіональному та загальноукраїнському зрізах є лейтмотивом у науковій спадщині Т. Косміної. Так, у 1980 р. була видана її монографія «Сільське житло Поділля:

⁵⁷ Байбурин А. Жилище в обрядах восточных славян / А. Байбурин. – Ленинград : Наука, 1983. – 191 с.

⁵⁸ Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / упор., прим. та біограф. нариси А. Пономарьова, Т. Косміної, О. Боряк. – Київ : Либідь. – 2-е вид. – 640 с.

⁵⁹ Лашук Ю. Мистецтво Полісся / Ю. Лашук. – Львів : Каменярь, 1992. – 136 с.

⁶⁰ Євтушок О. Атлас будівельної лексики Західного Полісся / О. Євтушок. – Рівне : Державне редакційно-видавниче підприємство, 1993. – 134 с.

кінець XIX–XX ст.»⁶¹. У цій праці дослідниця розглянула конструктивні типи елементів житла – стін, стелі, даху, вказала матеріали, які використовувалися для зведення хати, типи планування оселі та особливості інтер'єру з його складовими елементами. Т. Косміною було складено мапи регіонального поширення тих чи інших типів елементів житла населення Поділля. Окрім традиційних, хат дослідниця розглянула типи забудови двору та розміщені в ньому господарські споруди.

У 1994 р. Т. Косміна написала розділ «Поселення, житло, забудова» до колективної монографії «Українська минувшина», де було подано ґрунтовний матеріал з дослідження традиційного житла.⁶² Автор надала визначення головних понять, виділила види та особливості конструкцій традиційних хат різних етнографічних регіонів, дослідила інтер'єр та окремі елементи конструкцій житла (дах, стеля). У дослідженні присутній багатий ілюстративний матеріал.

Цікавий матеріал знаходимо у працях Т. Косміної, присвячених аналізу традиційного житла, в яких науковець висвітлює історичний розвиток житла з давніх часів, детально описала типи планування, конструкцій^{63 64}.

Цінний матеріал для вивчення традицій, пов'язаних з хатою, вміщений в розділі І. Гребенія «Домівка в системі звичаїв та уявлень» до колективної монографії «Українці»⁶⁵.

⁶¹ Косміна Т. В. Сільське житло Поділля: кінець XIX – XX ст. Історико-етнографічне дослідження / Т. В. Косміна. – Київ : Наукова думка, 1980. – 191 с.

⁶² Пономарьов А. Українська минувшина : [ілюстрований етнографічний довідник] / А. Пономарьов, Л. Артюх, Т. Косміна. – Київ : Либідь, 1994. – 2-е видання. – 256 с.

⁶³ Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів // Українська етнологія: Навч. посібник / за ред. В. Борисенко – Київ : Либідь, 2007. – С. 139–157.

⁶⁴ Косміна Т. Поселення, садиба, житло // Українці. [історико-етнографічна монографія] / за ред. А. Пономарьова – Опішне : Українське народознавство, 1999. – Кн. 2. – С. 13–57.

⁶⁵ Гребень І. Домівка в системі звичаїв та уявлень // Українці : [історико-етнографічна монографія] / за ред. А. Пономарьова – Опішне : Українське народознавство, 1999. – Кн. 2. – С. 57–64.

У 2001 р. вийшла друком монографія відомого етнографа А. Данилюка «Традиційна архітектура регіонів України: Полісся». У 2008 р. було надруковане його ж дослідження «Давня архітектура українського села: етнографічний нарис»⁶⁶. Дослідником наведено історію розвитку житла від прадавніх часів до початку ХХ ст., розглянуто традиційний інтер'єр української хати.

У 2004 р. підготували розділ «Поселення, двір, житло» до посібника «Етнографія України» за редакцією С. Макарчука науковці Ю. Гошко та Р. Сілецький⁶⁷. У ньому дослідники подали типи поселень, забудову двору та етапи розвитку горизонтального планування житла.

Цінним джерелом для дослідження традиційного житла є монографія Р. Сілецького, який комплексно вивчав традиції українців, пов'язані з будівництвом житла⁶⁸. Вчений окремо проаналізував прикмети та звичаї, яких дотримувались під час заготівлі будівельного матеріалу, вибір місця для зведення оселі, час для будування, ставлення українців до майстрів, які допомагали зводити будинки.

Окрім цього, В. Сілецький вивчав традиції будівельної жертви, процес будівництва деяких елементів конструкції хати (такі як сволок, підвалини), будівельне деревце, традиції, пов'язані з піччю, новосілля. Звичаї і обряди, пов'язані з житлом українців, розглянуто вченим у низці статей, серед них – «Входчини» (новосільні звичаї, обряди та повір'я)⁶⁹, «Закладщина хати на По-

⁶⁶ Данилюк А. Давня архітектура українського села: Етнографічний нарис. – Київ : Техніка, 2008. – 256 с.

⁶⁷ Етнографія України: Навч. посібник / за ред. проф. С. Макарчука. – Львів : Світ, 2004. – Вид. 2-ге перероб. і доповнен. – С. 222–238.

⁶⁸ Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців / Р. Сілецький. – Львів, 2011. – 428 с.

⁶⁹ Сілецький Р. «Входчини» (новосільні звичаї, обряди та повір'я) / Р. Сілецький // Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1999. – Вип. 2 : Овруччина. – С. 117–124.

ліссі: обрядово-звичаєвий аспект»⁷⁰, «Звичаї та обряди, пов'язані з будівництвом»⁷¹. У праці «Система опалення народного житла поліщуків (типи опалювальних пристроїв, їх конструктивні особливості, звичаї та повір'я)» науковець розглянув особливості печі і груби та їх місце в традиційній системі обрядовості⁷².

Певний інтерес для вивчення локальних особливості традиційної житлової архітектури становить опублікована у 2007 р. праця Т. Файник «Житло та довкілля: будівельні традиції українців Карпат»⁷³. У ній викладено результати досліджень конструктивних особливостей, інтер'єру та екстер'єру традиційного житла населення Карпат і пов'язані з ним народні традиції та звичаї. У книзі міститься словник термінів дерев'яного житлобудування, що є важливим матеріалом для дослідження традиційного житла на всій території країни, хоча багато наведених у ньому термінів мають локальний характер та є поширеними саме на досліджуваній автором території.

Цінним джерелом для розуміння матеріалу є праця Т. Файник «Народна будівельна термінологія українців Карпат і Прикарпаття», яка хоч і не розглядає термінології поширеної на території Чернігівської області, про те може слугувати порівняльним матеріалом лінгвістичних особливостей народних назв різних елементів житла⁷⁴.

⁷⁰ Сілецький Р. Закладщина хати на Поліссі: обрядово-звичаєвий аспект / Р. Сілецький // Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1997. – Вип. 1. – С. 83–96.

⁷¹ Сілецький Р. Звичаї та обряди, пов'язані з будівництвом / Р. Сілецький // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2003. – Вип. 3 : У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. – С. 95–124.

⁷² Сілецький Р. Система опалення народного житла поліщуків (типи опалювальних пристроїв, їх конструктивні особливості, звичаї та повір'я) // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1999. – Вип. 2 : Овруччина. – С. 125–140.

⁷³ Файник Т. Житло та довкілля: будівельні традиції українців Карпат / Т. Файник. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2007. – 2008 с.

⁷⁴ Файник Т. Народні будівельна термінологія українців Карпат і Прикарпаття: етнологічний словник / Т. Файник. – Львів, 2010. – 415 с.

Великий науковий доробок з питання вивчення традиційного житла українців має Р. Радович. Учений переважно займається вивченням житла Волині та Полісся. Попри те, що увага його досліджень більше звернена до Правобережного Полісся, його праці є актуальними для вивчення Чернігівського Полісся також. Такі статті, як «Розвиток поліського житла: проблема генезу стелі»⁷⁵, «Тимчасове житло українців»⁷⁶, «Поліська хата в «накот» конструктивні різновиди та шляхи їх розвитку»⁷⁷, «Розвиток системи опалення поліського житла: сегментація функцій печі»⁷⁸, «Розвиток системи опалення Поліського житла: способи відведення диму»⁷⁹, надруковані у виданнях «Етнографічні зошити» та «Вісник Львівського університету» – присвячені дослідженню особливостей конструктивних елементів та опалювального пристрою традиційного житла території Правобережного Полісся.

У 2015 р. була видана монографія Р. Радовича «Народна архітектура Старосамбірщини ХІХ – першої половини ХХ ст.»⁸⁰. У ній автор детально дослідив особливості обробки та заготівлі матеріалу, будівельну техніку, конструктивні особливості, сис-

⁷⁵ Радович Р. Розвиток поліського житла: проблема генезу стелі / Р. Радович // Вісник Львівського університету. – Львів : Видавництво Нац. у-ту ім. І. Франка. – Вип. 43. – (Серія історична). – С. 88–133.

⁷⁶ Радович Р. Тимчасове житло українців / Р. Радович // Вісник Львівського університету. – Львів : Видавництво Нац. у-ту ім. І. Франка. – Вип. 43. – (Серія історична). – С. 486–526.

⁷⁷ Радович Р. Поліська хата в «накот» конструктивні різновиди та шляхи їх розвитку / Р. Радович // Народознавчі зошити. – Львів, 2012. – № 4 (106). – С. 649–661.

⁷⁸ Радович Р. Розвиток системи опалення поліського житла: сегментація функцій печі / Р. Радович // Народознавчі зошити. – Львів, 2013. – № 1(109). – С. 78–87.

⁷⁹ Радович Р. Розвиток системи опалення Поліського житла: способи відведення диму / Р. Радович // Народознавчі зошити. – Львів, 2013. – № 2 (110). – С. 212–229.

⁸⁰ Радович Р. Народна архітектура Старосамбірщини ХІХ – першої половини ХХ ст. (житлово-господарський комплекс) / Р. Радович. – Київ : Видавець Олег Філюк, 2015 р. – 352 с.

тему опалення та інтер'єр, звичаї і обряди, які виконували при будівництві житла населення Старосамбірщини (Старосамбірський р-н Львівської обл). Окрім традиційних хат, дослідник розглянув типи забудови двору. У монографії вміщено словник з будівельної термінології. Основна увага дослідження спрямована на житло Старосамбірщини, проте вміщений у праці матеріал є вагомим джерелом для вивчення традиційного житла українців загалом.

Для дослідження традиційної обрядовості цікавою є праця О. Кононенка «Українська міфологічна культурна спадщина»⁸¹, де науковець аналізує принципи утворення міфологічних уявлень, їх ознаки. Окрім надприродних істот, увага спрямована на речі повсякденного вжитку українців, які мали певні символічні значення. Вчений окремо розглянув предмети зброї, одягу, рослину та тваринну символіку, дослідив декотрі вияви повсякденної культури, писемну та усну творчість населення України. У розділі, присвяченому нижнім міфологічним істотам, науковець розглянув домових духів, зокрема домовика – як він міг, за уявленням людей, виглядати чи яку подобу приймати, звідки такі уявлення сформувались. Ґрунтовно, хоч місцями і стисло, дослідник розглянув символічні значення і функції предметів, що знаходяться в дворі та хаті. Наприклад, значення для людини предметів домашнього інтер'єру – столу, печі, лав, а також деякі деталі житла – двері, вікна, гребінь та ін.

Цікавий матеріал стосовно народних прикмет, легенд, традиційних обрядів, пов'язаних із житлом, виявлено в науково-популярній праці дослідників народного житла В. Масненка та В. Ракшанова «Українська хата»⁸². У ній викладено результати досліджень розвитку поліського житла з часів слов'янських поселень до початку ХХІ ст. Автори виділили головні типи житла та їх локальні конструктивні особливості. Вивчаючи інтер'єр

⁸¹ Кононенко О. Українська міфологія та культурна спадщина / О. Кононенко. – Харків : Фоліо, 2011. – 716 с.

⁸² Масненко В. Українська хата // В. Масненко, В. Ракшанов. – Черкаси : Брама – Україна, 2012. – 190 с.

житла, вони окремо розглянули регіони Полісся, Поділля, Карпати (в них ще 6 підрегіонів), Слобожанщину, Середню Наддніпрянщину, Південь України.

У 2013 р. була надрукована праця «Село Масани, яким воно було» відомого краєзнавця В. Зайченко, в якій науковець виклала інформацію про історію свого села, яке в наш час входить у межі Чернігова⁸³. Автором було подано матеріали, що стосуються вивчення житла с. Масани – розглянуто типові планування, матеріал, з якого воно було збудоване, особливості його конструкції, висвітлено питання внутрішнього облаштування хати, описано конструкцію традиційної печі з лежанкою⁸⁴. Вчена порівняла житла простого населення із заможнішими прошарками, наголошуючи на відмінності у плануванні між ними.

У праці подано чимало ілюстрацій житла, а також фото варистої печі в будинку Т. Жабинської, що був побудований ще на початку 1930-х рр., та фото «Красного кута».

Регіональні відмінності конструкцій народного традиційного житла, його типологізацію викладено в дослідженні А. Перетокіна, І. Рудмана «Еволюція української хати згідно з регіоном розташування (початок XVII – кінець XIX ст.)»⁸⁵. У праці розглянуто розвиток конструкції житла населення України та його традиційний інтер'єр.

У статті вміщено мапу з позначенням територій поширення різних типів традиційного житла: дерев'яні обмазані хати (так звані «мазанки»), хати «в шули», турлучні хати (з лози, хмизу), турлучні хати з очерету, глиняні хати. На більшості території Чернігівщини, за даною типологізацією, були поширені дерев'яні обмазані житла, у південних її частинах – хати «в шули», рідше – очеретяні, а подекуди в північних районах траплялися дерев'яні не бмазані житла (іл. 20).

⁸³ Зайченко В. Село Масани, яким воно було / В. Зайченко. – Чернігів : Лозовий В., 2013. – 183 с.

⁸⁴ Там само. – С. 111.

⁸⁵ Перетокін А. Еволюція української хати згідно з регіоном розташування (початок XVII – кінець XIX ст. / А. Перетокін, Рудман І. // Вісник ПДАБА. – Дніпропетровськ : Вид-во ПДАБА, 2013. – № 3. – С. 63–68.

У 2014 р. М. Герасько захистила дисертацію «Побут населення містечок Чернігово-Сіверщини (друга половина XVIII – середина XIX ст.)»⁸⁶. Науковцем було всебічно досліджено побут та умови життя населення Чернігово-Сіверщини, зокрема, увага дослідниці була спрямована на такі містечка, як Батурин, Глухів, Кролевець, Короп, Борзна. Житло як необхідний компонент повсякдення людини досліджено в розділі «Житло як основа життєдіяльності містянина».

У праці подано порівняння забудови містечок Чернігово-Сіверщини. Традиційне влаштування внутрішнього простору житла та його елементи розглянуто науковцем у розділі «Інтер'єр оселі та предмети побуту жителів містечок». У цьому ж розділі аналізуються традиції та уявлення населення міст Чернігово-Сіверщини, пов'язані з хатою.

Темі народної культури, а саме дослідженню уявлень населення про надприродні сили, в тому числі домашнім духам, присвячена монографія Н. Войтович «Народна демонологія Бойківщини»⁸⁷. На основі зібраного матеріалу дослідниця проаналізувала міфологічні уявлення бойків. Було проаналізовано характеристику, ґенезу багатьох міфологічних персонажів, зроблено порівняння світобачення населення із загальноукраїнською і європейською міфологічною культурами. Науковець детально розглянула ознаки, теорії виникнення, типи уявлень про домашнього духа та теорії щодо того, коли і як вони виникли.

Територія сучасної Чернігівщини межує з прикордонними областями Білорусі та Росії (частина яких до 1919 р. і 1923 р. входила до складу Чернігівської губернії), і частково знаходиться разом з ними у великому регіоні Полісся. Для комплексного дослідження житла Чернігівщини необхідне залучення матеріалів з вивчення традиційної житлової архітектури сусідніх терито-

⁸⁶ Герасько М. Побут населення містечок Чернігово-Сіверщини (друга половина XVIII – середина XIX ст.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / Герасько М. – Київ, 2014. – 16 с.

⁸⁷ Войтович Н. Народна демонологія Бойківщини / Н. Войтович. – Львів : СПОЛОМ, 2015. – 228 с.

рій. Так, наприклад, декорування вікон наличниками на території Східного Полісся розглянуто білоруською дослідницею С. Беляєвою в статті «Традиционные варианты украшения окон на территории Восточного Полесья»⁸⁸.

Цінною працею з історії білоруського традиційного житлобудування, в якій розглядаються особливості житла Полісся, є робота В. Цітова «Етнографічна спадщина і матеріальна культура». У ній вміщено мапу, на якій нанесено територію поширення різних типів традиційного житла Білорусі (у прикордонних з Україною регіонах у тому числі)⁸⁹. Інформацію щодо традиційної житлової архітектури можна отримати і в іншій праці В. Цітова «Етнографічна спадщина. Білорусь: країна і люди»⁹⁰ та в дослідженні вченого О. Локотка «Беларусское народное зодчество: середина XIX – XX в.»⁹¹.

Отже, всю історіографію питання традиційного житлобудування Чернігівщини можна умовно поділити на чотири періоди.

Перший період – охоплює найдавніші відомості про традиційне житлобудування і закінчується другою половиною XIX ст.

Другий період – охоплює другу половину XIX ст., так званий «золотий вік» української етнологічної науки⁹², і закінчується наприкінці 20 рр. XX ст., коли політика «українізації» була повністю згорнута, і вивчення української культури не знаходило підтримки у тогочасної радянської влади.

У цей час було видано два томи «Записок Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества»

⁸⁸ Беляева С. Традиционные украшения окон на территории восточного Полесья / С. Беляева // Чернігівські старожитності. Науковий збірник за матеріалами VII наукової конференції «Старожитності Чернігово-Сіверської землі в загальноєвропейській культурній спадщині». – Чернігів, 2008. – С. 201–212.

⁸⁹ Цітоў В. Народная спадчына: Матэрыяльная культура ў лакальна-тыпалагічнай разнастайнасці / В. Цітоў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 300 с.

⁹⁰ Цітоў В. Этнаграфічная спадчына. Беларусь: краіна і людзі / В. Цітоў. – Мінск : Беларусь, 2001. – 208 с.

⁹¹ Локотко А. Белорусское народное зодчество: середина XIX – XX в. / А. Локотко. – Минск : Навука і тэхніка, 1991. – 286 с.

⁹² Українська етнологія : навч. посібник / за ред. проф. В. Борисенко. – Київ : Либідь, 2007. – С. 77.

(1874, 1876); у 1865–1870 рр. відбулась експедиція П. Чубинського, результати досліджень якого були вміщені в сім томів «Труды Этнографическо-статистической комиссии в Западно-Русский край». У 1882–1906 рр. друкувалося видання «Киевская старина» (1907 р. перейменовано на журнал «Україна»).

Виходили такі видання НТШ, як «Етнографічний збірник» (з 1895 р.) і «Матеріали до українсько-руської етнології» (видавалися з 1899 р., у 1909 р. перейменоване на «Матеріали до української етнології», а 1929 р. – на «Матеріали до української етнології й антропології»). Працювали такі вчені, як М. Могилюченко, П. Шейн, Ф. Вовк. У 1898–1899 рр. вийшло два томи «Описаний Черниговской губернии» О. Русова. Важливою подією в цей період стало створення в 1918 р. Української академії наук.

Третій період – охоплює післявоєнні роки і закінчується в кінці 80-х рр. з розпадом Радянського Союзу. У цей період працювали вчені, які заклали фундаментальні дослідження історії традиційного житлобудівництва П. Юрченко, В. Наулко, Т. Косміна, Р. Гошко.

Четвертий період – сучасний, розпочався зі становлення України як незалежної держави. У цей період продовжується активне вивчення традиційного житлобудування. Вагомий внесок у наукове вивчення традиційного житла зробили дослідники Т. Косміна, А. Данилюк. З'являється багато праць з дослідження окремих населених пунктів. Виходить багато статей, присвячених локальним особливостям поліського житла, традиціям, пов'язаним з оселею, серед них – праці Р. Радовича, В. Ракшанова, В. Масценка та Р. Сілецького.

Отже, можна зробити висновок, що питання традиційного житла Чернігівщини, вивчення якого почалося ще в другій половині XIX ст., представлене в історіографії у вигляді досліджень окремих його аспектів. Матеріал про нього подається, скоріше, в контексті порівняння локальних особливостей різних регіонів або побіжно в дослідженнях культури населення взагалі. Питання потребує подальшого вивчення та єдиного комплексного дослідження локальних особливостей традиційного житла досліджуваного регіону.

2. Характеристика джерельної бази

Для всебічного дослідження традиційного житла Чернігівщини кінця XIX – середини XX ст. постає необхідність залучення різнотипних джерел, що варіюються інформативним матеріалом.

Першу групу джерел становлять писемні. Найдавніші документи, що містять інформацію про житла Чернігівщини, мали переважно статистичний характер. Матеріали про кількість житлових приміщень і дворів збиралися в Російській імперії для планування збору податків. Вони дають змогу простежити динаміку поширення планування забудови дослідженої території.

Цінною є праця кінця XIX ст. «Топографическое описание Малороссийской губернии 1798–1800 гг.»⁹³, яка була написана з метою збору інформації за для кращого проведення реформ, і містить дані щодо стану міст і повітів губернії та їх кордонів. Рукопис праці не було датовано, час його написання визначається вченими на основі вказівки терміну складання мапи Малоросійської губернії, що готувалась одночасно з Описом і була зроблена не раніше 1798 р., та тим фактом, що цивільного губернатора М. Міклашевського, підпис якого є в документі, було звільнено з посади 1800 р.

Матеріали до «Топографического описания...» були підготовлені Чернігівським губернським правлінням (за активної участі управляючого Чернігівської губернії І. П. Салтикова та графа С. К. Вязьмітінова)⁹⁴.

Крім опису природно-географічних умов, роду занять та традицій населення, наведено статистичні дані про кількість будинків у населених пунктах Чернігівського, Прилуцького, Ні-

⁹³ Топографическое описание Малороссийской губернии 1798 – 1800 гг. // Описи Лівобрежної України кінця XVIII – початку XIX ст. / [упоряд. Т. Ананьєва ; редкол.: П. Сохань (відп. ред.), Г. Боряк, В. Смолій, Ф. Шевченко, Н. М. Яковенко]. – Київ : Наукова думка, 1997. – 324 с.

⁹⁴ Там само. – С. 7.

жинського, Сосницького, Конотопського, Новгород-Сіверського повітів. В описі міститься інформація про матеріал, з якого були зроблені житла (цегляні чи дерев'яні), та про те, кому вони належали (дворянам, священикам, козакам, міщанам, селянам).

Іншою, вагомою для дослідження традиційного житла, працею є «Топографічний опис Полтавської губернії 1809 р.» (до якої в той час належала частина земель сучасної Чернігівщини), в якому можемо знайти не лише суто статистичні дані ⁹⁵. Матеріали до «Опису...» уклав старший учитель Полтавської губернської гімназії Федір Каруновський.

Матеріал, поданий у «Описі...», переважно стосується вивчення природно-кліматичного середовища Полтавщини. Дослідження характеризується справді науковим підходом автора ⁹⁶. Інформація стосовно вивчення традиційної культури має більш побіжний характер: автор подав спостереження традицій житлобудування населення, описав поширені в губернії типи дворів та будинків, навів інформацію про кількість кімнат у житлах, деякі конструктивні особливості сільських і міських хат та зробив їх порівняння (вченим досліджено матеріали покриття даху, особливості підлоги).

Окрім дослідження оселі, вчений повідомив про деякі господарчі будівлі, характерні для губернії, такі як гумно («тік»), сараї, клуні.

Упродовж 1866–1872 рр. було опубліковано дві книги «Записок Черниговского губернского статистического комитета» – наукового періодичного видання, започаткованого О. Лазаревським.

На сторінках видання були надруковані історико-статистичні та етнографічні дослідження науковців О. Маркевича та

⁹⁵ Топографическое описание Полтавской губернии 1805 г. // Описи Лівобрежньої України кінця XVIII – початку XIX ст. / [упоряд. Т. Ананьева ; редкол.: П. Сохань (відп. ред.), Г. Боряк, В. Смолій, Ф. Шевченко, Н. Яковенко]. – Київ : Наукова думка, 1997. – 324 с.

⁹⁶ Борисенко М. «Топографічний опис Полтавської губернії 1809 р.» і початок становлення наукового Українознавства / М. Борисенко // Українознавство. – Київ , 2011. – №2. – С. 112–115 .

П. Константиновича – описи сіл Чернігівської губернії, що були впорядковані місцевими авторами на підставі «Программы для описания сел и местечек» О. Лазаревського⁹⁷.

У 1869 р. у 3-му та 4-му випусках другої книги «Записок...»⁹⁸ містяться описи населених пунктів Чернігівського та Городнянського повітів губернії. Описано їх природно-кліматичні умови, що дає можливість проаналізувати наявні матеріали для будівництва, заняття місцевого населення, серед яких є такі ремесла, як виготовлення дерев'яного посуду та скляних шибок. Подано планування деяких заможних жител, вказано кількість кімнат в них.

У 1869 р. було надруковано «Матеріали для вивчення географії та статистики Росії, зібрані офіцерами генерального штабу: Чернігівська губернія» підготовлені підполковником генерального штабу М. Домонтовичем⁹⁹. У розділі «Житло» знаходимо матеріали стосовно хат та деяких господарчих будов.

Автор зазначає, що будови «задесенської» частини губернії через велику кількість тут лісів побудовані з гарної деревини, навіть огорожа робилась або з дошок, або з «вор'я» (тонких колод).

М. Домонтович порівнює їх з житлами південних повітів Чернігівської губернії, де лісу було значно менше і навіть частина хати – сіни – нерідко було виготовлені з лози. Найкращим деревом для будівництва науковець назвав сосну, але, за його словами, будували також і з осики та берези. Автор порівнює житла в лісовій частині губернії, де, за словами дослідника, хати

⁹⁷ Коваленко О. Записки Черниговского губернского статистического комитета // О. Коваленко // Енциклопедія історії України : Т. 10. Т–Я / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. – Київ : Наукова думка, 2013. – С. 260.

⁹⁸ Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов : Губернская типография, 1869. – Кн. 2, вып. 3 и 4. – 254 с.

⁹⁹ Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния / М. Домонтович. – Санкт-Петербург, 1865. – 686 с.

обмазувалися глиною рідко, з хатами південних повітів, де житла обмазували глиною та білили.

Автор подав приблизні розміри житла, а також описав внутрішнє облаштування, зокрема, дав детальний опис полицок для ікон та скринь ¹⁰⁰.

Порівнявши житла різних верств населення, дослідник дійшов висновку, що заможні люди мали більше житло, яке складалося з трьох приміщень: світлиці, «кімнати», «пекарні» (кухні). Автор зауважив, що в таких житлах, на відміну від звичайних, інколи була дерев'яна підлога. М. Домонтович описав, яким чином освітлювали житла, та охарактеризував значення комори, яка, за його словами, була обов'язковою частиною житла. Він зазначив, що холодної пори року в хаті могли тримати худобу ¹⁰¹. Дослідник також подав інформацію про господарчі споруди.

Деяку інформацію про житла Чернігівщини отримуємо в поширених на той час календарях. У календарі Чернігівської губернії за 1892 р. в розділі «Строения» подано матеріал про будівлі – читаємо, що всі дворянські та селянські житла на той момент були дерев'яними та мали покриття «дором» ¹⁰². Підкреслено, що всі козацькі й селянські житла були «курними» і лише у двох козаків хати були «чистими».

У 1892 р. в томі XXXVII «Киевской старины» було видано статтю «Малороссия по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего столетия», написана Л. Синицьким ¹⁰³. У ній подана інформація про подорож О. фон Гуна, здійснена в 1806 р. від Москви до України. Подорожній порівнював тра-

¹⁰⁰ Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Чернігівська губернія / М. Домонтович. – Санкт-Петербург, 1865. – С. 547–548.

¹⁰¹ Там само. – С. 547–548.

¹⁰² Календарь Черниговской губернии на 1892 год. – Чернигов : Типография губернского правления, 1891. – 361с.

¹⁰³ Синицкий Л. Малороссия по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего столетия / Л. Синицкий // Киевская старина. – Київ, 1892. – № 2. – С. 226–259.

диційні житла населення Бахмача (сучасний Бахмацький р-н) з житлами народів Сибіру. Автор наголосив на відмінності селянських хат від маєтків заможного населення ¹⁰⁴.

У цій же статті розглянуто згадки А. Левчишина на основі «Писем из Малороссии» написаних у 1816 р., в яких він порівнює побут полтавських та чернігівських селян ¹⁰⁵.

Великий пласт інформації про традиційні житла отримуємо з картин та фотоматеріалу. У праці політичного діяча графа Г. Милорадовича «Містечко Любеч» (зараз – смт Любеч Ріпкинського р-ну), окрім відомостей про промисловість, історію та культову християнську архітектуру Любеча, вміщено багатий фотоматеріал, який фіксує народну архітектуру міста ¹⁰⁶.

Традиційну архітектуру Любеча та його пейзажі в своєму доробку зобразив російський художник М. Хохряков. На деяких його роботах, що були вміщені в журналі «Живописное обозрение», можна побачити обриси традиційних хат, їх конструкцію, форму та матеріал, з якого був виготовлений дах ¹⁰⁷.

Неоціненним матеріалом для вивчення є малюнки художника Ю. Павловича. Найактивніше він працював у 20–30 рр. ХХ ст., брав участь у багатьох етнографічних експедиціях, враження від яких потім втілював у малюнках та статтях. До однієї з найвизначніших його робіт належить мапа типів українського житла та одягу ¹⁰⁸.

Багато робіт, що ілюструють традиційні житла Чернігівщини, а також окремі їх конструктивні елементи та деякі предмети інтер'єру представлено в розділі ґрунтовної праці, оснований на ілюстраціях Ю. Павловича, «Україна в типажах народних, крає-

¹⁰⁴ Синицкий Л. Малороссия по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего столетия... – С. 236.

¹⁰⁵ Там само. – С. 231.

¹⁰⁶ Милорадович Г. Местечко Любеч (Прежде бывший город) / Г. Милорадович. – Чернигов, 1859.

¹⁰⁷ Хохряков М. [Малюнки] / М. Хохряков // Живописное обозрение. – Москва : 1887. – № 12. – С. 172.

¹⁰⁸ Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х рр. / В. Борисенко. – Київ, 2002. – С. 27–33.

видах і архітектури», в якій Чернігівщині присвячено окремий розділ ¹⁰⁹.

З розвитком фото- та кіноіндустрії науковці початку ХХ ст. активно почали користуватись фототехнікою, що дало змогу зібрати великий обсяг ілюстративного матеріалу для досліджень. С. Таранушенко залучив до вивчення серію знімків культової, цивільної архітектури, серед яких є зображення житла Чернігівщини, наприклад, дві хатини з містечка Любеча, під солом'яною стріхою, побудовані у техніці зрубу ¹¹⁰.

Певний обсяг ілюстративного матеріалу, переважно, фотокартки та замальовки, знаходимо в наукових установах Чернігівської і Київської областей. Матеріал міститься в експозиціях та фондах Національного музею народної архітектури та побуту України, Архівних наукових фондах рукописів та фотозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (АНФРФ ІМФЕ), НАІЗ «Чернігів стародавній» (в якому, до того ж, зберігається і зазначена вище дисертаційна робота А. Карнабіда та ряд інших його рукописів), Чернігівському обласному історичному музею імені В. Тарновського, Державному архіві Чернігівської області, Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику М. Коцюбинського (переважно плани та фотокартки житла письменника), історико-археологічному музейному комплексі «Древній Любеч», Ріпкинському історико-краєзнавчому музеї та інших історичних і краєзнавчих установах області.

Окрім документів та фотоматеріалів, науковими співробітниками зазначених вище установ було надано цінні поради та консультації, що стосуються досліджень житла Чернігівщини.

Великий об'єм матеріалу, що склав основу дослідження, було зібрано під час проведення польових етнографічних досліджень

¹⁰⁹ Україна в типажах народних, краєвидах і архітектурі: художньо-етнографічна спадщина Юрія Павловича / відп. ред. Г. Скрипник ; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2010. – С. 227–266.

¹¹⁰ Ярова А. Вивчення традиційного житла Чернігівщини наприкінці ХVІІІ–у першій половині ХХ ст. ... – С. 103.

у населених пунктах Чернігівського, Ріпкинського, Коропського, Бахмацького, Прилуцького, Новгород-Сіверського, Щорського, Козелецького, Куликівського, Сновського, Талалаївського, Срібнянського, Семенівського, Ічнянського, Варвинського, Ніжинського, Менського, Сосницького, Борзнянського, Носівського, Бобровицького, Корюківського районів, зібрано аудіозаписи, анкетування та інтерв'ювання інформантів.

Під час польових експедицій було зібрано багато фотоматеріалів, на яких зафіксовано зовнішній вигляд житла Чернігівщини, його інтер'єр і окремі елементи внутрішнього устаткування – лави, скрині, систему опалення, піл, і т.д.

Для отримання максимально інформативних результатів від опитування респондентів було розроблено запитальник на основі спеціального опитувальника, написаного у 1969 р. з метою збору матеріалів для «Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусі та Молдови», та за рекомендаціями, поданими у праці «Програма, запитальники та методичні поради дослідникам народної культури України»^{111 112}.

Запитальник складається зі вступних зауважень та 74 питань, розділених за тематикою на блоки: «Історико-етнографічна довідка про досліджувану місцевість», «Анкета для інформатора», «Зведення житла», «Хата. Конструкція та планування», «Стеля та дах», «Піч», «Екстер'єр», «Інтер'єр». Записи інтерв'ювань зберігаються в АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Цінні матеріали етнографічних досліджень науковців, що стосуються народного житла Чернігівщини, також зберігаються в АНФРФ ІМФЕ, зокрема, великий об'єм матеріалу представлений у вигляді запису результатів інтерв'ювання респондентів, що розкриває питання конструктивних особливостей житла й пов'язаної з ним системи обрядів та традицій.

¹¹¹ Українське народне житло. Програма – запитальник для збирання матеріалів до «Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії та Молдавії». – Київ : Наукова думка, 1969. – 28 с.

¹¹² Програма, запитальники та методичні поради дослідникам народної культури України / упор. Л. Орел, К. Міщенко. – Київ : ІСДО, 1995. – 232 с.

Дуже важливими для дослідження є записи інтерв'ювання населення дослідниками З. Гудченко, Н. Ромасевич, зроблені 1995 р. в Прилуцькому районі, де знаходимо розповідь інформантів про такі традиції, пов'язані з хатою, як «досвітки», «толока», розміщення та особливості хати і її елементів – призьби, вікон, дверей, про традиційне внутрішнє влаштування інтер'єру (описано влаштування полу, дивану, лав, Червоного кута, а також конструкцію печі – подано опис бовдура, припічка)¹¹³.

Окрім матеріалів про житло, записи містять інформацію, де характеризуються господарчі споруди, традиційні для досліджуваного регіону, такі як клуня, саж, хлів, комора та ін. В АНФРФ ІМФЕ представлені й інші записи науковця Н. Ромасевич, зроблені на території Прилуцького району, що відображають культуру населення досліджуваної території.

Традиційні уявлення людей про «хату на перехресті» та про домовика в новому житлі знаходимо в записах О. Бріциної та І. Головахи, зроблених 1994 р. під час експедиції, проведеної на території Носівського району¹¹⁴.

Матеріали, що стосуються вивчення розмірів та конструктивних рішень житла, викладені в записах експедиції, що її здійснили 1964 р. у Коропському районі О. Дей, Ю. Круть, Ю. Гуменок¹¹⁵.

Важливі для дослідження матеріали, що містять інформацію про традиційне житло Чернігівщини, знаходяться в Управлінні містобудування та архітектури Чернігівської обласної державної адміністрації, зокрема, в таких документах: «Інвентаризації пам'яток архітектури і забудови м. Чернігова», де вміщено інформацію про архітектуру Чернігова^{116 117}, у тому, числі традиційні житла та багато фотоматеріалів, паспорти деяких іс-

¹¹³ АНФРФ ІМФЕ, ф. 667.

¹¹⁴ АНФРФ ІМФЕ, ф. 529.

¹¹⁵ АНФРФ ІМФЕ, ф. 409.

¹¹⁶ Инвентаризация памятников архитектуры и градостроительства г. Чернигова. Научный отчет. – Киев, 1984. – Т. II. – Кн. I.

¹¹⁷ Инвентаризация памятников архитектуры и градостроительства г. Чернигова. Научный отчет. – Киев, 1984 – Т. II. – Кн. II.

торичних споруд Чернігівської області; «Перспективний план проведення науково-проектних підрядних робіт по пам'яткам архітектури та містобудування УРСР», де є паспорти на деякі архітектурні пам'ятки області з описом та ілюстраціями ¹¹⁸.

У «Перечни памятников истории и монументального искусства Чернигова» ¹¹⁹ в пункті «Памятники деревянной народной и профессиональной жилой архитектуры, истории (за исключением снесенных в 1980–1990 гг.) – ИЭЗ – историко-этнографическая зона» подано перелік жител, занесених до пам'яток архітектури із зазначенням їх адреси, часу зведення, власника та приміток; деякі з них на даний момент не існують (коли були знесені, вказано в переліку).

Комплексне використання наведених вище джерел дозволяє вивчати предмет дослідження більш систематично та всебічно. Залучення фотоматеріалів та записів, зроблених у ході польових етнографічних досліджень, дозволяє значно розширити джерельну базу дослідження.

¹¹⁸ Перспективный план проведения научно-проектных и подрядных работ по памятникам архитектуры и градостроительства УССР. Черниговская область: Материалы инвентаризации. – Киев, 1986. – Т. 1.

¹¹⁹ Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва Чернігова / Управління архітектури та містобудування Чернігівської міської ради.

КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖИТЛА ЧЕРНІГІВЩИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

1. Типи конструкцій традиційної житлової архітектури Чернігівщини

Система загальноукраїнських та локальних особливостей конструкції житла, його зовнішнього та внутрішнього вигляду є однієї з яскраво виражених ознак традиційної культури населення, що виокремлює українців серед інших народів.

Хата – основний тип традиційного народного житла українців, один з найбільш консервативних елементів матеріальної культури народу, який довгий час зберігав та частково продовжує зберігати вже в ХХІ ст. свої архаїчні особливості, відображення багатовікового досвіду українців.

У сучасному розумінні під словом «хата» уявляють сільський одноповерховий житловий будинок. До особливостей, які складають типологічний портрет традиційного українського житла і виділяють його серед архітектури інших народів, належать його планування, внутрішнє влаштування, особливості конструкції будинку загалом та окремих його елементів ¹²⁰.

Окрім загальнонаціональних традиційних рис, житловим будовам притаманні локальні ознаки, які склались на певній місцевості. У сучасній етнологічній науці існує поділ України на великі

¹²⁰ Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів / Т. Косміна // Українська етнологія : навч. посібник / за ред. проф. В. Борисенко. – Київ : Либідь, 2007. – С. 144.

етнорегіони та субрайони, які у свою чергу діляться на дрібніші райони (за С. Макарчуком так звані «райони третього порядку») ¹²¹.

Загальноприйнятим є поділ українських земель на три великі регіони – Південно-Східний, Північний та Південно-Західний. Хоча питання районування країни досі не є повністю вичерпаним, адже вчені мають різні погляди на межі цих районів та їх назви.

За вищенаведеним поділом Чернігівська область лежить на території двох великих регіонів – Північного та Південно-Східного.

До Північного належить Полісся, яке на території дослідження умовно поділяється на Чернігівське та Новгород-Сіверське. На території Південно-Східного регіону лежить великий регіон Середнє Подніпров'я (або Середня Наддніпрянщина), до якого включені південні райони Чернігівщини ¹²² (іл. 19).

До Середнього Подніпров'я на території Чернігівської області відносяться Бахмацький, Ічнянський, Прилуцький, Талалаївський, Срібнянський, Варвинський райони. Через приналежність багатьох населених пунктів Чернігівщини, які до того ж мають свої локальні ознаки, С. Макарчук називає цей район «Південно-Західною Чернігівщиною і Полтавщиною» ¹²³.

Більша частина Чернігівського Полісся розміщена в лісовій зоні ¹²⁴, Середнє Полісся та територія сучасних Бобровицького, Бахмацького і південної частини Ніжинського, Носівського районів – до Лісостепової смуги ¹²⁵, що суттєво вплинуло на відмінності використання будівельних матеріалів.

¹²¹ Макарчук С. Історико-етнографічні райони України : навч. посібн. / С. Макарчук. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – С. 57.

¹²² Хоменко М. Історико-етнографічне районування України / Хоменко М. // Українська етнологія : навч. посібник / за ред. проф. В. Борисенко. – Київ : Либідь, 2007. – С. 46.

¹²³ Макарчук С. Історико-етнографічні райони України... – С. 43.

¹²⁴ Українське народознавство : навч. посібн. / за ред. С. Павлюка, Г. Горинь, Р. Кирчіва. – Львів : Фенікс. – С. 457.

¹²⁵ Українське народознавство... – С. 458.

Щодо природних умов, то в зоні мішаних лісів, особливо в північних районах Полісся, у XIX ст. була велика кількість непрохідних хащ та боліт. Зими були досить сніжними й холодними. У лісостепових районах кількість лісів значно менша. Клімат, порівнюючи з північними районами, трохи (хоч не на багато) тепліший, а кількість боліт значно менша.

Житла давніх суспільств вирізнялись великою пристосованістю до природного середовища. Для будівництва використовувались природні матеріали, що були поширені на території проживання.

Зрубна техніка досягла високого розвитку на території сучасних України, Білорусі, Росії та деяких інших слов'янських держав ще за часів Київської Русі X–XI ст. Показником цього були дерев'яні церкви та фортеці¹²⁶. Залишки їх знаходять у Києві, Чернігові та інших населених пунктах¹²⁷. Наприклад, на Чернігівщині у смт Седнів було досліджено споруду (X – поч. XI ст.) зі зрубними стінами, на квадратному котловані, заглибному на 1 м в поверхню материка (не порушену людською діяльністю породу під культурним шаром¹²⁸).

Зрубні конструкції в житлобудівництві («різана хата»¹²⁹ або «рублена») переважно використовували в районах, де була велика площа лісів, а каркасну, де деревини було небагато, але пояснити використання тієї чи іншої конструкції виключно найбільш поширеним у певній місцевості матеріалом не є можливим. В одному й тому населеному пункті зустрічаються різні конструкції хати, на що впливали соціально-економічні фак-

¹²⁶ Бломквист Е. Крестьянские постройки русских украинцев и белоруссов / Е. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник / ред. С. Токарев. – Москва, 1956. – Т. 31. – С. 5–458.

¹²⁷ Асеев Ю. Архитектура древнего Киева / Ю. Асеев. – Киев : Будівельник, 1982. – С. 20.

¹²⁸ Словник-довідник археології / ред., уклад. та кер. авт. кол. Н. Гаврилюк. – Київ : Наукова думка, 1996. – С. 156.

¹²⁹ Грінченко Б. Словарь української мови [Електронний формат] / Б. Грінченко ; зібрала ред. журн. «Кієвская старина», опрац. текст О. Оксамитъ. – С. 2761.

тори, особисті смаки господарів, традиції, прийняті в районі, конкретному населеному пункті та громаді¹³⁰. Неможливо чітко локалізувати територію використання типів конструкцій, натомість можемо говорити про певну їх перевагу в досліджених районах.

Основу зрубної хати складають горизонтально покладені одна на одну колоди, поєднані на кутах врубками. Один ряд із 4 колод називається «вінцем»¹³¹. Споруджували такі житла з кругляків та напівкругляків. У довжину вони були близько 3–4 метрів. Такі кліті використовували при будівництві різноманітних за призначенням споруд.

У XVII ст. відбулися зміни у традиціях житлобудування: почало використовуватися тесане та різане дерево, рублені дахи замінилися дахами на кроквах, при вкладанні вінців поширеним став не тільки «простий замок» («з лишком»), а і «в лапу»¹³² («без лишку») (тобто кінці балок могли або виступати за кутове поєднання, або не виступати)¹³³.

На думку дослідниці Є. Бломквіст, зруб «з лишком» мав певні переваги – при такому способі з'єднання спочатку промерзають колоди вздовж волокон, тобто «залишок». Якби їх не було, то першими б охолоджувалися кути житла, що негативно відбилося б на температурному режимі всередині дому. На території країни найбільш давнім варіантом такого з'єднання вінців жител було «в обло», «у цівки». Поздовжній паз у кутовому з'єднанні робили на верхній колоді, аби вода не затікала в середину¹³⁴.

¹³⁰ Макарчук С. Історико-етнографічні райони України... – С. 57.

¹³¹ Українське народознавство... – С. 462.

¹³² Данилюк А. Давня архітектура українського села: етнографічний нарис / А. Данилюк. – Київ : Техніка, 2008. – С. 29.

¹³³ Способи з'єднання бруса і колод – огляд технології робіт [Електронний ресурс] // Будівельний портал. Ваш будинок. – Режим доступу: <http://vashbudynok.co.ua/sposobi-zyednannya-brusa-i-kolod-oglyad.html>.

¹³⁴ Бломквіст Е. Крестьянские постройки русских украинцев и белорусов... – С. 68–71.

Зруб «без лишку» дозволяє зробити стіни приміщення довгими, хоча колода залишається тієї самої довжини. У такому варіанті використовували типи кутового поєднання «в замок», «у лапу», «ластівчиний хвіст» та багато інших варіантів ¹³⁵.

На початку ХХ ст. став поширеним чистий зруб «без лишку» з грубо тесаних колод, тип замка – «ластівчин хвіст».

На території Чернігівського Полісся зруб мав велике поширення. Найдавнішим дерев'яним будинком, що дійшов до ХХІ ст. в Лівобережній Україні є дім Феодосія Углицького, збудований у 1688 р. Знаходиться він на території комплексу Єлецького монастиря в Чернігові. За свідченням архітектора А. Карнабіда, який досліджував пам'ятку, під пізнішою обшивкою стін вертикальними дошками (початку ХХ ст.) будинок має старовинний зруб ¹³⁶.

Найдавніше, найбільш архаїчне житло, що продовжувало існувати на території Чернігівщини в ХІХ ст. – «курна» хата. Головною її особливістю було відкрите вогнище для опалення, дим від якого накопичувався в приміщенні і виходив з кімнати лише через отвір у стелі ¹³⁷.

Про конструктивні особливості таких осель другої половини ХІХ ст. писав у «Трудах Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» (1877 р.) етнолог П. Чубинський. Стіни, за його словами, зводилися «в зруб», не були мазані глиною (у середині також), шви між колодами закладалися мохом, який застосовували і при будівництві даху, форма якого «не малорусская <...> имеет только два ската». Дах житлової частини «курної» хати могли вкривати дошками, а в сінях та коморі – соломою ¹³⁸.

¹³⁵ Бломквист Е. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов... – С. 70.

¹³⁶ Карнабед А. Архитектура Чернигова... – С. 55.

¹³⁷ Лащук Ю. Мистецтво Полісся / Ю. Лащук. – Львів : Каменяр, 1992. – С. 15.

¹³⁸ Труды Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край... – С. 390.

До 1861 р. на території Чернігівської губернії було 28 000 хат з опаленням такого типу ¹³⁹.

По периметру хати, за межі стін, виносилися піддашки для захисту їх від атмосферних явищ (вологи, снігу і т. п.) ¹⁴⁰. Такі конструкції характерні для різних регіонів країни. Інколи за допомогою добудови до них вертикальних стовпчиків формувалися веранди, галереї, ганки. Будинки з подібними галереями зводили в Молдові, Румунії, на території Північного Кавказу та в інших країнах ¹⁴¹.

Вікна робили досить низько, невеликі (ширина більша, ніж висота в два рази), кожне вікно складалося з 6–8 невеликих шибок, різних за формою. Поширеними були «волокові вікна» – вузькі прорізи в стіні, які всередині дому закривалися засувками – «волоками» ¹⁴².

Існувала перехідна форма житла від «курного» до «білого» – дим в якому виходив через отвір в сінешній стіні («каглу») та збирався в сінях. Його будували з кругляків, при з'єднанні вінців використовували «простий ріг», дах крили соломом (Південне Полісся) чи дранкою (Північне Полісся) ¹⁴³.

Зокрема, у 1877 р. про таку хату писав П. Чубинський: «напівкурне» житло відрізнялося від «некурного» тим, що труба в ньому проведена лише в сіню, а «вывода», котрий виводив би дим за межі даху, не було, тому під час топки печі дим збирався в сінях. *«Все остальное в ней устроено как в обычной хате»* ¹⁴⁴.

«Напівкурне» опалення має житло кінця XIX ст. з експозиції НМНАПУ із с. Мамакине Новгород-Сіверського району Черні-

¹³⁹ Макарчук С. Історико-етнографічні райони України... – С. 95.

¹⁴⁰ Лащук Ю. Мистецтво Полісся... – С. 18.

¹⁴¹ Материалы к серии «Народы и культуры». Украинцы. Историко-этнографический очерк традиционной культуры... – С. 64.

¹⁴² Пономарьов А. Українська минувшина: [ілюстрований етнографічний довідник] / А. Пономарьов, Л. Артюх, Т. Косміна. – Київ : Либідь, 1994. – С. 21.

¹⁴³ Лащук Ю. Мистецтво Полісся... – С. 15.

¹⁴⁴ Труды Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край... – С. 390.

гівщини ¹⁴⁵ (іл. 1). Також учений звертає увагу на той факт, що на Поліссі в середині ХІХ ст. поряд могли будувати «курні» хати, перехідні типи житла та звичайні «світлі» хати ¹⁴⁶.

Тож, «курні» житла в кінці ХІХ ст. ще продовжували використовуватись. Можемо припустити, що зустрічались подекуди вони і на початку ХХ ст. Вірогідно, коли господарі хотіли замінити «курне» житло на хату з димарем, то старий будинок вони не кидали, а перероблювали – робили опалення, як у звичайній «світлій» хаті, і, можливо, збільшували кількість приміщень. На території Чернігівської області нами було досліджено велику кількість осель, збудованих наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ ст., але «курного» житла виявлено не було.

Розглянемо детальніше локальні особливості зрубних будинків у Чернігівській області.

Для будівництва хат зрубною конструкції використовували дуб, сосну, липу, тополю ¹⁴⁷. У населених пунктах, де поряд знаходиться хвойний ліс, для зведення стін брали сосну, а для підвалин – дуб. Використовували в місцевостях листяних лісів також вільху ¹⁴⁸.

За словами респондентів, сосна – добрий матеріал для будівництва, але саме дуб краще зберігається в ґрунті. Респондентка Г. Сушко з Коропського району описала вибір деревини для хати так: *«Підвалини дубові завжди були. А потім найкраща хата із червоної верби. Вона біліша. Ну жили дуб, якщо був. А у нас же тут сосна, хто з сосни. А березовий трам, сволок треба»* ¹⁴⁹.

¹⁴⁵ Верговський С. Експозиція «Полісся» у НМНАПУ [Електронний ресурс] / С. Верговський, Р. Свирида. – Режим доступу : <http://etnoua.info/novynu/ekspozycja-polissja-u-nmnapu-serhij-verhovskij-rajisa-svyryda/>.

¹⁴⁶ Труды Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край... – С. 389.

¹⁴⁷ Карнабед А. Архитектура Чернигова XI–XIX вв... – С. 56.

¹⁴⁸ Материальная культура компактных этнических групп на Украине: Жилище / отв. ред. М. Рабинович. – Москва : Наука, 1979. – С. 17.

¹⁴⁹ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-5, од. зб. 877, арк. 62. Запис в с. Пуста Гребля Коропського району Чернігівської обл.

Повністю стіни з дубу нами досліджено не було, хоча житла, побудовані з дуба, існували, але будували їх рідко, бо були дорогі й економічно не доцільні. На будівництві працювали 5–8 майстрів.

Щілини між колодами закривали мохом, глиною чи паклею¹⁵⁰. При цьому мох не тільки затуляв щілину – у ньому, за словами опитаних, не заводяться шкідливі комахи.

Часто колоди були обтесані зовсім трохи, у перетині мали форму овалу. Позаяк господарчі частини переважно робились приставними, тобто окремим зрубом чи каркасом, і часто мали інший вид зовнішньої обробки стін, то в одній хаті могли використовуватись і тесані колоди, і кругляки. Такі житла залишились до початку ХХІ ст. і такі знаходимо на старих фотокартках. Щодо поєднання вінців, то в одному селі були різні типи кутових з'єднань.

Із-за особливостей побудови господарчого приміщення, що по суті робили з трьох стін, його часто називали «трьохстінок».

На території Ріпкинського району (зокрема, в смт Любеч, смт Ріпки, с. Малий Листвен та ін.) більша частина житлових будинків зрубною конструкції, що характерно для цього регіону, де завжди деревина була в достатній кількості.

Найпоширеніша на території с. Малий Листвен у першій половині ХХ ст. техніка при вкладанні кутів житла – «в обло», яка використовувалась і при будівництві житлових і господарських приміщень, тобто кінці зрубу виступали за кутове з'єднання вінців, хоча відоме тут і будівництво «без лишку». Можемо припустити, що такий спосіб поєднання вінців був характерний і для ХІХ ст., що підтверджують розповіді старожилів про батьківські хати.

Те саме можна сказати про більшу частину жила всього району. Трапляється як зруб «з лишком», так і «без лишку». У смт Любеч і с. Малий Листвен будинки зводили частіше «без лишку». В окремих мікрорайонах с. Красківське (Ріпкинський р-н) та в сел. Зміїне (Ріпкинський р-н) популярним був зруб «з лишком».

¹⁵⁰ Вовк Ф. Студії з української етнографії... – С. 102.

Якщо детальніше дослідити архітектуру с. Красківське, то виявляється, що після війни там залишились неспаленими менше десяти будинків. Ті, що залишились з довоєнних часів у мікрорайоні Гольники, відрізняються від сусідніх сіл і навіть інших частин того ж Красківського потужними, майже нетесаними колодами, «із залишком» (іл. 2). Дві хатини мікрорайону (який раніше був окремим населеним пунктом) ззовні абсолютно однакові. Тобто, на зовсім маленькій площі чи навіть в одному населеному пункті архітектура була розмаїта.

Така сама ситуація і в інших населених пунктах Полісся – у Коропському, Менському, Новгород-Сіверському, Козелецькому та інших районах. Загалом зруб зустрічається в усіх районах Чернігівського Полісся і є переважаючим над каркасно-стовпою конструкцією.

Суцільні кругляки використовувалися рідко, переважно при обробці вручну, без застосування сучасних пилок, вони набували в перетині овальної форми. У Бахмацькому районі більшість будинків були збудовані з тесаних колод. У багатьох хатах, зведених ближче до середини ХХ ст., використано тесану пилою деревину, внаслідок чого колоди мали прямокутний перетин. У такому разі популярним було з'єднання «ластівчиний хвіст» «без лишку».

Для того щоб захистити з'єднання колод від негативної дії природних факторів – дощу, вітру – кут подекуди закривали вертикальними дошками, що суттєво змінювало зовнішній вигляд будови (іл. 3). Захищаючи таким чином і місця поєднання колод у житлах, довжина вінця котрих формується більше, ніж з однієї колоди, що надає будинку видовженої форми¹⁵¹.

Окрім Полісся, в багатьох населених пунктах, що входять до Середнього Подніпров'я, значна частина жител першої половини ХХ ст. також побудовані в зруб. Під товстим шаром глиняної штукатурки лежать досить великі колоди. Про побутування в

¹⁵¹ *Самойлович В. П.* Українське народне житло / В. П. Самойлович. – Київ : Наукова думка, 1972. – С. 14.

Прилуцькому районі (у межах Середнього Подніпров'я) зрубних жител розповіли опитані мешканці району, цю інформацію підтверджують фото осель такої конструкції в с. Стасівщина¹⁵² (іл. 4).

За підрахунками вченого Г. Юрченка, в лісостеповій зоні переважали колоди в перетині 12–18 см та заввишки приблизно до 25 см. Приблизно такі самі розміри зустрічаються по всій Полтавщині¹⁵³. Така довжина колод характерна і для жител Полісся.

Для того, аби зробити дім теплішим, проміжки між колодами замазували глиною або закладали мохом, пізніше – паклею. Закривання щілин характерно саме для будов з опаленням¹⁵⁴.

У більшості етнографічних регіонів України наприкінці XIX ст. почали переважати житла не зрубною, а каркасно-стовпою конструкції, внаслідок недостатньої кількості деревини для будівництва¹⁵⁵. Проте на території Чернігівської губернії деревини в кінці XIX – на початку XX ст. було вдосталь, свідчення про її використання при будівництві знаходимо в «Календаре Черниговской губернии на 1892 год»: «Дворянские и крестьянские дома, церковь и колокольня все деревянные, крытые дором»¹⁵⁶.

У науковій літературі акцентується увага на збільшенні кількості каркасно-стовпових конструкцій у порівнянні зі зрубом, як наслідок підвищення ціни на деревину та зменшення лісових насаджень. Однак, що стосується території Чернігівської області, більшість жител продовжували будувати з деревини, бо, за наявності

¹⁵² АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-5, од. зб. 877, арк. 6. Запис в с. Стасівщина Прилуцького району Чернігівської обл.

¹⁵³ Юрченко П. Г. Народное жилище... – С. 37.

¹⁵⁴ Косенков А. К вопросу о систематизации стеновых срубных конструкций в традиционном деревянном зодчестве Русского Севера [Электронный ресурс] / А. Косенков. – Режим доступа : <http://www.rusarch.ru/kosenkov2.htm>.

¹⁵⁵ Пономарьов А. Українська минувшина: [ілюстрований етнографічний довідник]... – С. 22.

¹⁵⁶ Календарь Черниговской губернии на 1892 год. – Чернигов : Типография губернского правления, 1891. – Отдел 2. – С. 111.

лісу, дерево не було дуже дорогим матеріалом. Підтвердженням є повоєнні роки, коли при нестачі статків люди продовжували будувати хати з дерева, хоча кількість каркасних споруд зросла ¹⁵⁷.

Каркасно-стовпова конструкція в основі складається зі стовпів, які або закопували в землю, або вставляли у підвалини по кутах будинку. Каркас заповнювали доступними будівельними матеріалами – дошками, очеретом, глиною із соломою ¹⁵⁸.

За способом заповнення існує два основних типи каркасно-стовпової конструкції: правобережний, де відстань між стовпами каркасу заповнюється дерев'яними колодами, які горизонтально закладали в пази, та лівобережний, в якому простір між стовпами, заповняли вертикально ¹⁵⁹.

У разі заповнення каркасу деревиною, з двох сторін стовпів вирізали жолоби, тобто пази, в які горизонтально вкладавали короткі розрізані колоди або порізані палиці. Така конструкція обов'язково штукатурилася глиняним розчином з додаванням соломи та білилася ¹⁶⁰ (іл. 5). Візуально вирізнити каркасно-стовпове житло від біленої зрубної будівлі важко – зовні стіни виглядають майже однаково.

Хати, в основі яких був тин (так звані турлучні хати), мали особливе заповнення – вертикальні стовпчики, поставлені близько один до одного та поєднані горизонтальними гілками, що потім закидалися глиною та білились, називалися «хворостянкою», «мазанкою» (хоча в сучасній мові мазанкою називають хати різних конструкцій, оштукатурені глиною та білені), «кільованим» будинком ¹⁶¹.

Окрім плетеного заповнення з гілок, використовували очерет. Для зведення хати в Срібнянському районі використовували дерев'яні колоди, які вкопували в землю, після чого оббивали очеретом. Після побудування такої каркасно-стовпової кон-

¹⁵⁷ Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів... – С. 144.

¹⁵⁸ Українське народознавство... – С. 462.

¹⁵⁹ Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів... – С. 144.

¹⁶⁰ Вовк Ф. Студії з української етнографії... – С. 102.

¹⁶¹ Українське народознавство ... – С. 464.

струкції стіни майбутнього житла обмазували глиною з додаванням кінського перегною. Схожі конструкції будинків з використанням очерету робили у Варвинському районі.

Каркасно-стовпова конструкція відома в більшості районах Чернігівщини. Поширеною була в Срібнянському, Варвинському, Талалаївському, Прилуцькому, Ічнянському, менше – у Бобровицькому, Ніжинському районах. Але, знову таки, чіткого кордону між використанням тієї чи іншої конструкції не було. Навіть у північних районах краю паралельно зі зрубними будували каркасні будинки. Тут їх частіше робили з дерев'яним заповненням «у сторч».

Дослідник С. Таранушенко поділив Ніжинський повіт на дві частини – на півдні каркасні стіни виготовляли з очерету, поставленого сторчма та прив'язаного куликами до лат, на півночі – зрубні хати на стовпчиках ¹⁶².

У роки Другої світової війни Чернігівщина зазнала жахливих руйнацій – деякі села вціліли, інші ж були вщент спалені. За словами жительки Ріпкинського району, після війни населення було дуже бідним. Ще в 1950-х роках використовували землянки, які слугували, скоріш, тимчасовим приміщенням ¹⁶³.

Зводити житла необхідно було швидко, а матеріал був не завжди. Навіть в оточених лісами селах вирубати деревину на власний розсуд було заборонено. Багато жител навіть у північніших районах робили каркасно-стовповими. До того ж будівництво такої хати було значно швидшим, а виготовлення плетеного каркасу не було занадто важким ¹⁶⁴.

Щодо використання тину під час будівництва привертає увагу розповідь Ф. Богулавського про село Юринівка Новгород-Сі-

¹⁶² Таранушенко С. А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр. : монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії, ілюстрації, довідкові матеріали / упоряд. О. О. Савчук, М. М. Краси́ков, С. І. Білокінь. – Харків : Видавець Савчук О. О., 2011. – С. 26.

¹⁶³ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-5, од. зб. 877, арк. 82. Запис у с. Красківське Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.

¹⁶⁴ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-5, од. зб. 877, арк. 96. Запис у сс. Велика Вісь, Тамарівка Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.

верського повіту (зараз село входить до Сумської обл.), за якою жителі не робили будов, використовуючи тин і взагалі не уявляли, що таким чином можна будувати хату ¹⁶⁵. Утім, відносно недалеко, у Новгород-Сіверському районі, у с. Мамакине знаходимо будинок кінця XIX ст., сіни якого виготовлені з тину ¹⁶⁶ (за матеріалами експозицій МНАПУ) (іл. 1). Сама хата зрубна, з масивних круглих соснових колод. Вінці між собою з'єднані «драчкою» (жолоб уздовж колод) ¹⁶⁷. Це вкотре підтверджує строкатість традиційного будівництва.

Цікаво відмітити поширення зрубних жител не лише в лісовій зоні, а і в деяких лісостепових районах. Респонденти з Бобровицького району (який відноситься до Поліського етнографічного регіону і розташовується вже в зоні лісостепу) розповіли, що каркасні будинки з очерету, тину будували лише дуже бідні люди. Ті, хто мав хоч якісь невеликі статки, будували з дерева. Так згадує про зрубну конструкцію житла, уродженка с. Козацьке Бобровицького району: *«Це був хороший будинок (зрубний). А ті що зовсім бідні були так його строїли чуть лі не з очерету. А ті які були більш менш так там був сруб. Бо єслі я зимою заходила до соседкі дак вони перенесли туди курей і мале порося, одгорожене було. Так я бачила що у них там срублена хата.»* ¹⁶⁸. Та все ж каркасно-стовпові конструкції існували тут і в довоєнні роки. Зокрема, у районі трапляються старі хати, побудовані з очерету.

Відмінністю південних лісостепових районів від північних було те, що у південних використання каркасно-стовпових ти-

¹⁶⁵ Богуславский Ф. Село Юриновка (Новгород-Северского уезда, Черниговской губернии) въ историческомъ и этнографическомъ отношеніяхъ. – 1855. – С. 9–10.

¹⁶⁶ Верговский С. Музей народной архитектуры и быта Украинской ССР. Экспозиция “Полесье”: Буклет / С. Верговский. – Киев : Облполиграфиздат, 1986. – С. 3.

¹⁶⁷ Верговський С. Експозиція «Полісся» у НМНАПУ...

¹⁶⁸ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-5, од. зб. 877, арк. 1, 2. Запис у с. Козацьке Бобровицького р-ну Чернігівської обл.

пів будинку було звичне, тут такі житла робили не через бідність, а через традицію, що склалась за наявності будівельних матеріалів. Тобто і ті, хто мали можливість придбати деревину, будували каркасно-стовпові житла, натомість будинки заможнішого населення могли мати інше, складніше планування та більшу площу, про що йтиметься нижче.

Інколи в північних районах Чернігівщини конструкції поєднували – господарчі частини будинку робили каркасними, а саме житло зрубним ¹⁶⁹.

Окрім зазначених конструкцій, була відома безкаркасна техніка будівництва, тобто стіни будували із саману, ракушника, вальків із глино-соломи, каміння, цегли та деяких інших матеріалів, які не передбачають наявності каркасу ¹⁷⁰. Особливо це характерно для територій, де такі матеріали в наявності, а деревина в дефіциті. Наприклад на Півдні, де поширений ракушняк, житла будували з нього, тоді як на Півночі він фактично не зустрічається.

Стіни зрубного житла XIX – початку XX ст. частково або повністю білили, обмазували глиною, або залишали не біленими, чи підбілювали лише стіни по периметру вікна ¹⁷¹. Важливо пояснити, що «білена хата» не обов'язково була штукатуреною («тинькованою»). На території побутування зрубних будинків поширеним була побілка стін житла, коли глиною замазувались лише шви, а самі стіни мали фактуру дерева, не знівельовану тинькуванням.

За розробленими Ф. Вовком та А. Перетокіним і І. Рудманом мапами, побутування хат з різними типам стін (іл. 20) в окремих зонах північних районів Чернігівщини був поширений «відкритий зруб». А. Карнабід у своїх дослідженнях суттєво збільшив ареал цієї традиції. На його думку, будинки з нештукатуреними та небіленими стінами в кінці XIX – на початку XX ст. на біль-

¹⁶⁹ Косміна Т. Східне (Лівобережне) Полісся: дерев'яні житла, церви, господарські споруди [Електронний ресурс] / Т. Косміна. – Режим доступу : <http://www.polissya.eu/2009/11/gospodarski-sporudy-pobilka-osoblyvosti.html>.

¹⁷⁰ Українське народознавство... – С. 464.

¹⁷¹ Пономарьов А. Українська минувшина... – С. 22.

шій площі – у Ріпкинському, Корюківському, Семенівському, Новгород-Сіверському районах ¹⁷². На початку ХХІ ст. такі хати ще можна зустріти в Ріпкинському (іл. 6), Чернігівському, Сновському районах та в меншій кількості у деяких інших населених пунктах. Хоча говорити про відсутність мазаних та білених стін у цих районах не можливо, у населених пунктах зазначеної території зустрічаються різні варіанти зовнішньої обробки стін. Можна говорити лише про перевагу того чи іншого типу.

Досить часто небіленими та нештукатуреними в кінці ХІХ ст. – середині ХХ ст. робили господарчі частини хати. Наприклад, у Менському (іл. 22), Козелецькому (іл. 23), Коропському, Сновському, Сосницькому, Куликівському, Новгород-Сіверському районах. Хоча на цих, як і інших територіях, траплялися різні варіанти зовнішньої обробки стін. Так, у Сосницькому районі сіни подекуди замазували глиною і не білили (іл. 24), що, правда, така комбінація поширена значно рідше. Білені стіни хат розповсюджені в Менському, Коропському, Козелецькому, Сновському та багатьох інших районах.

Штукатурили стіни зрубних жител у різний спосіб. У деяких випадках глину клали прямо на дерев'яні колоди. Інколи ж, для кращого кріплення, стіни житла оббивали дранкою (маленькими тоненькими дощечками) та штукатурили (тинькували) глиною. У зрубних хатах могли використовувати глиняний розчин з додаванням або без додавання соломи. Інколи стіни після тинькування не білили, що було поширено на Чернігівщині та Волині ¹⁷³. Таким є житло мешканців північних районів, зокрема Новгород-Сіверщини, Ріпкинщини.

Тинькували та білили житла на території сучасної України з ХІ–ХІІ ст. Такий спосіб обробки стін був поширений і в інших народів, і не лише слов'янських, наприклад, у Молдові, Чехії, Словаччині, Польщі, на Північному Кавказі ¹⁷⁴.

¹⁷² Карнабед А. Архитектура Чернигова ХІ–ХІХ вв... – С. 55.

¹⁷³ Вовк Ф. Студії з української етнографії... – С. 95.

¹⁷⁴ Материалы к серии «Народы и культуры». Украинцы. Историко-этнографический очерк традиционной культуры / ред. кол. М. Губогло, О. Ганцкая, А. Кузнецов и др. – Москва, 1992. – Вып. 9. – Кн. 1. – С. 62.

Більшість будинків Чернігівщини є штукатуреними та біленими. Для цього використовували крейду чи вапно. За словами респондентів, житла ззовні намагались білити вапном, бо воно вбиває шкідників. Хоча така побілка мала багато недоліків – головним було відшелушування покриття, яке доводилось підмазувати, що було не дуже практично¹⁷⁵. Частина жител Чернігівщини білена повністю, але більш поширеною була часткова побілка.

Як уже зазначалось, господарське приміщення часто залишали нештукатуреним та небіленим, але інколи не білили й деякі стіни хати. Це залежало від традицій, якості будівельного матеріалу. Житла, де сторона, яка виходить на вулицю, оштукатурена чи білена, так само, як і дві інші, які можна побачити з вулиці, а четверта, що виходить на двір, оштукатурена, та небілена. Такі житла зустрічаємо в Ріпкинському, Бахмацькому, Борзнянському та інших районах. У таких випадках білили для того, аби з вулиці було гарно, тобто для себе люди могли зекономити, але з вулиці житло має виглядати якомога гарніше, аби перехожі милувались і хата не була гіршою, ніж в інших.

Взагалі казати про типовість обробки стін того чи іншого району досить важко. Інколи на території одного й того ж населеного пункту були різні види зовнішньої обробки стін житла. Тому районування та визначення локальності тієї чи іншої конструктивної риси є досить умовним. Наприклад, у с. Розльоти Коропського району зустрічаються два варіанти: одне житло мало білені стіни, а інше, з того ж населеного пункту, обшите дранкою, тиньковане, після чого було побілене. На жаль, немає можливості точно встановити, хто в них жив та чи є це виявом суспільного статусу власників, але такі випадки не рідкість. Такі чинники, як особисті смаки, наявність певних будівельних матеріалів у конкретної людини, досві, мали велике значення і для конструкції будинку і для його оздоблення. У с. Оболоння того

¹⁷⁵ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-5, од. зб. 877, арк. 5. Запис у с. Козацьке Бобровицького р-ну Чернігівської обл.

ж району переважають не штукатурені хати, але, хоч і в меншій кількості, зустрічаються тиньковані житла ¹⁷⁶.

Щодо зрубу «із залишком», то обмазка глиною для нього при-
таманна значно менше. Проте є випадки, коли кутові з'єднання
закривались дошкою і потім штукатурились. У такому випадку
обриси будинку змінювались за рахунок виступаючих кутів.

На всій території області зустрічаються будинки, в тиньковані
стіни яких втоплені невеличкі камінці. За рахунок цього глиняний
розчин краще тримався на поверхні стін (іл. 7). У деяких випадках
вони малі і залишаються всередині глиняного шару, інколи ж за-
лишаються на поверхні стіни. У такому разі житло не білилося.

На відміну від зрубних, хати каркасно-стовпової конструкції
обов'язково тинькувались та білились. Винятком був закритий
з усіх зовнішніх боївк дерев'яний ганок, поширений на землях
Південної Чернігівщини. Такі конструкції залишали небілени-
ми, або ж їх потім фарбували (іл. 4). Зрубні хати південних ра-
йонів також переважно тинькувались, унаслідок чого візуально
їх важко відрізнити від каркасних.

Традиція обробляти глиною стіни в XIX ст. була також в ін-
ших сусідніх країнах – у Молдові, Чехії, Словаччині, частково –
у Польщі ¹⁷⁷.

М. Левченко підкреслив, що на Півночі України багато зруб-
них хат, а на Півдні – «мазанок» (мабуть, мається на увазі кар-
касно-стовпові будинки) ¹⁷⁸. Він у другій половині XIX ст. зау-
важив, що будинки українців легко відрізнити від російських,
адже вони мали оштукатурені стіни.

¹⁷⁶ Веремейчик О. Археологічна та етнологічна розвідки на території Ме-
зинського Національного природного парку у 2009 р. / О. Веремейчик,
О. Бондар // Історико-археологічний та природно-екологічний потенціал
Мезинської округи: минуле, сучасне та перспективи розбудови. Матеріали
науково-практичної конференції (Чернігів–Свердловка–Мезин, 17–18 ве-
ресня 2015 р.). – Чернігів : Десна-Поліграф, 2015. – С. 13.

¹⁷⁷ Этнография восточных славян: очерки традиционной культуры / отв. ред.
К. Чистов. – Москва : Наука, 1987. – С. 227.

¹⁷⁸ Левченко М. Несколько данных о жилище и пище... – С. 136.

На території Чернігівщини досить велика кількість помешкань були неоштукатуреними. Враховуючи межування Чернігівщини з Росією, вчений міг не виокремити північної частини Чернігівщини як територію України, адже до Чернігівської губернії входили ряд територій, які в 20-х рр. XX ст. перейшли до складу Російської держави. На користь цього припущення говорять і висновки науковця щодо покриття даху і невикористання українцями мерви, якою насправді крили дахи на Чернігівщині в кінці XIX ст., про що буде йтися далі.

У ході експедицій Ф. Вовка зустрічались будинки з відкритим зрубом, підфарбовані по периметру віконного отвору. Він висловив думку, що, можливо, це є «ознакою традиції, що ще не зникла повністю»¹⁷⁹. Тобто, на його думку, спочатку всі житла обмазувались глиною, чи будувалися з глини, а пізніше, у XIX ст. на Півночі ця традиція перестала існувати.

Деякі вчені у своїх працях, встановлюючи еволюцію традиційного житла, звертають увагу на те, що в літописних середньовічних джерелах згадуються будинки, побудовані переважно «в зруб». Але, на їх думку, це не дає підстав думати, що саме від зрубною конструкції мало розвиток українське традиційне житло.

Причиною такого явища дослідники, зокрема М. І. Сімікін, вважають суб'єктивність літописців, які орієнтувались на заможні верстви. На думку архітектора, письменники могли проігнорувати в своїх працях житла звичайного населення, яке, як вважає науковець, могло бути «мазанками».

Ще одним доказом побутування «мазанок» (під цим поняттям автор має на увазі каркасно-зрубну конструкцію хати) за доби Київської Русі на території сучасної України М. Сімікін називає знаходження археологічних залишків хат, які, хоча були побудовані «в зруб», мали обмазку глиною чи побілку, чи, принаймні, часткову обмазку¹⁸⁰.

¹⁷⁹ Вовк Ф. Студії з української етнографії... – С. 95.

¹⁸⁰ Сімікін М. Еволюція народного житла на Україні / М. Сімікін // Архітектура Радянської України / відп. редактор Г. Головкин. – Київ : Мистецтво, 1938. – № 4–5. – С. 57.

Традиція відкритого зрубу, імовірно, може бути наслідком природних умов проживання людей. На даній території, де було багато деревини, де тривалий час використовували «курне» житло, традиції штукатурення стін могло не виникнути. По-перше, було відсутнє щось подібне поряд (зруб, натомість виглядає гармонічно на тлі лісу), по-друге, не було необхідності покривати стіни глиняним розчином – правильно збудований зруб, із закладеними щілинами, добре захищає від вітру та холоду. Нанесені лінії навкруги вікна могли мати декоративне та оберегове значення, охороняти дім від впливу зовнішнього світу, що розміщувався за вікном, а не бути відгомонам традиції тинькування.

Загалом, можна виділити такі типові варіанти зовнішньої обробки оселі в досліджуваному регіоні:

- 1) відкритий зруб;
- 2) оштукатурені стіни без побілки;
- 3) оштукатурені стіни з утепленим камінням, без побілки;
- 4) оштукатурені, білені стіни;
- 5) оштукатурені, білені частково;
- 6) частково оштукатурені, небілені (частина будинку має відкритий зруб, частина стін тинькована);
- 7) частково оштукатурені, білені.

Для наочності виділимо умовну густоту поширення різних типів обробки житла і нанесемо їх на мапу. Для зручності візьмемо найпоширеніші – відкритий зруб, білені, штукатурені хати, житла з мішаними типами обробки стін (наприклад, сіни небілені, стіни житлового приміщення білені, штукатурені) та білені нештукатурені житла (іл. 21). З отриманого креслення бачимо, що повністю білені, мазані житла більше поширені на півдні, відкритий зруб – на півночі, з різними типами обробки стін – на всій території Чернігівщини, за винятком південних районів, білені нештукатурені – трапляються рідше, по всій території Чернігівщини, окрім південних районів.

Фундаменту, у сучасному його розумінні, у традиційній житловій архітектурі Полісся кінця XIX ст. майже не робили. Ви-

нятком були населені пункти, поблизу яких працювали цегельні. Зазвичай, підвалини вкладались або просто на землю, або на пні. На території Чернігівщини переважали житла, встановлені на дерев'яні, пізніше на цегляні стовпчики, які в різних районах називались по-різному – «стояни», «стовпи», «лигурі». Це робилось для того, щоб вирівняти поверхню, уникнути сирості, зробити дім теплішим.

Для виготовлення цих стовпів брали невеликі нетесані від-різки колод, переважно дуба. Деревина листяних дерев, перебуваючи в ґрунті, менше псується, ніж сосна¹⁸¹. Висота їх залежала від рельєфу місцевості. У разі каркасної конструкції на стовпи ставили каркас житла – «слупи», в'язали вгорі «ощепом», тобто робили верхній вінець (2–3 колоди). На «ощепі» встановлювали конструкцію даху. Каркас житла заповнювався між стовпами деревом «в закидку», тином, очеретом чи ін. Потім замазували глиною, білили¹⁸².

Хоча вже в першій половині – середині ХХ ст. більш заможні люди могли дозволити собі зробити будинок на фундаменті. Такою була, наприклад, хата голови сільради в с. Манжосівка Прилуцького району¹⁸³. Ще наприкінці ХІХ ст. у Чернігові багато будинків вже мали цегляні фундаменти, хоча сама конструкція житла майже не відрізнялася від хат сільського населення.

Питання встановлення фундаменту наприкінці ХІХ ст. залежало від того, чи можна було дістати цеглу, тобто чи було поблизу виробництво цегли. Цегляний фундамент, хоч і невеликий, робили в деяких селах Козелецького району, де працював цегельний завод: *«Будували одразу на фундаменті, цегли було вдосталь, з середини ХІХ ст. поблизу працював цегельний завод. Над землею хата припіднята на фундамент приблизно на*

¹⁸¹ Федоренко О. Традиционные способы и приемы строительства [Електронний ресурс] / О. Федоренко, Т. Щеглова. – Режим доступа : http://www.altspu.ru/p_arh/russian/tradition/build.html.

¹⁸² Дяченко Д. Будова села / Д. Дяченко. – Київ : Червоний шлях, 1924. – С. 19.

¹⁸³ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-5, од. зб. 655, арк. 9.

25–30 см. У нас усі хати на фундаментах»¹⁸⁴ (за словами мешканця с. Берлози).

У Срібнянському районі також, за словами респондентів, намагалися зробити хоч один ряд із цегли. Можемо говорити про паралельне існування будинків на цегляному фундаменті та будинків на дерев'яних пнях чи на землі.

Якщо земля не було занадто вогка, то в багатьох населених пунктах перший вінець клали просто на землю. Такі випадки на (початку ХХ ст.) досліджені в Борзнянському районі, але водночас у тому ж районі відомі житла, побудовані на невеличких стовпчиках із цегли.

У Коропському районі фундамент, у сучасному розумінні цього слова, до середини ХХ ст. не використовували – цегла була дорогим матеріалом, та, як і на іншій території Чернігівської області, крім населених пунктів де були цегельні, майже не використовувалася в традиційній архітектурі. Традиції будувати домівку безпосередньо на землі також не було. Більшість помешкань досліджуваної території було побудовано на пнях. Для цього по кутах розміщення майбутнього будинку в землю вкопувалися товсті пні (які місцеві мешканці називають «лигуриями», «стовпами», «стоянами»¹⁸⁵), на які клали перший вінець споруди – «підвалини»¹⁸⁶.

За свідченнями мешканки с. Деснянське Коропського району Марії Луківни, стовпів було вісім, по периметру житла¹⁸⁷. Така традиція будівництва, можливо, пояснюється необхідністю вирівняти рівень для підвалин майбутнього житла та небажанням класти перший вінець на землю, яка, враховуючи велику забо-

¹⁸⁴ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-5, од. зб. 877, арк. 8. Запис у с. Берлози Козелецького р-ну Чернігівської обл.

¹⁸⁵ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-5, од. зб. 877, арк. 56. Запис у с. Деснянське Коропського р-ну Чернігівської обл.

¹⁸⁶ Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології... – С. 102.

¹⁸⁷ Ярова А. Традиційне житло Коропського Подесення (кінець ХІХ – початок ХХІ століття) / Аліна Ярова // Народна творчість та етнологія. – 2017. – № 1. – С. 73–80.

лоченість, характерну для Північної Чернігівщини, та близьке розташування р. Десна, була досить вологою.

Простір між землею та підлогою сіней і комори залишався порожнім, підлога в сінях і коморі була дерев'яна. У хаті ж робили долівку – підлогу з втоптаного розчину глини. Залишення вільного простору під підлогою сіней характерне не для всіх районів, як і будування на стоянах.

Особливого поширення ця традиція зазнала на півночі Коропського району. Унаслідок чого в першій половині ХХ ст. в фундаменті населених пунктах цієї місцевості робили отвори, які залишалися відкритими чи зачинялись дверцятами. Вільний простір використовують для господарчих потреб. Деякі респонденти на питання про причину влаштування такої конструкції відповідали *«Щоб кури там на землі греблись»*¹⁸⁸.

Навколо житла, ззовні по периметру, робилась невелика глиняна призьба, стіни якої робили з дошок, а середину заповнювали глиняним розчином¹⁸⁹. Вона могла бути навколо всієї будівлі, або не робитись під господарчими приміщеннями, як, наприклад зафіксовано Д. Дяченком на плані хати з Чернігівщини, де призьба встановлена тільки під кімнатою, і нема під сіньми¹⁹⁰ (іл. 25).

Зафіксовані випадки, коли призьби навколо житла не було, хоч у тому ж селі були будинки з нею: *«В одній хаті була, а в другій не було. Там було просто кувечиком поквечано як фундамент. Кувечик, то віхтик. Віхтик, то була отака намотана стара тряпка раздолбана як квач, як конопля. Віхтиком мазали долівку. Віхтиком був підмазаний. А у баби Дениски була призьба, воно було отаке кривеньке»*¹⁹¹.

¹⁸⁸ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-5, од. зб. 877, арк. 48. Запис у с. Деснянське Коропського р-ну Чернігівської обл.

¹⁸⁹ Дяченко Д. Будова села... – С. 21.

¹⁹⁰ Там само. – С. 14.

¹⁹¹ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-5, од. зб. 877, арк. 2. Запис у с. Козацьке Бобровицького р-ну Чернігівської обл.

В Ічнянському районі призьба нерідко встановлювалась лише вздовж передньої фасадної стіни будинки. З часом від неї до піддашку подекуди встановлювали стовпчики, формуючи щось на зразок відкритої галерейки.

На більшій території Чернігівської області був поширений ганок, особливо ближче до центральних і південних районів. Найпростіший за формою ганок (чи поширене в Чернігівській області слово «крильцо») має вигляд встановленого на стовпчиках біля входу, навісу. У традиціях старого російського житлобудування він був масивнішим, центральним елементом, який надавав виразності житлу. Подушка перед сходами мала назву «рундук»¹⁹². В Україні важкі масивні ганки розвинуті не були.

У середині ХХ ст. ганки стали поширені, мали різні форми фронту, інколи оздоблені підзором. Фронтон найчастіше був трикутної форми, інколи півкруглої, інколи у формі лука. Основа фронту виготовлялась з дерева. Стовпи для ганку виготовлялись частіше з дерева, а пізніше були залізні. Як бачимо на малюнку Д. Дяченка, дах ганку двосхилий¹⁹³. Крили ганок у кінці ХІХ – першій половині ХХ ст. соломою чи деревом (іл. 26).

Міські ганки, котрі не перетворились на засклені приміщення, стали більш декоративними. Особливо масивними та прикрашеними є ганки в містах Чернігові, Сновську.

Веранди на території Східного Полісся з'являються на початку ХХ ст. – утворившись від ганку, що почали з трьох сторін закривати стінами, таким чином, споруджуючи нове закрите приміщення¹⁹⁴. Вони зустрічаються на всій території Чернігівської області, зокрема дерев'яні, каркасно-стовпової конструкції, повністю закриті, і, як правило, мають плоский дах або фронтон трикутної форми, невеликі вікна. Інколи веранди фарбують в інший колір, що виділяє їх на тлі будинку.

¹⁹² Архітектура Радянської України / відп. редактор Г. Головка. – Київ : Мистецтво, 1940. – №. 2. – С. 46.

¹⁹³ Дяченко Д. Будова села... – С. 17.

¹⁹⁴ Лащук Ю. Мистецтво Полісся... – С. 22, 23.

Враховуючи той факт, що в середині ХХ ст. конструктивним елементом веранд є вікна, і те, що вони отримали розвиток від ганків, то можна припустити, що на початку ХХ ст. ці приміщення робились подекуди без вікон. Наприклад, така веранда зображена на дореволюційному фото із с. Білорічниця Прилуцького району¹⁹⁵ (іл. 27). Хоча, можливо, існувало паралельно дві форми господарської прибудови перед входом до житла – з віном та без вікон («веранда» у сучасному розумінні). Такі прибудови не лише збільшують площу хати та надають їй іншого вигляду, але й закривають теплі стіни житлового приміщення від холоду ззовні¹⁹⁶.

Називають вікно на Чернігівщині по-різному – «віконце», «окно», «ікно» (Бахмацький р-н), «гікно» (Коропський р-н)¹⁹⁷. У сінях здебільшого робили невелике волокове віконце для циркуляції повітря.

Традиційно житлові будинки мали не менше трьох вікон – два напроти печі і третє напроти столу. У давнину робили волокові вікна, потім вставляли невелике гутне скло чи натягували бичачий сечовий міхур. Вікна з шибками і рамами з'явились значно пізніше і використовуються донині¹⁹⁸. Їх робили невеликими, на завісах, часом, робили кватирку («хвортку», «хвіртку», «форточку»). Шибки були невеликі, в основному чотирикутні, по чотири-шість в одному вікні¹⁹⁹.

Кількість вікон могла варіюватись, так, у двокамерному житлі в с. Розльоти Коропського району їх було чотири – два на фасадній стіні, одне на покутній і одне на задній довгій стіні

¹⁹⁵ Вейсбахівка – історичні світлини краю [Фотографії] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sumno.com/gallery/arhivy-vejsbahivka-yakoyuvona-bula/85083/>.

¹⁹⁶ Маланчук В. Інтер'єр українського народного житла... – С. 34.

¹⁹⁷ Герасько М. Побут населення... – С. 60

¹⁹⁸ Кононенко О. Українська міфологія та культурна спадщина / О. Кононенко. – Харків : Фоліо, 2011. – С. 489.

¹⁹⁹ Дяченко Д. Будова села... – С. 20.

хати ²⁰⁰. У більшості досліджуваних будинків у вікнах стоїть по п'ять шибок: чотири менших, прямокутної форми, і одна більша.

За даними М. Левченка, у Чернігівській та Полтавській губерніях інколи робили вікна округлі у верхній частині, що притаманно для більш старих хат (приблизно середини ХІХ ст.) ²⁰¹.

Невеличке вікно подекуди робилося над полом біля печі. На думку дослідника М. Сімікіна, однією з його функцій була можливість слідкувати з кімнати за садом та городом ²⁰². Таке вікно було досить мале, що пояснюється його розташуванням, якби воно було більшим, то холодне повітря інтенсивніше діяло б на стіну, яка нагрівалася прилеглою до нею пічкою.

Простір між вікнами заповнювали дерев'яними колодами чи дошками, скріплювали «тиблями», діаметр яких приблизно сягав 1,5 см. Схожими тиблями інколи скріплювали і колоди зрубу для надання кращої міцності конструкції. Особливо часто вони використовувались, якщо довжина стіни складалася більше, ніж з одної колоди (іл. 8). Називалась ця частина «простінок», «холостайки» ²⁰³. Слово «простінки» використовується для назви відрізка стіни між вікнами і на початку ХХІ ст. в архітектурі мурованих, цегляних сучасних будівель.

Двері на Поліссі переважно одностулкові, з тонкими простими одвірками. Вони відкривалися «від себе», тобто всередину житла. У підвалинах робили шули, в які потім встановлювали одвірки, або лутки ²⁰⁴. Найпростіші двері були зроблені з вертикальних дошок, більш пізній тип – рамний ²⁰⁵.

Двері встановлювали на бігунах або на завісах ²⁰⁶. Найпоширеніші були чотирикутні, без прикрас, але відомі і двері більш складні – на фото хати на дві половини в Коропі 1930 року вид-

²⁰⁰ Веремейчик О. Археологічна та етнологічна розвідки... – С. 17.

²⁰¹ Левченко М. Несколько данных о жилище и пище... – С. 136.

²⁰² Сімікін М. Еволюція народного житла на Україні... – С. 48.

²⁰³ Макаруч С. Історико-етнографічні райони України... – С. 94.

²⁰⁴ Вовк Ф. Студії з української етнографії. – С. 102.

²⁰⁵ Лащук Ю. Мистецтво Полісся... – С. 20.

²⁰⁶ АНФРФ ІМФЕ, ф.14-5, од. зб. 667, арк. 13.

но, що двері були досить масивними, з дерев'яними широкими одвірками. Двері мали зрізані верхні кути, схожі на церковні (інколи такі були в козацьких куренях)²⁰⁷, таким чином були шестикутними²⁰⁸.

Подібні двері на Чернігівщині були поширеними в культовій архітектурі XIX – першої половини XX ст.²⁰⁹ Судячи з того, що, за фотоматеріалами та писемними джерелами, чотирикутних дверей було більше, можемо припустити, що шестикутна форма була поширена в кінці XIX – на початку XX ст. більше серед заможнішого населення. До того ж подібні двері виглядають органічніше на великих за розміром будинках, а на поширених трикамерних житлах, скоріш за все, їх робили рідше, а коли робили, то не такі чепурні.

Заможніші оселі кінця XIX ст. відрізнялись тим, що були більші за розмірами, могли мати декорування лиштвою та різьбленими підзорами, поширеними в них були ґанки, інколи навіть відкриті галереї на задній стіні²¹⁰ (іл. 28). Притаманним для таких будинків у кінці XIX – на початку XX ст. було декорування стін декоративною шалівкою, яку фарбували в темні кольори чи відтінки коричневого. Натомість вони зберігали ознаки звичайної традиційної хати – багато з них мали білені стіни всередині, піч, грубку, невеличкі за розміром кімнати, «Божий кут», будувались вони також переважно з дерева «в зруб».

У першій половині XX ст. деякі хати обкладались цеглою, або, за можливості й досить рідко, будувались цегляні (з XX ст.). Багато ж будинків в містах були так само, як і традиційні, виготовлені з тесаних колод та обмашені глиною. Дахи у місті вже наприкінці XIX ст. вкривали металевими листками на дерев'яну конструкцію. Фасади вирізняються великою кількістю різьбле-

²⁰⁷ Щербаківський В. Архітектура у різних народів і на Україні / В. Щербаківський. – Львів : Загальна друкарня, 1910. – С. 242.

²⁰⁸ Чернігівщина: Енциклопедичний довідник... – С. 251

²⁰⁹ Таранушенко С. Пам'ятки архітектури... – С. 96.

²¹⁰ Дяченко Д. Будова села... – С. 23.

ного декору ²¹¹. Традиційне житло населення в подальшому заклало основу української архітектури ХХ ст. ²¹²

Таким чином, можемо зробити висновки, що хати на території Чернігівщини мали, з одного боку, багато загальноукраїнських рис, локальних ознак, а з другого, – були різноманітними за своїм виглядом, способом будівництва, матеріалами та ін.

Найдавніше житло, яке продовжувало побутувати на Чернігівському Поліссі наприкінці ХІХ – на початку ХХІ ст., – «курна» хата. Основні типи конструкції житла, поширеного на Чернігівщині в кінці ХІХ – першій половині ХХ ст., – каркасно-стовпова та зрубна. Перша мала переважала у південних районах області, друга – у північних, хоча такий поділ є умовним, зокрема в Чернігові існували будови обох цих конструкцій. Зрубні будинки робили із сосни, верби, підвалини – з дубу.

Спираючись на викладене вище, робимо висновок, що зовні стіни мали різні варіанти обробки – залишались небіленими, були оштукатурені глиняним розчином, оштукатурені та вкриті вапном або були білені чи штукатурені частково. Найбільш поширеним є варіант, коли стіни житлового приміщення ззовні тинькували та білили, а сіни та комору залишали або необробленими, або тільки побіленими. Шви між колодами обов'язково закладали мохом, глиною чи паклею. Стіни каркасно-стовпового житла обов'язково штукатурили та білили.

У північних районах у житлах каркасно-стовпової конструкції каркас заповнювали деревом «у сторч», у південних – тином, такі будови мали назву «турлучна хата».

Підвалини вкладали на землю або на невеликі пні. Двері були одностулкові, на бігунах чи завісах. Вікон робили по 3–6, у сінях часто було волокове вікно, у стіні біля печі – маленьке віконечко.

На початку ХХ ст. в будинках почали будувати ганок, який у першій половині ХХ ст. зазнав змін, унаслідок чого виникла і стала поширеною по всій території Чернігівщини веранда.

²¹¹ Ф. – Р. 9035, оп. 1, спр. 132, арк. 16.

²¹² Чепелик В. Бесіди про українську архітектуру / В. Чепелик. – Київ : Фенікс, 2013. – С. 26.

Тож, підсумовуючи, можна дійти висновку, що при вкладанні вінців кути з'єднання були «з лишком» та «без залишку» – тобто колоди виступали за кутові замки або не виступали. Обидва мали свої переваги. Житло «з лишком» повільніше охолоджувалось. Зруб без остачі дозволяв зробити стіни приміщення довгими, хоча колода залишалася тієї самої довжини. У такому варіанті використовували кутові з'єднання «в замок», «в лапу», «ластівчиний хвіст» та інші варіанти.

Зрубна конструкція будувалась із горизонтально покладених колод, поєднаних на кутах врубками «замками». Колоди клали одну на другу. Один ряд із 4 колод називається «вінцем». Використовували кругляки та напівкругляки. У середині ХХ ст. поширеними стали тесані колоди. Довжина стін кліті була приблизно 3–4 м. На початку ХХ ст. поширеним був зруб «без лишку», з типом з'єднання «ластівчиний хвіст».

Найдавніше житло, яке використовувалось на території Чернігівщини в ХІХ ст., – «курна» хата, особливістю якої була відсутність димозбірника. У той час, коли на більшій території країни будинки з таким типом опалення в кінці ХІХ ст. зустрічались вкрай рідко. Використання «курних» хат в Україні було нерівномірним. Так, наприклад, на Бойківщині деякі з них зустрічались ще в другій половині ХХ ст., коли на Гуцульщині вони зникали ще в кінці ХІХ ст.

Щілини між колодами закладали мохом, глиною, чи вкладали паклю, для того, аби деревина менше псувалась, для підвищення теплоізоляційних показників оселі, не пропускання води та вологи ззовні та аби вирівняти стіни в разі подальшого тинькування.

Каркасно-стовпова конструкція в основі складається зі стовпів, які або закопували в землю, або вставляли у підвалини по кутах будинку. На території Чернігівщини використовувалось заповнення зрубу лівобережного типу («у сторч»). З каркасно-стовпових хат переважали турлучні житла та хати, конструкція яких була заповнена деревиною.

Стіни каркасно-стовпових конструкцій обов'язково штукатурили розчином глини із соломою і «кізяками». Найпоширенішою

були небілені та немазані господарчі приміщення та штукатурені, білені стіни житлової частини. Інколи під час штукатурення у глину вмішували невеличкі камінці для міцності штукатурки.

Підвалини житла вкладали або на землею, або на невисокі пні. Переважав другий варіант. Навколо будинку будувалась невелика призьба, інколи лише навколо житлової частини житла.

Каркасно-стовпові будинки завжди обов'язково штукатурили та білили. Винятком були прибудовані дерев'яні господарчі приміщення.

На території Чернігівщини в кінці XIX – першій половині XX ст. переважали чотирискіли дахи «на кроквах», інколи «із заломом», криті соломою, рідше – дранкою. Спосіб покриття даху – «снопиками» та «в натруску». Зверху стріха підтримувалась поздовжніми «півзинами» або вертикальними жердками «ключинами». Димар виготовляли з дерева (усередині обмазаний глиною), з глини чи цегли-сирцю.

2. Локальні особливості планування житлових будинків

Традиційне народне житло Чернігівщини пройшло довгий шлях розвитку від праслов'янських напівземлянок до дво- та трикамерних споруд. З одного боку, соціально-економічні зміни, розвиток міст та великих сіл, збільшення чисельності їх населення, урбанізаційні процеси привели до швидкого розвитку та змін у традиції народного житлобудування XIX та початку XX ст., з іншого – віддаленість від торговельних шляхів багатьох населених пунктів, природні умови середовища (велика кількість лісів та заболоченість на півночі), наявність у достатній мірі сировини для виготовлення будівельного матеріалу привело до того, що у багатьох районах Чернігівщини, особливо на півночі, еволюція житла проходила значно повільніше і довше зберігала архаїчні форми.

М. Сумцов наголошував на тому, що, окрім природно-географічних чинників, які багато дослідників називають основними

у формуванні локальних особливостей традиційного народного побуту, не менш важливими є давні традиції, притаманні окремій спільноті, які могли складатися протягом тривалого часу в різних місцях, у разі зміни населенням постійної локації проживання. Значним фактором учений називає вплив сусідніх етноспільств і держав ²¹³.

Таким чином, локальні особливості жител XIX ст. можуть свідчити не лише про досвід людини, пов'язаний з виживанням на певній території, а і про розвиток певної групи етносу протягом століть, починаючи з давньослов'янських часів. Також при дослідженні особливостей побуту певного населеного пункту обов'язково треба враховувати особливості історичного розвитку самого пункту та процес його заселення.

Більша частина (за винятком південних районів) території Чернігівської області за традиційним плануванням житла належить до північноукраїнського типу східного підтипу (Чернігово-Сіверського Полісся) (за класифікацією Т. Косміної) ²¹⁴.

Основу всіх типів планування традиційного житла XIX ст. складав однокамерний будинок. Це було приміщення форми, наближеної до квадратної, в одному куті якого містилася піч, а в інших стояли прості нерухомі меблі – під, лави, стіл, полиці ²¹⁵.

Використання дерева як основного матеріалу зумовило планування будинку, оскільки довжина стін житлового приміщення залежала від довжини колод. Сполучення окремих колод уздовж вінців можливе, але використовувалося воно рідко, це ускладнювало будівництво, до того ж вінець ставав менш надійним.

З цієї причини будинки мали доволі невеликі розміри: *«(Хати) зрубні на одне бревно. От якщо зруб зробить, обично всі хати були розміром 6 на 8 м – 6 на 10 м»* (з розповіді А. Кушнір, про село Воловиця Борзнянського р-ну) ²¹⁶.

²¹³ Сумцов М. Культурные переживания... – С. 493.

²¹⁴ Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів... – С. 146.

²¹⁵ Етнографія України : навч. посібник... – С. 232.

²¹⁶ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14-5, од. зб. 877, арк. 29. Запис у с. Воловиця Борзнянського р-ну Чернігівської обл.

Дослідник Р. Гошко зауважив про використання архаїчних типів житла наприкінці XIX – у першій половині XX ст. та досить повільну зміну в традиційному житлі Полісся, особливо на Півночі Чернігівщини ²¹⁷.

Щодо планування «курних» осель XIX ст., то вони були досить маленькими за розміром. Подорожуючи Україною, О. фон Гун на початку XIX ст. підкреслив «неприглядність» хатин населення Бахмача. Але говорить і те, що житло панів мало протилежні особливості ²¹⁸. П. Чубинський зазначає, що «курна» хата завжди мала тільки одне житлове приміщення та не мала валькіру ²¹⁹.

За часів раннього середньовіччя і до XIII ст. житла в основному мали вигляд напівзаглибленої землянки та лише одне приміщення ²²⁰. У подальшому проходила еволюція житла, воно збільшувалося в розмірах, змінювало вигляд, але однокамерні хати продовжували існувати тривалий час.

Усередині XIX ст. за матеріалами Чернігівської губернії більше половини житлових приміщень були однокамерними (за етнографічними матеріалами П. Чубинського). На Поліссі такі хати зустрічалися і в 20-х роках XX ст., на Чернігівщині вони становили приблизно 5,9 %. Частина з них повинна розглядатись не як закінчене житло, а як початковий етап будівництва ²²¹.

Житловим приміщенням кінця XIX – початку XX ст. була характерна простота та доволі примітивне планування, хоча заможніше населення будувало житло ускладненого планування.

²¹⁷ Гошко Р. Развитие традиционной застройки... – С. 20.

²¹⁸ Синицкий Л. Малороссия по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего столетия / Л. Синицкий // Киевская старина. – Киев, 1892. – № 2. – С. 236.

²¹⁹ Труды Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край... – С. 390.

²²⁰ Радович Р. Еволюція поліського житла (формування дво- та трикамерних однохатніх споруд) / Р. Радович // Народознавчі зошити. – Львів, 2016. – № 6. – С. 1363.

²²¹ Самойлович В. Українське народне житло... – С.11.

Простота пояснюється намаганням людей спростити будівництво стін і даху, оскільки ускладнення плану вимагає й ускладнення форми даху. Для критих соломою надійне водовідведення може бути тільки при простій формі. Сільське житло, як правило, в плані мало вигляд прямокутника ²²². Співвідношення стін приблизно 1:1,5 до 1:2 ^{223 224}.

Для кращого зберігання тепла та економії будівельного матеріалу стіни у висоту робили 2–2,25 м. Візуально висоту стіни робив нижчою досить великий дах. Частину фасаду також закривала призьба ²²⁵.

Найменшим житлом, про яке згадував в «Описі Чернігівської губернії» О. Русов, була оселя в Ніжинському повіті. Довжина стіни не менша 2,9–3,6 м. Зустрічались стіни кімнат завдовжки до 6–7 метрів. Сукупна довжина стін хати з одним житловим приміщенням – від 17,5 до 28 м. Якщо хата була з двома кімнатами, то, відповідно, довжина була більшою. Наприкінці XIX ст. в Ніжинському повіті (крім Ніжина) хат з довжиною стіни 2,9–3,6 м нараховувалось близько 97 %, до 11 м – 1,8 %, кількість хат з довгими стінами була ще менша ²²⁶.

Удосконалення планування простору житла відбувалось за рахунок прибудови до однокамерної хати додаткових приміщень, або поділу хати перегородками ²²⁷.

Перехідним типом від однокамерного житла до двокамерно-го була однокамерна хата, в якій замість сіней була загородка, або навіс. Те, що сіни розвинулися з навісу також підтверджує сама їхня назва, яка утворилась від слова «сень», що означало «покриття», «навіс». Схожа на сіни конструкція могла бути ви-

²²² *Самойлович В.* Українське народне житло... – С. 8.

²²³ *Українське народознавство...* – С. 460.

²²⁴ *Божинський Н.* Як збудувати хату за зразками Східної України (пропорції) [Електронний ресурс] / Н. Божинський. – Режим доступу : <http://etnoua.info/povyny/jak-zbuduvaty-tradycijnu-hatu-skhidna-ukrajina-nbozhynskyj/>.

²²⁵ *Юрченко П.* Народное жилище... – С. 12.

²²⁶ *Русов А.* Описание Черниговской губернии... – С. 157.

²²⁷ *Косміна Т.* Народна архітектура сільських житлових комплексів... – С. 146.

готовлена з жердин, закиданих зверху соломою. Такі перехідні типи в Чернігівській обл. зустрічались і в середині ХХ ст.²²⁸

Поєднання житлової частини з холодною кімнатою вчені пояснюють традиціями житлобудування, що склались ще в середньовіччі²²⁹.

Двокамерне житло характерне для ХІХ ст. мало сіни та житлову кімнату. Дослідник Б. Савчук називає особливістю те, що на Поліссі, Слобожанщині сіни повністю прибудовані до житлової кімнати та інколи, внаслідок того, що піч в кімнаті розміщена в притул до стіни сіней, для зберігання тепла в приміщенні. Сіни ставали не просто закритим навісом, але й функціональною камерою. Вчений проводить аналогію з білоруським житлом «з жилым простенком» і російську хату «з прирубом». У деяких житлах Карпат наприклад, сіней в хаті не було, замість них до хати будували комору, яка мала окремий вихід до двору²³⁰.

Двокамерне житло в с. Розльоти Коропського району у 2015 р. досліджували науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського О. Бондар та викладач і науковий співробітник Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського О. Веремейчик. Одна з досліджених ними споруд двокамерна, зрубної конструкції. Показово, що сіни прибудовані, каркасно-стовпкової конструкції, мали два входи і, можливо, будувалися пізніше житлового приміщення. У середині і ззовні конструкція хати підтримується стовпчиками товщиною 0,1–0,2 м. Розмір кімнати 4,6 x 5 м, сіней 5,5 x 2,5 м²³¹.

Наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. планування житла змінювалося – будувалось окреме приміщення для кухні, збільшилась кількість житлових кімнат, розміри житла збільшилися. Окрім варистої печі в будинку встановлювали грубки, з'явилася плита для готування їжі, у будівництві почали використовувати цеглу,

²²⁸ Самойлович В. Українське народне житло... – С. 12.

²²⁹ Савчук Б. Українська етнологія... – С. 381.

²³⁰ Там само.

²³¹ Веремейчик О. Археологічна та етнологічна розвідки... – С. 13, 15–16.

цемент, залізо ²³². Поширеним є припущення, що грубу почали встановлювати вже наприкінці ХІХ ст., проте дослідник Р. Радович підкреслює, що в заможнішого населення їх встановлювались раніше. «Груби», «лежанки» та інші назви цього пристрою відомі за джерелами середини ХІХ ст. ²³³

Поширеним наприкінці ХІХ ст. були трикамерні споруди «хата+сіни+комора», «хата+сіни+хата», «хата+кухня(хата)+сіни». Таке планування, особливо останній тип, подекуди використовувалось до 50 років ХХ ст. ²³⁴ Саме трикамерний тип житла в науковій літературі називається «класичною українською хатою».

За розміром будинки з трьома приміщеннями були не великими. У довжину приблизно 5 м. Інколи довші. Ширина трохи менша. Висота стін приблизно від 2 до 2,5 м ²³⁵.

Виділяється симетричний тип планування, в якому сіни знаходяться між симетрично розміщеними кімнатами, «хата+сіни+хата», та «комора+ сіни+ хата» у тих випадках коли комора розміщена в поздовжньому напрямі до сіней, а не виокремлена перпендикулярно ²³⁶.

Комору робили шляхом відокремлення в поперечному чи поздовжньому напрямку простору сіней. Інколи, її прибудовували. У деяких районах Полісся відомі помешкання, які утворилися через об'єднання однокамерного житлового приміщення та комори, що стояла окремо ²³⁷.

На думку дослідника С. Макарчука у ХІХ – на початку ХХ ст. планування хат залишалось майже однаковим, трикамерним, як його описав у 1809 році Ф. Каруновський ²³⁸.

²³² Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів... – С. 146.

²³³ Радович Р. Розвиток системи опалення Поліського жила: сегментація функцій печі / Р. Радович. // Народознавчі зошити. – Львів, 2013. – № 1(109). – С. 79.

²³⁴ Гошко Р. Развитие традиционной застройки сельских ... – С. 14.

²³⁵ Макарчук С. Історико-етнографічні райони України... – С. 94.

²³⁶ Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів... – С. 146.

²³⁷ Самойлович В. П. Українське народне житло... – С. 12, 13, 14.

²³⁸ Макарчук С. Історико-етнографічні райони України... – С. 55.

Сіни, в разі влаштування комори поздовжньо, могли мати два виходи. Таким було житло Галини Якимівни Головій, мешканки с. Деснянське, (Коропського району), яка під час інтерв'ювання наголошувала на тому, що обов'язковими складовими хати були сіни (в с. Мезині їх називають «сінци» або «сенци») та комора. Залишки трикамерного житла були досліджені також у Коропському районі. Шви між колодами в сінях було добре замазано глиною. Перше приміщення з сіньми розділено на дві частини 4,5 x 2 м та 4,5 x 3 м, розмір житлової кімнати 4,5 x 5 м ²³⁹.

У Північних і Центральні-Східних районах (Полісся, Пн. Поділля, Полтавщина, Пн. Слобожанщина, Центральна Київщина) переважало (за Т. Косміною) планування «хата+сіни+комора», де вхід до комори розміщувався в сінях ²⁴⁰.

Це характерно і для території Чернігівської області, де вхід до комори був з сіней, або мав два входи – один з сіней, другий з вулиці. Таке розміщення входу до комори зберігається і на початку ХХІ ст. На території Західної України популярним було розміщення входу до комори з двору ²⁴¹. Часом, в трикамерній хаті в сінях виділяли нові господарчі приміщення – «теплушка», «пекурка», «закабалок», «кімната», які при цьому не порушували трикамерного поділу ²⁴² (тобто, наприклад, хата+сіни+теплушка, маленьке тепле приміщення в сінях).

На території Полісся в кінці ХІХ ст. – поширені були житла з додатковим господарським приміщенням для зберігання їжі – «стебку», «пукліт» ²⁴³. Можливо, це пояснюється неможливістю викопати у дворі льох в деяких населених пунктах через високі ґрунтові води ²⁴⁴.

²³⁹ Веремейчик О. Археологічна та етнологічна розвідки... – С. 13.

²⁴⁰ Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів... – С. 146.

²⁴¹ Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів... – С. 146.

²⁴² Сімікін М. І. Еволюція народного житла на Україні... – С. 48.

²⁴³ Українське народознавство... – С. 461.

²⁴⁴ Перетокін А. Традиційна українська садиба в кінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. / А. Перетокін, М. Аксьонов, М. Очеретко // Вісник ПДАБА. – Дніпропетровськ : Вид-во ПДАБА, 2016. – № 7. – С. 48.

У середині ХХ ст. в Прилуцькому районі вченими ІМФЕ імені М. Т. Рильського було досліджено трикамерну хату. Замість комори люди влаштували в ній хижу – тобто маленьку кімнатку. Ні в сінях, ні в хижі стелі не було ²⁴⁵.

У другій половині ХІХ ст. у зв'язку з соціально-економічним розвитком, з трикамерного житла виник новий тип житлової архітектури «дві хати підряд» (та схожий на нього «хата на дві половини», який відрізняється тим, що обидві частини були приблизно однакового розміру) ²⁴⁶. Такий тип житла з'явився після відміни кріпацтва ²⁴⁷. Друга житлова кімната розміщується поряд з основною і, таким чином, утворюється планування, при якому обидва житлових приміщення розміщені по один бік від сіней (с+х+х) ²⁴⁸.

Подібне житло з с. Стольне Менського району зобразив В. Вечерський ²⁴⁹ (іл. 22). Хата середини ХХ ст. ззовні мала не білені сіни та оштукатурені, білені стіни житлових кімнат.

Інколи до хати такого типу добудовували «курник» – приміщення для розведення курей. Довжина стіни утворювалась двома колодами. Такі житла середини ХХ ст. збереглися в деяких районах Чернігівщини, зокрема в Ріпкинському. Основне приміщення опалювалось піччю, друге – або залишалось холодним, або опалювалось грубкою. В останньому випадку обидві кімнати використовувалися як постійно житлові приміщення.

Ускладнення житла відбувалось через приєднання кімнат. Житловий простір в кінці ХІХ ст. інколи ділили «пересічкою» – тобто, тонкою стіною ²⁵⁰. Декотрі мешканці почали ставити грубки (можливо, раніше, про що йшлося вище), таким чином,

²⁴⁵ АНФРФ ІМФЕ. Ф.14-5/667. Гуд. – 4 – 95. – С. 10.

²⁴⁶ *Самойлович В.* Народное архитектурное творчество Украины / В. Самойлович. – Киев : Будивельник, 1989. – С.10.

²⁴⁷ *Сімікін М. І.* Еволюція народного житла на Україні... – С. 48.

²⁴⁸ *Самойлович В. П.* Українське народне житло... – С. 14.

²⁴⁹ Віктор Вечерський. Графіка. [Галерея][Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://vechersky.esy.es/uk/node/34>

²⁵⁰ *Русов А. А.* Описание Черниговской губернии. – С. 154.

що ця стіна нагрівалась і друге приміщення було теплим. Таку хату інколи називали «хата з перекатом». Пересічку робили біля теплої стіни в сінях, роблячи пекурку – невелике тепле приміщення. Комори у такому плануванні могли не робити ²⁵¹. Хати такого планування досить поширені на Чернігівщині, подекуди вони називаються «хата з перекатом», «хата з прирубом» ²⁵².

Для збільшення кількості житлових приміщень в двокамерних чи трикамерних житлах, не перебудовуючи хату, люди робили ряд переділів вже існуючих помешкань. Зокрема на першу половину XX ст. архітектор М. Сімікін виділив такі:

у двокамерній будові сіни перероблені під «прихаток» і використовуються як житлове приміщення;

у трикамерному будинку, як житлове приміщення використовували «комору».

У будові «хата через сіни» до другої хати прибудовані додаткові сіни, або ж одна хата поділена на дві житлові кімнати, а друга хата виокремилась і називалася «зал», тобто перша частина була постійно житловою, а друга парадною (притаманно для заможних прошарків населення в кінці XIX – на початку XX ст.) ²⁵³.

Наприкінці XIX – першій половині XX ст. набули поширення хати з двома житловими кімнатами. Одним з варіантів такого планування була «хата через сіни». Таке планування мав будинок жителя с. Деснянське Коропського району С. Костюченко, що будувався у першій половині XX ст.

Про певні схожі традиції влаштування житла в західних слов'ян говорять спільні терміни «світлиця», «сіни», «покой», «кліть», «хижа», «хоромини» ²⁵⁴.

У хаті «через сіни» та «на дві половини» жилі приміщення розміщувалися з обох сторін від сіней, як правило, одна кімната трохи більша за розміром, інша – менша. Житло з таким плану-

²⁵¹ Там само. – С. 154.

²⁵² АНФРФ ІМФЕ НАН України, ф. 14-5, од. зб. 877, арк. 63. Запис в с. Пуста Гребля Коропського району Чернігівської обл.

²⁵³ Сімікін М. І. Еволюція народного житла на Україні... С. 50.

²⁵⁴ Савчук Б. Українська етнологія... – С. 381.

ванням було панівним у західних районах лісостепу, на Поділлі, частково у південних районах України ²⁵⁵.

На Полтавщині в плануванні будинку «на дві половини», приміщення, яке зазвичай було коморою, робили житловим, так званою «хатина». Тобто планування хата+сіни+хатина+хата ²⁵⁶.

Збільшення кількості приміщень відбувалось далі. У кімнатах встановлювали нові пересічки. Якщо хата була на дві половини, то в обох кімнатах простір інколи розділяли перегородкою. Таким чином, було вже чотири кімнати ²⁵⁷. Цікаво, що коли кімнати були по обидві сторони сіней, в обох будували піч, яка в свою чергу нагрівала і приміщення сіней.

Для того аби збільшити кількість теплих кімнат і не опалювати зайві почали добудовувати коридор. Інколи робили декілька, один був холодним, не опалюваним, а другий розміщувався між кімнатами. Це вже були житла заможного населення. Такі наприкінці ХХ ст. відомі в різних районах Чернігівщини, зокрема в с. Носівці ²⁵⁸.

Житло заможних людей, з трьома, чотирма кімнатами називалися «домок» ²⁵⁹. Їх особливістю було розміщення житлових приміщень не вздовж прямої, а наче по колу. Тобто з однієї кімнати було два виходи в інші приміщення. Такі будівлі зустрічаються на всій території Чернігівської області, особливо багато їх в Прилуцькому, Варвинському, Ніжинському районах.

На Полтавщині переважали такі типи планування, як «хата+сіни+комора», «хата+сіни+хатина», «дві хати під ряд», «хата через сіни», «хата+сіни» ²⁶⁰. На території південних районів, планування житла дуже схоже на інші території Чернігівщи-

²⁵⁵ Самойлович В. Українське народне житло... – С. 11.

²⁵⁶ Дяченко Д. Будова села... – С. 15.

²⁵⁷ Русов А. А. Описание Черниговской губернии... – С. 154.

²⁵⁸ Русов А. А. Описание Черниговской губернии. – С. 155.

²⁵⁹ Наулко В. І. Культура і побут населення України... – С. 107.

²⁶⁰ Вовченко П. Експозиції «Полтавщина» і «Слобожанщина» НМНАПУ [Електронний ресурс] / П. Вовченко. – Режим доступу: <https://etnoua.info/novyny/ekspozycji-poltavshchyna-i-slobozhanshchyna-u-nmnapu-petro-vovchenko/>

ни. Переважали трикамерні хати, та житла з двома житловими приміщеннями. У багатьох населених пунктах південної Чернігівщини на початку XX ст. у будинках, котрі мали принаймні три кімнати, перехід в одну з них робився не в короткій стіні, а в довгій.

Тож, можна підсумувати, що наприкінці XIX ст. на всій території Чернігівщини, було поширено декілька типів планування житла. Однокамерні будови зустрічались вже рідко, двокамерні ж були досить поширені. Найбільш розповсюдженим було трикамерне планування с+х+к, при цьому замість комори могли робити інше господарське приміщення, або кімнату. Курна хата, котра продовжувала побутувати в кінці XIX ст. на території Чернігівщини мала планування х+с+к.

Розвиток підприємництва, інтенсивне соціальне розшарування, вплив міста, поява нових соціальних верств населення у другій половині XIX ст. вплинули на появу нового, складнішого планування. Особливо це відобразилось на житлах священників, вчителів, заможних селян. Збільшувалась кількість кімнат, інколи будували окрему кухню, саме житло будувалось більшим. Використовувались нові матеріали – цегла, цемент, залізо і черепиця, що виготовлялись на фабриках ²⁶¹.

До житлового приміщення часто прибудовували господарчі в такому порядку: хата й сіни, інколи робилася мала комора («чуланчик»), потім комора, сарай для худоби, «сельник» для хліба, шопа для сіна та соломи, свинник для свиней та ін. Гумно зводили окремо ²⁶².

У хаті на дві половини комори могло і не бути. Подібне планування житла на Чернігівщині 1930-х років зобразив Д. Дяченко (іл. 29). Обидві кімнати опалювались піччю ²⁶³.

Про типові житлові споруди, поширені на території Чернігівської губернії кінця XIX ст. дізнаємося з інструкції губернської управи за 1897 рік, в якій було складено перелік типових

²⁶¹ Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів... – С. 146.

²⁶² Труды этнографическо-статистической экспедиции... – С. 391.

²⁶³ Дяченко Д. Будова села... – С. 18.

будівель для страхових звітів. У ній перераховуються поширені на той час житлові та холодні будови. До житлових віднесено:

- хата без сіней, або сіни, що сконструйовані з приставлених до хати жердок та закиданих зверху соломомою;

- хата з сіньми, прибудованими до основного приміщення, які інколи могли опалюватися;

- хата з сіньми і кімнатою – пекуркою, в якій прибудоване тристінне приміщення ділилося стіною на опалювальне приміщення та сіни;

- хата з сіньми та коморою, що виділяється за рахунок відгородження частини в сінях;

- хата з сіньми та коморою, що будувалася як окреме приміщення, з окремим входом, і поєднане з житлом стінами;

- хата з декількома кімнатами ²⁶⁴.

Перед хатою інколи робили навіс, який слугував додатковим господарським приміщенням. Такі навіси інколи робили з причілкової сторони та напільної, з задньої сторони в дворі, де будову не видно чи рідше перед входом. Навіс досі зберігся в хаті першої половини ХХ ст. в селі Новий Білоус (іл. 9).

Комора часто могла стояти окремо, у дворі, а в хаті господарське приміщення часто найменувалося «кладовка». Інколи замість неї, як вже зазначалось, робили інші приміщення (пукліт та ін.). У деяких районах, комора, що знаходилася у дворі (таке приміщення не обмазувалося штукатуркою і було холодне) називалася «одгібною» коморою ²⁶⁵.

Вже згаданий будинок Святого Феодосія Углицького до ХХІ ст. зберігся зі змінами у плані. Про нього на початку ХХ ст. писав Г. Павлуцький. За його описом будинок стояв на невеликому мурованому фундаменті, мав 5 вікон, коридор та передпокій. Розміри будинку приблизно 9,72 на 7,2 м. Станом на ХХ ст. будинок дуже відрізнявся від того, як він виглядав при будівництві. На думку вчених збереглася лише східна частина будинку,

²⁶⁴ Русов А. Описание Черниговской губернии... – С.158.

²⁶⁵ АНФРФ ІМФЕ. Ф.14-5/651. – С.13.

зображення якого є в «Абрисі Чернігівському» (1706 р.). Проте перебудови, яких зазнав будинок відображають будівельні традиції, які склались у період XVIII–XX ст.

Будинок в плані є майже квадратним, у середині розділений на чотири кімнати, поєднані дверима. На західній частині зроблена невелика прибудова з двома дверима через які можна зайти до будинку²⁶⁶. Житлова споруда є прикладом будинку заможного населення Чернігівщини на початку XX ст.

У більшості досліджених населених пунктах в житлах з двома приміщеннями робився валькір – невеличке приміщення без дверей. Піч з однієї сторони та стіна з протилежної, піл між ними утворювали маленьке приміщення – кімнатку, яка слугувала господарям спальним місцем²⁶⁷. Інколи, за рахунок труби, яка поєднувала між собою піч та грубку, це приміщення відгороджувалось створюючи зверху перегородку, в інших випадках, простір завішували занавіскою. Робили такі і в трикамерних житлах.

Більшість жител будували причілковою стороною на схід, щоб вранці оселя заповнювалась сонячним промінням, це відігравало роль природного освітлення та допомагало підтримувати тепло в кімнатах²⁶⁸.

Старі житлові означено нами періоду дослідження, за виключенням міст, майже ніколи не розміщували передньою стіною і входом безпосередньо на вулицю. Частіше будівля ставилася короткою стіною, зі сторони сіней і комори²⁶⁹. Або ж була заглибле-

²⁶⁶ Адрюг А. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. / А. Адрюг. – Чернігів: Чернігівський ЦНТІ, 2008. – С. 63, 64.

²⁶⁷ Божинський Н. Особливості формування предметно-просторового середовища народного житла Східної України / Н. Божинський, В. Мироненко // Вісник ХДАДМ. – Харків : видавництво НТМТ, 2007. – № 7. – С. 23.

²⁶⁸ Свирида Р. Експозиція «Середня Наддніпрянщина» у НМНАПУ / Р. Свирида, С. Верговський, Є. Сизонова. – Режим доступу: <https://etnoua.info/povyny/ekspozycja-serednja-naddniprojanshhyna-u-nmnapu-rajisa-svyryda-serhij-verhovskij-jevhenija-syzova/>

²⁶⁹ Сімікін М. І. Еволюція народного житла на Україні... – С. 50.

на більше у двір. Навіть коли будинок стояв довгою стороною до вулиці, його стіни безпосередньо на саму вулицю не виходили, між ними була загородка – тин, паркан та ін., а фасад був тильним, тобто парадний вхід знаходився з протилежно сторони.

На початку ХХ ст. поширення набували хати з двома житловими кімнатами – «дві хати підряд», які в народі називали, «хата через сіни», «хата на дві половини». Заможніші люди будували хати де було більше трьох кімнат.

Дослідник Д. Дяченко аналізуючи певні негативні риси традиційної української оселі, стверджував, що вона переважно була темною – через маленькі, досить низенькі вікна, холодною – в наслідок того, що робилась часто не з дерева, а з глини і мала тоненькі стіни, (що не є актуальним для досліджуваної території, так як на Поліссі хати, які, переважно, робились в зруб, турлучні будови обмазані глиною зустрічаються, переважно, у південних районах, і навіть там була певна кількість зрубних будинків). Теплозберігаючі властивості зменшували однорамні вікна, підлога виконана з глини, горище та волога – через поганий рух повітря. На думку вченого недоліком є наслідування в кінці ХІХ ст. мешканцями села планування житла в місті – зокрема, в будинках робили маленькі кімнати, для збільшення їх кількості, окреме приміщення кухні. За словами дослідника селяни допускали чимало помилок і знижували функціональність простору кімнати. Вчений говорить, що хата мешканця міста та її планування не є зручними для людини, що займається сільським господарством ²⁷⁰.

Говорячи про першу половину (до 30 рр.) ХХ ст., люди намагались зробити в хаті п'ять кімнат – сіни, комору, кухню, дві кімнати, через що кімнати були малі. Кухня, в якій мало бути багато посуду і інших речей, була дуже маленькою. З наведеним плануванням кухня ставала прохідним приміщенням. Піч розміщували далеко від вікон, через що освітлення печі було гіршим ²⁷¹.

²⁷⁰ Дяченко Д. Будова села... – С. 25, 26

²⁷¹ Дяченко Д. Будова села... – С. 25, 26, 27.

Такі висновки дослідника мають певну логіку, але можуть бути суб'єктивними, враховуючи захопленість Д. Дяченко традиційним старим плануванням. У будь-якому разі на середину ХХ ст. більшість житлових споруд Чернігівщини, частина яких стоїть і в наші дні, зберігала планування с+к+х, хата через сіни, дві хати підряд. Жителі середини ХХ ст. на території Чернігівщини з надзвичайно малими кімнатами відносно не багато.

Про малий простір традиційного житла, нестачу повітря в ньому зауважував лікар А. Марзєєв²⁷². Але враховуючи те, що населення більшість часу проводило за роботою, а житло використовували тільки для сну та для прийому їжі традиційна хата була зручною для проживання.

Загалом, можна зробити висновок, що найбільш поширене планування житла на території Чернігівщини наприкінці ХІХ – першої половини ХХ ст., як і в інших регіонах країни було хата+сіни, та хата+сіни+к,омора. На початку ХХ ст. будували хати на дві половини, та дві хати підряд. Обидві кімнати могли використовувати як постійно житлові, або ж одна з них відігравала роль постійного приміщення, а другу залишали «парадною».

У перших десятиліттях ХХ ст. почали з'являтися будинки з декількома житловими кімнатами – «домки», або, як їх називали, «круглі» житла, що особливо характерно для південних районів Чернігівщини. В будинку з декількома житловими кімнатами внутрішня стіна нагрівалася грубкою та називалась «перестінком», «перекатом». Житла в першій половині ХХ ст. порівняно з ХІХ ст. мали більший розмір і більшу кількість приміщень. Але все ж таки до другої половини ХХ ст. по всій території Чернігівщини пануючим типом хати було трикамерне приміщення.

²⁷² Лукашевич О. Житло як один з основних критеріїв якості повсякденного життя селянина 20 – х рр. ХХ ст. / О. Лукашевич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. – Київ, 2004. – Вип. 12. – С. 260.

3. Форма та будівельні особливості зведення даху традиційного житла Чернігівщини

Опорою для стелі в хаті слугував сволок(тобто, головна несуща балка, на яку кладеться дах ²⁷³) який клали в поперечно-му чи поздовжньому напрямках ²⁷⁴. У Чернігівській області зустрічаються обидва варіанти. Положення сволоку залежало від конструкції самої оселі, в разі великої площі приміщення легше встановити поперечний сволок, так як деревину меншої довжини знайти легше.

На території Чернігівської області серед населення побутували назви «сволок» та «трам» («трям»). Обидві були поширені і в північних, і південних районах, «трям» – з перевагою в північних. Для виготовлення тряму використовували міцні види деревини – дуб, липу, сосну ²⁷⁵. На балку робили настил з дощок, глини, очерету, в залежності від наявного матеріалу.

На території Чернігівщини і стелю, і сволок найчастіше білили, та інколи трям лишали не біленим («митий» сволок). Повністю не білені стелі залишали тільки в деяких районах Полісся і Карпат ²⁷⁶.

Мали місце хати, де в сінях та коморі стелю не робили. Така особливість не має дуже широкого поширення, але відмічається по всій території досліджуваної області ²⁷⁷. В сінях встановлювали драбину, за допомогою якої можна потрапити на горище.

На покладені дошки клали глину або землю, та втоптували «колотушками». Зверху обробляли розчином глини. Це підвищувало тепловластивості оселі й можна було використовувати горище для зберігання зерна ²⁷⁸.

²⁷³ Карнабед А. Архитектура Чернигова XI–XIX вв... – С. 55.

²⁷⁴ Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів... – С. 145.

²⁷⁵ Дяченко Д. Будова села... – С. 22.

²⁷⁶ Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів... – С. 145.

²⁷⁷ АНФРФ ІМФЕ НАН України, ф. 14-5, од. зб. 877, арк. 62. Запис в с. Малий Листвен Ріпкинського Району Чернігівської обл. 92.

²⁷⁸ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край... – С. 378.

Домінували два типи даху – це дах в зруб (вінчатий) та кар-касний ²⁷⁹. Дослідник С. Таранушенко виділив типи дахів, що побутували на Поліссі – «на сволоках» (вставлені в трикутні фронтони), «на стовпцях» або «сохах», на кроквах.

Перший з них найбільш архаїчний та був поширеним ще за середньовіччя. Інша назва його – дах «в накот» ²⁸⁰. За словами науковця Р. Радовича, котрий детально дослідив конструкцію дахів Полісся, накот був поширений на території Північної Чернігівщини приблизно до середини XIX ст. ²⁸¹

Дах в такій конструкції був двосхилим, зрубним. Стеля часто трохи не рівна, трапецевидна, «горбата» (напівкругла) за формою ²⁸². Її робили на трьох чи п'яти сволоках, що врубали у фронтон даху. Відомо про існування такого даху в кінці XIX ст. на Житомирщині ²⁸³. Вони були поширені в середині XIX ст. на території Чернігівської області.

Трапецевидну стелю, покладену на чотири досить товсті сволоки, вивчав С. Таранушенко в хаті з смт Седнів Чернігівського району. Два сволоки були розміщені при стіні, два інших були зроблені вище і в центральній частині. Кут залому бокових частин стелі приблизно 170–180 градусів ²⁸⁴.

Дах на сохах теж двосхилий. Приклад його конструкції навів в описі с. Полошки (зараз Сумська обл.) М. Могильченко. Ззовні по периметру хати ставили вертикальні сохи, на них горизонтально клали «кладки», на які встановлювали поєднанні «ключ-

²⁷⁹ Радович Р. Поліська хата в «накот» конструктивні різновиди та шляхи їх розвитку... – С. 649.

²⁸⁰ Маланчук В. Інтер'єр українського народного житла / В. Маланчук. – Київ, 1973. – С. 138.

²⁸¹ Радович Р. Релікти архаїчного поліського житла / Р. Радович // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. – Вип. 2: Овруччини. – С. 87.

²⁸² Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів... – С. 145.

²⁸³ Радович Р. Релікти архаїчного поліського житла / Р. Радович // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. – Вип. 2: Овруччини. – С. 87.

²⁸⁴ Радович Р. Поліська хата в «накот» конструктивні різновиди та шляхи їх розвитку... – С. 657.

чя», тобто над стелею формувалась конструкція трикутної форми. На ній з двох довших сторін вкладали впоперек «латник»²⁸⁵.

П. Чубинський особливо акцентував увагу на двосхилих дахах курних хат. Він вважав це доказом впливу на архітектуру житла Волинського Полісся прийдешніх німецьких колоністів. Вчений звернув увагу, що двосхилий дах міг з одного схилу бути покритий деревом, з іншого соломною, проте, сказати напевно чи були такі покриття на всій території Полісся, чи тільки в згаданому Волинському Поліссі не можливо. Німецькі хати у верхів'ях Дунаю мали високі дахи і піддашки або галерейки навколо житла. Про вплив німецького традиційного побуту на українські традиції свідчать назви конструктивних складових хати, які прийшли з німецької мови: «дах», «ганок», «грубка», «шибка»²⁸⁶.

Крокв'яний дах суттєво переважав на території Чернігівської області наприкінці XIX – першій половині XX ст. та використовується і в XXI ст. Крокви встановлювались на верхньому вінці зрубу чи поздовжніх колодах – «плотвах», які клали на верхню площину стін²⁸⁷ (іл. 11).

У середній за розміром оселі робили приблизно п'ять крокв – три з них над житловим приміщенням, дві – над сіними та коморою. На крокви по горизонталі робили «лати» (довгі, на довжину даху жердки). Якщо дах покривали соломною то відстань між латами була близько 26–31 см²⁸⁸.

Інколи дах будували з всіченим зверху причілком з однієї або двох сторін²⁸⁹. За висновками видатного етнолога Ф. Вовка такі дахи були новіші²⁹⁰. На Півдні України та Поліссі місцями використовували двосхилі дахи.

²⁸⁵ Могильченко М. Будівля на Чернігівщині... – С. 84.

²⁸⁶ Сумцов М. Культурные переживания... – С. 498

²⁸⁷ Українське народознавство... – С. 464.

²⁸⁸ Побудова даху у східних слов'ян. [Електронний ресурс] / Етнографія та побут народів світу. – Режим доступу: <http://04.com.ua/vostochnoslavjanskaja-etnografija/3377-postroenija-kryshi-u-vostochnyh-slavjan-chast-1.html>

²⁸⁹ Макачук С. Історико-етнографічні райони України... – С. 95.

²⁹⁰ Вовк Ф. Студії з української етнографії... – С. 103.

Для підтримання виносу піддашся ззовні на бокових фасадах робили кронштейни. У каркасно-стовповій конструкції ці підпорки робились разом з верхнім горизонтальним елементом каркасу. На Полтавщині кронштейн називали коником із-за особливої форми, яка нагадує опущену голову тварини ²⁹¹.

Підтримувалися конструкції дахів за допомогою елементів зрубу (іл. 10). Для цього у верхній частині зрубу робились випуски колод, іноді по декілька, однакової чи різної довжини – нижні коротші, верхні довші. Декілька випусків підтримували верхній, який частково тримав конструкцію даху.

Для покриття дахів використовували солому, очерет чи дерево. Солом'яна чи очеретяна, жовтувата стріха, дерев'яний гонт природно вписувались в навколишнє природне середовище і не контрастували з ним ²⁹².

На території Лівобережного Лісостепу дах покривався м'ятою соломою, під міцно зв'язані снопи з очерету – так звані «кички» чи «гребінкою», або «кіскою» зв'язаними снопами з очерету ²⁹³. На території Лівобережного лісостепу дахи покривали розстеленою соломою «в натруску» (солому розстеляли рівномірно та притискали жердками від верху до низу даху ²⁹⁴), «під ноги», «під ліщотки» ²⁹⁵, «снопиками». Такі самі покриття спостерігаються в кінці XIX – першій половині XX ст. і на Поліссі.

На Чернігівщині використовувалося як покриття «в натруску» так і «снопиками». Мешканець Ріпкинського району описав процес покриття даху: *«Покривали соломою. Десь 62–64 снопи. Прив'язували. Зверху клали жердини довгі, щоб вітер не*

²⁹¹ Юрченко П. Г. Народное жилище... – С. 52.

²⁹² Кармазин-Каковський В. Українська народна архітектура: хати і дерев'яні церкви XVIII ст. / В. Кармазин-Каковський. – Рим : Богословія, 1972. – С. 17.

²⁹³ Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів ... – С. 155.

²⁹⁴ Тимофієнко В. Архітектура і монументальне мистецтво: Терміни та поняття [Електронний ресурс] / В. Тимофієнко. – Київ : Видавництво Інституту проблем сучасного мистецтва, 2002. – Режим доступу: http://architecture_uk.academic.ru/

²⁹⁵ Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів ... – С. 145.

скидав»²⁹⁶. Снопи прив'язувались до лат даху. Свідчення про таку техніку маємо на території всіх районів Чернігівщини. Покрыття «в натруську» також було і на території південних районів Чернігівщини, за свідченням інтерв'юєрів, і на Поліссі.

Стріху намагались зробити як можна рівнішою, про що згадує респондентка з Бобровицького району: *«Не знаю, як воно робилось, вони її граблями загібали рівненько, а потом ровно обрізали.»*²⁹⁷.

Процес покриття даху на кроквах соломною бачимо на фотографіях П. Маслаковця, зроблених в 1906–1907 рр. в с. Грабівка (Куликівський район) (іл. 30)²⁹⁸.

Кладуть соломую на лати «під гузир» – тобто товсті кінці вгору, тонкі в середину, чи «під волоть» – коли тоншими кінцями до низу²⁹⁹. Про другий варіант писав Ф. Вовк, за яким на перший нижній ряд покриття даху вкладали соломую кінцями вниз³⁰⁰.

Для прив'язування снопів до лат використовували звичайну чи сплетену солом'яну мотузку «поплет»³⁰¹.

Використання соломи, в якості покрівельного матеріалу даху, відоме в Україні з XVI ст. Спочатку нею крилися, переважно, господарські споруди, а з XVIII ст., подекуди, соломною почали вкривати і дахи житлових будівель³⁰².

У деяких районах використовувався очерет. На думку деяких жителів цей матеріал зберігається краще. За словами опитаних

²⁹⁶ АНФРФ ІМФЕ НАН України, ф. 14-5, од. зб. 877, арк. 3. Запис в с. Козацьке Бобровицького району Чернігівської обл.

²⁹⁷ Там само.

²⁹⁸ Неизвестные Черниговщина: путешествие на машине времени в дореволюционное украинское село. [Фотографії] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svoboda.fm/culture/Culture/242992.html?language=ru>.

²⁹⁹ Могильченко М. Будівля на Чернігівщині... – С. 83.

³⁰⁰ Вовк Ф. Студії з української етнографії... – С.103.

³⁰¹ Зеленин Д. Восточнославянская этнография / Д. Зеленин. – Москва : Наука, 1991. – С. 297.

³⁰² Данилюк А. Наша хата. Етнографічний нарис про традиційне поліське житло / А. Данилюк. – Луцьк : Надстир'є, 1993. – С. 22.

мешканців, очерет може пробути років 50, а солома років 10, але багато залежало від того, наскільки добре покрівельник знає свою справу. Очерет менше гниє, а в разі потрапляння води не всотує її. Замерзла вода в середині очеретяного покриття також не псує структуру даної рослини. Зверху на очерет клали землю, для того аби менше було ризику пожежі ³⁰³.

Наприкінці XIX – першій половині XX ст. на територіях Чернігівської та Полтавської областей стріху робили гладкою. На відміну від Київщини та багатьох інших регіонів, де на ребрах виступають снопики, створюючи так звані «острішки», а гребінь рельєфно піднімається догори ³⁰⁴. Це є спільною ознакою для всієї території Чернігівщини не залежно від заможності населення. Теоретично можна уявити, що в якомусь населеному пункті можна було зустріти стріху з острішками, але це було швидше виняток, аніж традицією. Причиною могло бути переїзд господаря з інших етнографічних регіонів.

На гребінь даху клали «мерву» – м'яту солому. Закріплювали солому зверху біля гребня або довгими дерев'яними жердками покладеними вздовж даху, по одній чи декілька, або товстими скріпленими між собою коротшими жердками чи палицями – «козлами», «ключинами», «хрестинами» ³⁰⁵. За П. Чубинським довгі жердки – «півзини» ³⁰⁶.

На переконання Ф. Вовка півзини притаманні для російської території ³⁰⁷. Хоча, локалізувати використання такої конструкції чітко не можна. Скоріше, це була традиція не занесена, а сформована автохтонним населенням на прикордонній території і була схожа на традиції сусідніх народів.

На території Чернігівщини існувало обидва способи кріплення. У південних районах поширенішими були «ключини»,

³⁰³ АНФРФ ІМФЕ. Ф.14-5/651. – С. 14.

³⁰⁴ Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології... – С. 95.

³⁰⁵ Макарчук С. Історико-етнографічні райони України... – С. 95.

³⁰⁶ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край... – С. 379.

³⁰⁷ Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології... – С. 103.

але використовувались такі кріплення і на Поліссі – в Любечі Ріпкинського району, Козелецькому (іл. 31), Менському районах, в с. Спаське Сосницького району³⁰⁸.

У селах Деснянське та Мезин Коропського району покриття даху фіксувалось довгими жердками (іл. 32). Так само закріплена солома і в інших районах, зокрема в Борзнянському, Бобровицькому, Сновському.

На території одного населеного пункту могли бути присутні обидва способи закріплення соломи, як, наприклад, бачимо на фотографіях 1906–1907 рр. П. Маслаковця с. Грабівка Куликівського району (іл. 33, 34).

Після закінчення роботи з покриттям окрім жердин на соломі клали ще дерев'яні палиці чи колодки, після того як солома влягалася їх забирали залишаючи лише жердки³⁰⁹.

Солом'яне покриття використовувалось досить довго. Архітектор Д. Дяченко описуючи актуальні для 30 рр. плани будівель наводить плани хат з солом'яним покриттям³¹⁰.

Наприкінці XIX ст. зустрічались будинки під залізом – це в основному житла міщан (на фото старих міст Чернігівщини бачимо, що багато будинків вже не під соломою), які в принципі залишали риси традиційної архітектури та хати в селах, господарі яких були багатші за статки середнього селянина³¹¹.

На «Абрисі Чернігівському» 1706 року зафіксовано, що дах будинку Феодосія Углицького (чотиририхилий з заломом) покритий ґонтом³¹².

У кінці XIX ст. – першій половині XX ст. на території Чернігівського Полісся ще можна було побачити і дахи криті ґонтом, або драницею. Деревину для них заготовляли весною та літом,

³⁰⁸ АНФРФ ІМФЕ. Ф.14-5/529. – С. 55.

³⁰⁹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край... – С. 379.

³¹⁰ Дяченко Д. Будова села... – С. 49–50.

³¹¹ АНФРФ ІМФЕ. Ф.14-5/655. – С. 9.

³¹² Адруг А. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст.... – С. 64.

використовуючи сосну. Гонт в 20–30 рр. ХХ ст. робили з осики³¹³. Він був схожий на дранку, проте за розміром менший³¹⁴.

На території північних районів Чернігівщини і в ХХІ ст. залишилися поодинокі будинки, дахи котрих вкриті драницею. Вони зустрічаються і в інших населених пунктах Ріпкинського району, наприклад, в смт Любечі, але за повідомленнями місцевих жителів, дранку для даху намагаються не використовувати, так як вона має погані теплозберігаючі властивості. Довжиною дранку робили близько 50 см і довше^{315 316}.

У середині ХХ ст. дерев'яне покриття жител майже не використовувалося, а покриття гонтом збереглося лише в селах Радуль та Добрянка Ріпкинського району, тобто там, де був великий відсоток російського етносу (с. Радуль і Добрянка існували приблизно з 1680 по 1690 роки³¹⁷, заснували і розбудували старообрядці, вихідці з Російської території).

Для того аби на горищі трохи було світла на схилі даху, як правило, на довшій його стороні робили кілька або одне невеличке віконце, «голубчик»³¹⁸ або «люкарні»³¹⁹. Хоча, в багатьох випадках, особливо на невеликих за розміром будинках, таких вікон не робили.

Над дахом, за винятком курних хат, височів димар, який був зроблений з дерев'яних дощок, чотирикутної форми, інколи прикрашений різбленням чи аплікацією з дерев'яних елементів, у середині обмазаний глиною, чи круглий, глиняний. У залежності від опалювальних пристроїв у житлі кількість димарів могла бути різною, особливо це стосується «довгих» хат. Два димарі кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст. можемо бачити на фотографії «хати

³¹³ Макарчук С. Історико-етнографічні райони України... – С. 95

³¹⁴ Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології... – С. 104.

³¹⁵ Там само.

³¹⁶ Наулко В. И. Культура и быт украинского народа. – С. 46.

³¹⁷ Івченко А. С. Містечка України: Довідник / А. Івченко. – Київ : НВП «Картографія», 2000. – С. 131.

³¹⁸ Дяченко Д. Будова села... – С. 21.

³¹⁹ Ф. – Р. 9035, Оп. 1. Спр. 131 – С. 6.

через сіни» з м. Бахмач³²⁰ За матеріалами опитування поширеними в першій половині ХХ ст. були димарі з цегли – сирцю.

Підсумовуючи, можна сказати, що більшість дахів означеного періоду дослідження на Чернігівщині були чотирисхилі під солом'яною, чи очеретяною стріхою. Подекуди, зустрічались двосхилі дахи покриті дранкою. Солому вкладавали снопиками, або в розтруску після чого закріплювали покриття зверху довгими жердками «півзинами» чи «ключинами». На даху робили одне чи більше віконець для освітлення та провітрювання приміщення горища. Димар виготовляли з дерева, глини чи сирцю.

Не типовою для Півночі Чернігівської області у ХІХ ст. була архітектура містечка Любеча. Якщо сам район має стійкі риси архітектури Полісся, то м. Любеч за архітектурою уже був схожий на Полтавщину. На фото 1934 року, із зображенням будинків на горі «Лисиця» в Любечі бачимо білену хату, з виносом піддашся, який тримається на стовпах, що було характерно для регіону Полтавщини³²¹ (іл. 35).

Для підтримування таких піддашів використовували поперечні балки та бруси «підстрішники, «підострішники», які були сперті на опори «сішки»³²². Їх робили вздовж довгої стіни або з декількох боків³²³. Такі виноси даху та ганки підтримувались стовпами. На Полтавщині навіси робили не тільки вздовж довгої стіни, а і з бокової, вони підтримувались кронштейнами³²⁴.

³²⁰ Щербатюк Т. Рідкісні листівки з хатками під стріхою подарував юзерам вінницький художник і колекціонер [Фотографії] [Електронний ресурс] / Т. Щербатюк. – Режим доступу: <http://vlasno.info/kultura/6/prezentatsiji/item/15199-ridkisini-lystivky-z-khatkamy-pid-strikhoiu-podaruvav-iuzeram-vinnytskyi-khudozhnyk-i-kolektsioner>

³²¹ Дяченко Д. Будова села... – С. 15.

³²² Косміна Т. Житло [Електронний ресурс] / Т. Косміна // Енциклопедія сучасної України. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=19234

³²³ Зяблюк Н. Музей народной архитектуры и быта Украинской ССР. Экспозиция «Полтавщина и Слобожанщина»: Буклет / Н. Зяблюк, С. Щербань. – Киев: Облполиграфиздат, 1986. – С. 1.

³²⁴ Юрченко П. Г. Народное жилище Украины... – С. 57.

Під піддашками за поганих погодних умов люди могли виконувати певні роботи, ставити робочі інструменти, сани ³²⁵. На основі вище наведених матеріалів цікаво порівняти традиційне житло кінця XIX ст. з більш ранніми будовами. Зокрема, можна прослідкувати тенденції удосконалення конструкції традиційної житлової забудови і встановити причинно-наслідкові зв'язки цих змінень.

У ході археологічних робіт на «окольному граді» Чернігова 1992 року археологами було досліджено залишки хати кінця XV–XVI ст. Знахідка є дуже рідкою, і представляє собою великий інтерес для дослідників. Завдяки пожежі, у наслідок якої вона була зруйнована, її залишки добре збереглись навіть перебуваючи довгий час в ґрунті. Стіни житла виконані не в зруб, а за допомогою круглих колод, вставлених по периметру хати, трохи заглиблених у землю.

Подібної конструкції в XIX ст. на території Чернігівщини поки що не зафіксовано. Судячи з залишків глини, можливо, стіни були штукатурені ³²⁶. Це свідчить про те, що використання дерева або глини залежить не лише від наявного матеріалу, а й від особливостей конструкції житла та традицій. Використання колод для формування стін свідчить про наявність деревини, але все одно була використана і глина. Так і в подальшому не можна сказати про те, що штукатурились хати виключно лише через погану якість дерева або його відсутність, та не можна пояснити не білені ззовні стіни виключно наявністю деревини високої якості.

Знайдене на «окольному граді» житло трохи заглиблене вниз, без фундаменту. У плані чотирикутне, 4 на 4 м ³²⁷. Дах двосхилий, підтримувався двома стовпами в хаті посередині південно-східної та північно-західної стіни. Дах сформований колодами

³²⁵ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край... – С. 379.

³²⁶ Новик Т. Археологічні дослідження пізньосередньовічної споруди в Чернігові / Т. Новик // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ : 2001. – Вип. 10. – С. 76.

³²⁷ Там само.

перпендикулярно покладеними на сволок, тобто скоріше за все не був покритий іншими матеріалами, схили даху зроблені з колод. Сволок товщиною 0,20 м. Судячи з залишків деревини в середині будови підлога була дерев'яною³²⁸.

Тож, можна зробити висновок, що порівнюючи з XV ст. в XIX ст. використання дерева в будівництві скоротилось. Це може бути викликано як зменшенням площі лісів, так і неможливістю використання на свій розсуд лісового матеріалу звичайним населенням.

Окрім зрубних конструкцій, що побутували у східних слов'ян та використовуються і в XXI ст., використовувались стіни зроблені з вертикально встановлених колод, що нагадує каркасну конструкцію «в сторч» (проте називати наведену вище конструкцію стовповою неможна, оскільки в ній відсутні такі складові як каркас та заповнення). Як і багато жител XIX ст. будова трохи заглиблена в землю та не мала фундаменту.

Привертають увагу двосхилі дахи на території Чернігівщини, які зберігались в XIX ст. Їх покривали колодами, покладеними на основу, але в житлах XIX ст. – середини XX ст. таких дахів досліджено не було. Це можна пояснити появою в XVIII ст. солом'яних і очеретяних стріх, значно тепліших і легших. Самі ж матеріали, планування, форма, конструкція даху за три століття не зазнали значних змін.

Якщо вигляд будинків початку XX ст. добре відомий за фото-матеріалами та описами, то про типову оселю середини – другої половини XIX ст. відомо набагато менше. На основі викладеного вище матеріалу спробуємо реконструювати зовнішній вигляд будинку другої пол. XX ст. За основу беремо матеріали Коропського району, спираючись на високий показник збереженості в ньому автентичних осель під час дослідження.

Як і більшість жител XIX–XX ст., припускаємо, що будинок дерев'яний, зрубною конструкції. За приклад беремо поширене в

³²⁸ Новик Т. Археологічні дослідження пізньосередньовічної споруди в Чернігові... – С. 78.

другій половини XIX ст. трьохкамерне житло сіни+комора+хата. Сіни, за результатами досліджень викладеними вище, скоріш за все були не білені, на відміну від житлової частини хати (яка лише білена, або обмазана глиною і побілена). В сінях, імовірно, робилось невелике волокове віконце, для циркуляції повітря.

Вся будова стоїть на «лигурах», ті з них, що розміщені під житловою частиною є візуально скритими за глинобитною призьбою. Дах, за численними свідченнями респондентів, в такій споруди традиційно є чотирисклилим, з солом'яним покриттям. Стріху зверху притримують довгі півзини, яких майже не видно. Приклад шибок знаходимо на фото першої половини XX ст. з експозицій Мезинського народного археологічного науково-дослідного музею. Можемо припустити, що таке житло з певними варіаціями було типовим для Чернігівщини (говорячи про оселі зрубної конструкції.) (іл. 36).

Тож, можемо прийти до висновків, що на традиції житлобудування Чернігівщини XIX – поч. XX ст. мав сильний вплив природно-географічний фактор – розміщення його на території лісів і боліт, що з одного боку давало в достатній кількості можливість використовувати дерево в будівництві, а з іншого – зменшувало взаємовпливи міста та села, уповільнювало розвиток та зміни. Натомість загальний соціально-економічний розвиток Чернігівщини в XIX ст., зокрема, зростання чисельності населення, підприємництва сприяло поліпшенню його матеріально-побутового становища і удосконалення житлового будівництва і архітектури. Тим не менш, багато населених пунктів були віддалені від великих міст, мешканці сіл, переважно, забезпечували своє життя за рахунок натурального господарства, не маючи при цьому високих матеріальних статків для закупівлі нових, дорожчих будівельних матеріалів, таких як спеціальні будівельні суміші, метал, цеглу та ін.

Провідними конструкціями оселі на території Чернігівщини в кінці XIX – першій половині XX ст. були каркасно-стовпова та зрубна, кількість осель виконаних в зруб переважала. Існувало тяжіння поширення зрубної конструкції на північ, каркасно

стовпової – на південь, що було зумовлено наявними будівельними матеріалами. Безкаркасні конструкції використовували, порівняно, рідко.

В період кінця XIX – першої половини XX ст. поширення мали як однокамерні будови, так і багатокімнатні оселі, але домінуючим було трикамерне житло $c + x + k$.

Загалом, житло Чернігівщини мало свої локальні особливості та було типовим для традиційної архітектури України досліджуваного періоду.

*Ил. 1. Хата. Кінець XIX ст. с. Маєкине Новгород-Сіверського р-ну.
З експозиції НМНАПУ. Світлина А. Ярової. 2016 р.*

*Ил. 2. Хата. Початок XX ст.
с. Красківське Ріпкинського р-ну. Світлина А. Ярової. 2016 р.*

*Іл. 3. Хата. Перша половина XX ст.
м. Сновськ. Світлина Т. Полочанської. 2016 р.*

*Іл. 4. Хата. Перша половина XX ст.
с. Стасівщина Прилуцького р-ну. Світлина А. Ярової. 2016 р.*

*Іл. 5. Каркасно-стовпове житло. Перша половина XX ст.
смт Срібне Срібнянського р-ну. Світлина надана В. Перепадею*

*Іл. 6. Хата. Перша половина – середина XX ст.
с. Малий Листвен Ріпкинського р-ну. Світлина А. Ярової. 2016 р.*

Ил. 7.
**Фрагмент
житла.
Перша
половина
XX ст.
с. Суличівка
Ріпкинського
р-ну.
Світлина
А. Ярової.
2015 р.**

Ил. 8. Колоди
з тиблями.
Світлина
О. Терещенка.
2015 р.

*Ил. 9. Житло. Перша половина – середина ХХ ст.
с. Новий Білоус Чернігівського р-ну. Світлина А. Ярової. 2016 р.*

*Ил. 10. Випуски колод верхніх вінців для підтримки конструкції даху.
сmt Любеч Ріпкинського р-ну. Світлина А. Ярової. 2016 р.*

*Ил. 11. Кроввяний дах.
с. Атюша
Коропського р-ну.
Світлина
А. Ярової*

*Ил. 12. Житло. Облицювання стін плиткою. Друга половина XX ст.
с. Магіївка Бахмацького р-ну. Світлина А. Ярової. 2015 р.*

Ил. 13. Житло. Дах з покриття стріхи «в натруску».
Перша половина XX ст. с. Роїще Ріпкинського р-ну.
Світлина О. Бондаря. 2006 р.

Ил. 14. Піч.
Друга половина
XX ст.
с. Атюша
Коропського р-ну.
Світлина
А. Ярової. 2016 р.

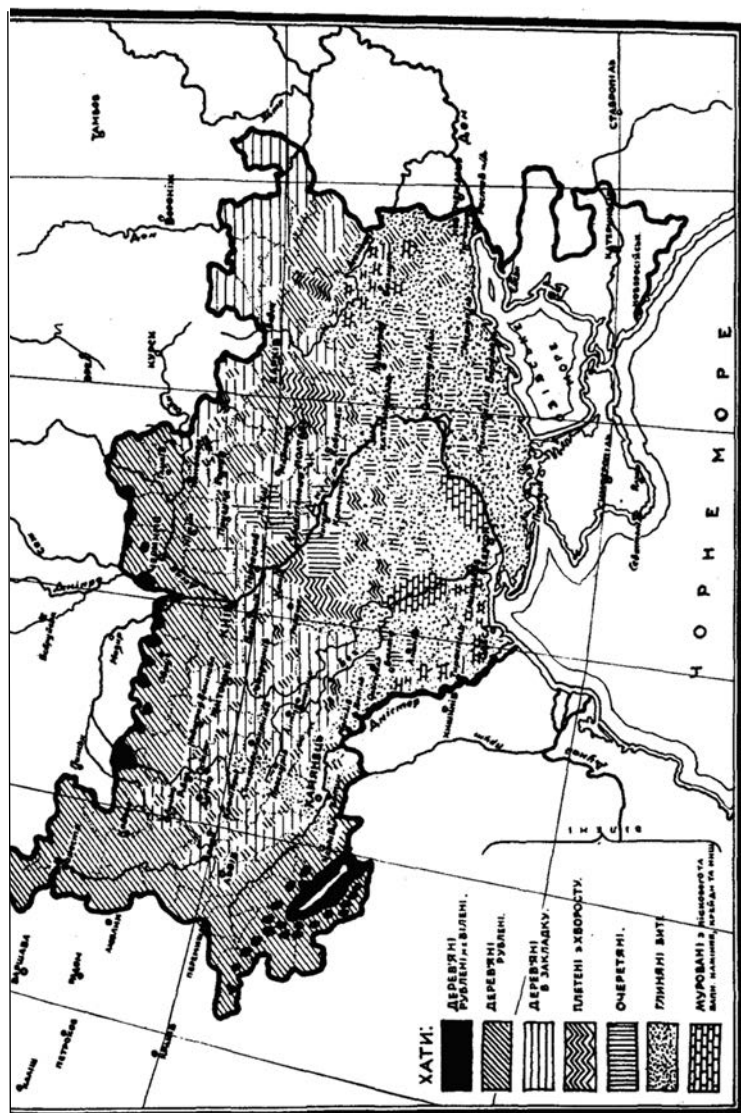
*Ил. 15. Вишиті штори.
Середина – друга половина
XX ст. с. Стасівщина
Прилуцького р-ну.
Світлина А. Ярової. 2016 р.*

*Ил. 16. Замок та ключ.
Середина XX ст.
с. Деснянське.
Світлина А. Ярової. 2016 р.*

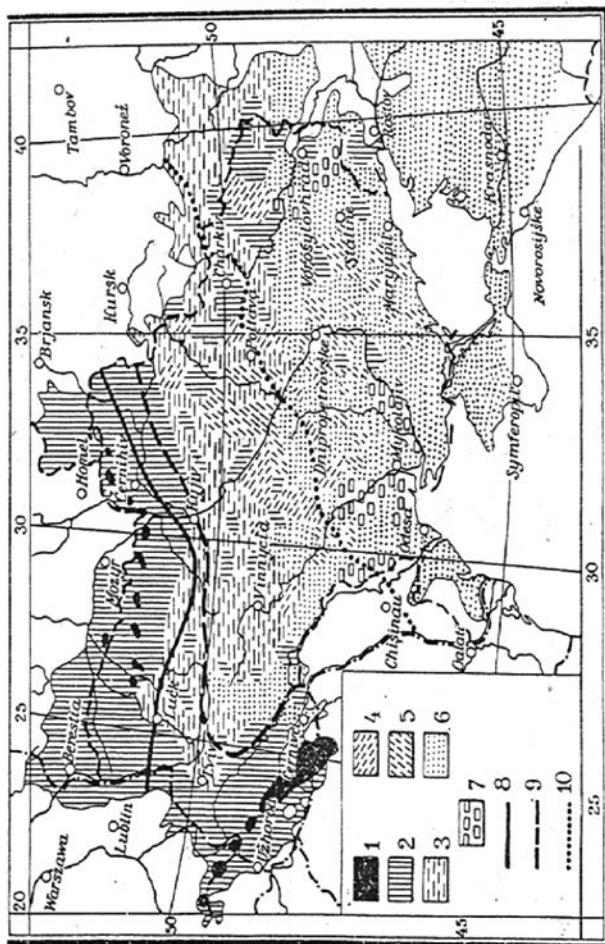
Ил. 17. Мисник в хаті О. Довженка

Іл. 18. Схема поширення традиційних хат за їх конструктивними особливостями.
За: Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології... – С. 97–99

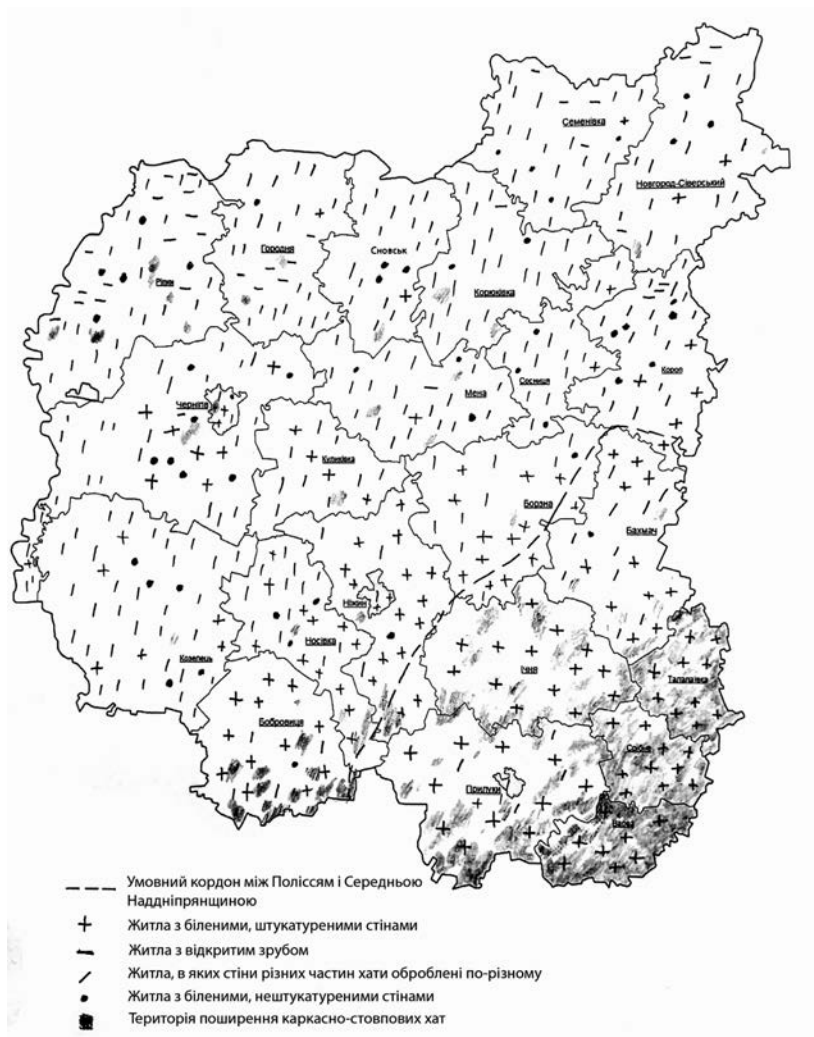
Іл. 19. Мапа Чернігівської області. Лінією позначено приблизний умовний кордон між Поліським регіоном та Середнім Подніпров'ям (розмежування на регіони позначено автором). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://koryukivka-rada.gov.ua/pro-misto/vizitna-kartka/>

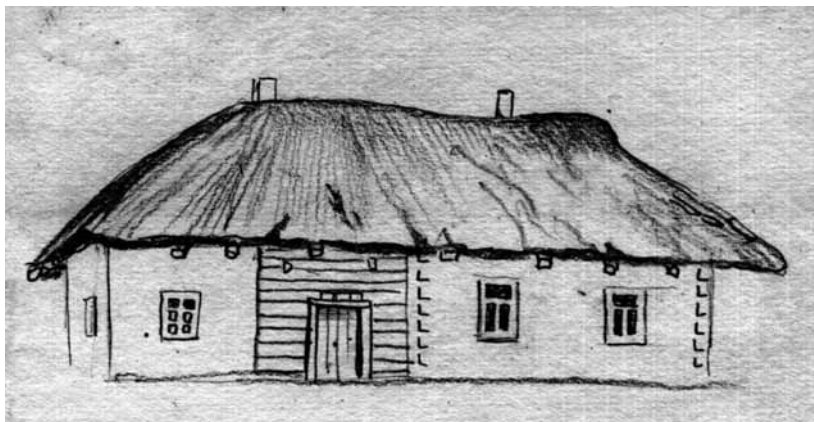
Розміщення українських хат за способом будівництва: 1 – дерев'яні немазані хати; 2 – дерев'яні мазані хати; 3 – хати в иули; 4 – турлучні хати (з лози або хмизу); 5 – турлучні хати з очерету; 6 – глиняні хати; 7 – цегляні хати; 8 – північна межа вживання сохи; 9 – межа лісу і лісостепу; 10 – межа лісостепу і степу

Іл. 20. Мапа поширення різних типів традиційного житла.

За: Перетокін А., Рудман І. Еволюція української хаги згідно з регіоном розташування (початок XVII – кінець XIX ст.)

Іл. 21. Мапа поширення різних типів конструкцій та зовнішньої обробки стін жител Чернігівщини. Автор А. Ярова

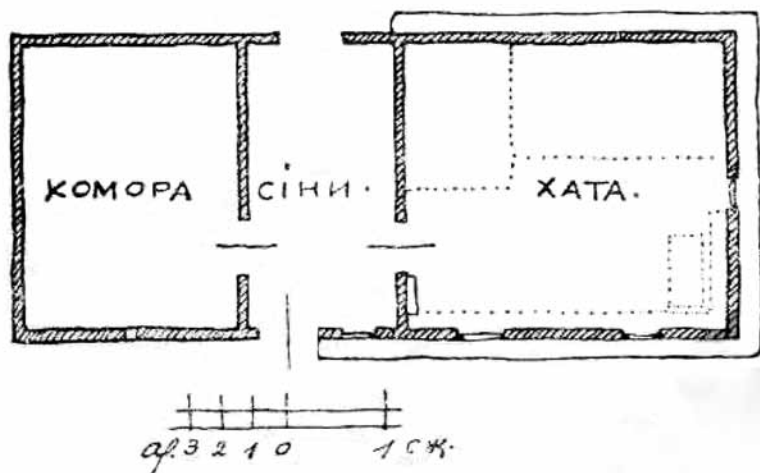
*Ил. 22. Хата на дві половини.
с. Стольне Менського р-ну. Малюнок В. Вечерського. 1979 р.*

*Ил. 23. Хата. Перша половина XX ст. с. Пархимів Козелецького р-ну.
Світлина середини XX ст. із сімейного архіву І. Карся*

*Іл. 24. Хата. Середина XX ст. с. Мале Устя Сосницького р-ну.
На світлині видно частину зрубних небілених сіней, замазаних
глиною, та білену стіну житлової кімнати.
На світлині Бобир Анастасія Павлівна.
Світлина із сімейного архіву Н. Самойленко*

Ил. 25. План житла з Чернігівщини. Креслення Д. Дяченка

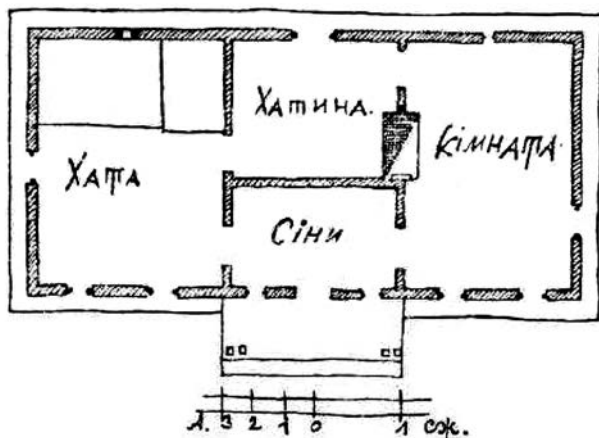
Ил. 26. Хата з Чернігівщини. Малюнок Д. Дяченка

*Іл. 27. Хата. Початок XX ст.
с. Білоріччя (Вейсбахівка) Прилуцького р-ну*

*Іл. 28. Будинок М. Коцюбинського.
Світлина з експозиції Чернігівського літературно-меморіального
музею-заповідника М. М. Коцюбинського*

Іл. 29. План хати. Креслення Д. Дяченка

Іл. 30. Покриття даху «снопками». 1906–1907 рр.

с. Грабівка Куликівського р-ну.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://svoboda.fm/culture/Culture/242992.html?language=ru>

*Ил. 31. Дах із ключинами.
с. Пархимів
Козелецького р-ну.
Світлина із сімейного
архіву І. Карся*

*Ил. 32. Хага.
Дах
з «півзинами».
Перша
половина –
середина
XX ст.
Світлина
з експозиції
Мезинського
НПП*

Іл. 33. Дах із ключинами. с. Грабівка Куликівського р-ну

Іл. 34. Дахи з ключинами. с. Грабівка Куликівського р-ну

Ил. 35. с.мт Любеч Ріпкинського р-ну. 1930 р.
Світлину надано О. Бондарем

Ил. 36. Житло.
Друга половина
XIX ст.
За матеріалами
Коропського р-ну.
Реконструкція
А. Ярової

*Ил. 37. На задньому плані – стіна житла, утеплена снопами соломи.
сmt Срібне Срібнянського р-ну. 1964 р.
Світлина із сімейного архіву В. Парепаді*

*Ил. 38. Житло.
Середина –
друга
половина
XX ст.
сmt Любеч
Ріпкинського
р-ну.
Малюнок
А. Ярової*

Ил. 39. Біля печі. Світлина із домашнього архіву О. Короткої, уродженки Менського р-ну

*Ил. 40. Ключ.
с. Деснянське
Коропського
р-ну.
Світлина
А. Ярової.
2016 р.*

ОЗДОБЛЕННЯ ТРАДИЦІЙНОГО ЖИТЛА ЧЕРНІГІВЩИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

1. Традиції оздоблення екстер'єру житлових будинків та зміни конструктивних особливостей

Зовнішній вигляд будинку є не лише необхідністю, викликаною певним видом конструкцій традиційного житла, не тільки особистими естетичними вподобаннями людини, а і відображенням світовідчуття народу, до якого вона належать. Вивчення дерев'яної архітектури та її складових дозволяють краще зрозуміти уявлення людей про загальну картину світу, не в останню чергу таку інформацію може нести в собі дерев'яне оздоблення зовнішніх частин будинку.

Зовнішній вигляд хат Чернігівщини відрізнявся від багатьох інших районів України стриманістю та, подекуди, аскетичністю. Великого значення мали способи обробки стін житла, про які викладено вище. Саме за рахунок відсутності штукатурки чи наявності побілки, обробки глиною хата набувала виразності. Використання певних матеріалів дало змогу додати житлу різнокольоровості – жовтої призьби, білих стін, коричневої долівки ³²⁹.

Для утеплення приміщення на зиму в багатьох хатах і зрубних (штукатурених) і каркасно-стовпових стіни обкладали зв'язками очерету або очерету з гіллям. Це допомагало зберег-

³²⁹ Чепелик В. Бесіди про українську архітектуру / В. Чепелик. – Київ : Фенікс, 2013. – С. 20.

ти тепло, і візуально надавало житлу зовсім іншого вигляду (іл. 37).

У деяких районах країни був поширений розпис стін хати. Дослідник М. Холостенко наголошував на побутуванні традиції розпису стін в 30-ті роки ХХ ст. на Поділлі, Хмельниччині (Летичів, Проскурів, Кам'янець-Подільський), деяких районах Одещини, Херсонщини, Ямпіль (Вінницька область), Уманщини, на Київщині, Дніпропетровщині, південна частина Харківщини (до річки Сіверського Донця). На думку вченого це пов'язано з поширенням глинобитних хат. За словами М. Холостенко існували випадки розпису стін в деяких районах поширення зрубних конструкцій, наприклад, в Коростенському районі, на півночі Київщини ³³⁰.

На території Полісся Чернігівщини, де переважав зруб, традиції розпису стін не було поширено. Хоча навіть на Поліссі є немало хат, стіни котрих оштукатурені, тим не менш традиції їх розписувати все одно не розвинулось.

За даними М. Холостенко розписи можна побачити у «деяких місцях» Чернігівщини (де саме вчений не уточнив). На його думку це могли робити гончарі, які жили на території і використовували прийоми розпису посуду для прикрашення своїх жител ³³¹. Тоді можна говорити про індивідуальний вибір гончара, а не про поширену традицію. Архітектор вважає, що розвиток гончарства міг вплинути на традицію розпису.

Імовірно, це справді могло накласти свій відбиток на побутування розписів, наприклад на Полтавщині розпис був поширений як, власне, й гончарне ремесло, але все ж на виникнення традиції декорування стін розписом впливала ціла система факторів та місцевих звичок.

Ще більше, аніж у північних населених пунктах, хат з гладкими, біленими, обробленими стінами в південних районах

³³⁰ Холостенко М. Форма, колір і живописна декорація // М. Холостенко // Архітектура Радянської України / Відп. редактор Г. Головка. – Київ : Мистецтво, 1938. – №. 6. – С. 23.

³³¹ Там само.

Чернігівщини, які входять до Середнього Подніпров'я. Тут не лише обробку стін, а і самі стіни будували часто з глини, тину. Але традиції декорування стін розписом на цій території не виявлено ні за описами етнографів ХІХ ст., ні за старими фотографіями, ні за спогадами старих мешканців досліджених пунктів. Хоча вже на самій Полтавщині стіни інколи розмальовували.

Вірогідно, це відбувалось внаслідок того, що на півночі Чернігівщини традиції розпису стін не було через велику кількість зрубних будинків, багато з яких не штукатурились.

Якщо на північних районах Чернігівщини в селах зустрічались хати з тину, які треба було обов'язково штукатурити, то вони належали незаможному населенню, а прагнення селян були направлені скоріше на декорування жител за зразком будинків заможних селян.

Можливо, мали вплив традиції, що склались на цій території за часів середніх віків. Територія Південних районів Чернігівщини, хоч і належить до Середнього Подніпров'я і Полтавщини, була таким собі перехідним типом між лісовою зоною і лісостепом. З одного боку воно мало ряд ознак Полтавського регіону, зокрема мале поширення дерев'яних хат, а з іншого – зберігало риси сусідніх районів Чернігівщини – використання дерева, відсутність острішків, стриманий екстер'єр.

Попри відсутність такого розпису стін, як в деяких наведених вище регіонах України, на території Чернігівщини відомі випадки декорування фарбою віконного отвору. Наприклад, у хаті с. Мамакине кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Новгород-Сіверського району на зрубі, штукатуреному жовтувато-коричневою глиною, контрастно виділяються вікна, по периметру підведені товстою хвилястою з однієї сторони лінією білого кольору (з експонатів МНАПУ) (іл. 1).

Однак, станом на середину ХХ ст., судячи з прикладів збережених будинків Чернігівщини та фото матеріалу хат з декорованими таким способом вікон поширено не було, можливо, це характерно лише для середини – кінця ХІХ ст.

Наприкінці XIX – на почату XX ст., подекуди, поширилась традиція облицьовувати зовнішні стіни керамічною плиткою, переважно, краснуватого, тобто природного забарвлення, яку кріпили за залізними цвяхами. Це мало як практичну функцію – підвищувало теплозберігаючі властивості, захищало деревину, дозволяло використовувати деревину нижчої якості (колод менших у перетині) так і декоративну.

За розміром плитка була схожою на розмір цегли, у центральній частині був отвір. Стіни житла штукатурились, для кращого прилягання глини в штукатурку вставляли шматки цегли. Шар глини мав товщину 5–6 см. Після висихання глиняного покриття стіни обмазували вапном та на довгих цвяхах, що забивали в отвір, кріпили плитки.³³² Товщиною плитка була 5–6 см, квадратної форми, розміром приблизно до 24 x 24 см. Плитки з діагональними лініями вкладавались так, що створювався візерунок ромбиками³³³.

За А. Карнабідом така традиція мала місце в м. Чернігові, м. Острі (Козелецький район), м. Ічні, смт Березне (Менський район, протягом XIX ст. мало статус містечка), тобто більше в міських хатах³³⁴. На початку XX ст. поширилася на с. Сосницю, м. Мену³³⁵.

Подекуди, традиція декорування плитками збереглась і до XXI ст., наприклад, таким чином прикрашена хата середини XX ст. в с. Матіївка, Бахмацького району Чернігівської області (іл. 12), це дає можливість стверджувати, що облицьовання стін було знане не лише в місті, а і в сільських населених пунктах, які перейняли такий спосіб з міст.

Цікаво, що на початку XXI ст. використовують різні, в т. ч. кольорові плитки та кріплять їх не на цвях, а на глиняний розчин, що на думку А. Карнабіда менш практичне ніж старовинний

³³² Кошовий О. Будівельна кераміка України / О. Кошовий. – Київ : Наукова думка, 1988. – С. 106.

³³³ Кошовий О. Будівельна кераміка України... – С. 107.

³³⁴ Карнабед А. Архитектура Чернигова XI–XIX вв.... – С. 56, 57.

³³⁵ Кошовий О. Будівельна кераміка України... – С. 107.

спосіб облицювання, так як з часом осідання зрубу буде трохи відрізнятись від ступені осідання розчину для кріплення ³³⁶.

У багатьох районах Чернігівщини вікна прикрашали лиштвою – вертикальними дошками, які з'єднувалися між собою, захищали раму від затікання вологи. Вони були гладкими, або прикрашеними прорізним різьбленням, чи накладними різьбленими деталями. Вертикальні дошки часто виступали за нижню поперечну на 10–20 см. Їх кінці нерідко прикрашені різьбою китицями, зубцями. Верхня частина лиштви на Поліссі представлена двома основними типами – трикутним фронтоном та прямокутною дошкою. Дошка могла бути декорованою або ж гладкою. Лиштву розмальовували фарбами – зеленою, білою, блакитною та ін. ³³⁷ Деякі елементи лиштви могли виділяти іншими кольорами. Ця традиція збереглась і на початку ХХІ ст.

Лиштва, або інша її назва «наличник» – архітектурна деталь, з штукатурки, каменю чи профільованого дерева для обрамлення віконних, дверних отворів, порталів ³³⁸. У традиційній житловій архітектурі це дерев'яна планка, що оздоблює проріз вікна чи дверей ³³⁹. Буває гладкою чи доповнена накладним, або пропиляним візерунком, зокрема, на Чернігівщині різьблену лиштву називають «мереживом». Вона характерна більшою мірою для міст та містечок ³⁴⁰. У невеликих селах зустрічається проста лиштва у вигляді прибитої планки, інколи геометричними аплікаціями. Ця традиція притаманна північним районам України, бо лиштва поширеніша на північній Чернігівщині, близько до території Росії і Білорусі, де прикрашання «налічниками» набу-

³³⁶ Карнабед А. Архитектура Чернигова XI–XIX вв... – С. 57.

³³⁷ Лашук Ю. Народне мистецтво українського Полісся / Ю. Лашук. – Львів : Каменяр, 1992. – С. 19.

³³⁸ Архитектура Радянської України / Відп. редактор Г. Головки. – Київ : Мистецтво, 1940. – № 7. – С. 45.

³³⁹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад., голов. ред. Т. Бусел. – Київ, Ірпінь : ВТФ Перун, 2005. – С. 616.

³⁴⁰ Шумицький М. Український архітектурний стиль / М. Шумицький. – Київ : Друкарня 2-ї Артілі, 1914. – С. 23.

ло великого побутування. Лиштва несла не лише декоративно-символічну, оберігаючу функції, а й практичну – захищала дім від сильних вітрів і опадів.

Форма оздоби також є відображенням уявлення про світобудову. На думку Б. Рибаківа і деяких інших вчених, верхня частина могла символізувати за давніми слов'янськими повір'ями дворівневе небо – твердь і хляби небесні. Нижня частина символізувала землю. Разом з боковими дошками вони могли асоціюватись з чотирма напрямками світу ³⁴¹.

За етнографічними даними бачимо, що в давні часи вікно уявлялось оком ³⁴². Воно символізувало певний кордон між світом будинку і вулицею, тому для того, щоб захистити дім від впливу всього того, що могло зосереджуватись ззовні, вікна захищали спеціальними символами, які були певним оберегом для хати і всього того і тих, хто знаходились у ній ³⁴³.

Саме вікно в давніх слов'ян асоціювалось зі світилом. Інколи в мові Сонце розуміється як око, як певний провідник. Звідси й образ вікна як символ світила, яке дозволяє встановлювати зв'язок людини й Сонця, тому на них, чи ж на віконницях, часто розміщували солярні символи, щоправда говорити про те, що люди в XIX–XX ст. розуміли значення цих символів було б необачним, найчастіше майстри просто наслідували старі традиції ³⁴⁴.

³⁴¹ Васильєва Е. Н. Оконные наличники как элементы этнографического и сельского туризма [Електронний ресурс] / Е. Васильєва, М. Машинская // Туризм и сервис в панораме тысячелетий. Альманах. – Москва : МПГУ. 2011 – Режим доступу до ресурсу: <http://www.researchgate.net/publication/216559062>

³⁴² Беляева С. Традиционные украшения окон на территории восточного Полесья / С. Беляева // Чернігівські старожитності. Науковий збірник за матеріалами VII наукової конференції «Старожитності Чернігово-Сіверської землі в загальноєвропейській культурній спадщині». – Чернігів, 2008. – С. 201.

³⁴³ Филиппова Е. Лица вдоль дороги. Введение в тему «Наличники» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.shushara.ru/windows/item.php?ID=19>

³⁴⁴ Федорович Н. Українська народна астрономія / Н. Федорович // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні : збірник наукових праць / за заг. ред. О. Петрука. – Львів : інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2014. – С. 124.

До знаків, що символізують Місяць, відносяться півмісяці, дуги, повернуті в різні боки, до сонячних – концентричні кола, колесо з шістьма спицями, кола, круг з хрестом в центрі ³⁴⁵. В екстер'єрі дому по вул. О. Міхнюка в Чернігові на причелинах та кисті (тобто на нижньому, часто орнаментованому, кінці стику двох причелин) використана композиція з використанням колеса з товстим обідком і шістьма спицями та рослинного орнаменту.

Особливе поширення оздоблені наличники отримали на території Лівобережжя України. Досить багато прикладів дійшло до нас з території Чернігівщини і безпосередньо самого міста.

Найпростішим символом є розетка без візерунка, що уособлювала Сонце ³⁴⁶. Зустрічається вона в традиційній культурі багатьох народів – Давній Греції, Єгипті, Середній Азії, була дуже поширеним елементом в архітектурі Ренесансу ³⁴⁷. Поширена вона в орнаменталії хат Білорусії, лиштві російських традиційних хат й деяких побутових дерев'яних виробів ³⁴⁸, в країнах Прибалтики та інших європейських народах. Її можна помітити як в дерев'яних елементах – так і в камені.

Символи розміщували і на інших архітектурних елементах – на причелинах (дерев'яних дошках, що оздоблюють звис покрівлі), піддашках, кронштейнах, підзорах (дошка на фасаді, захищає торці від вологості), віконницях (буд. по вул. О. Міхнюка, ХХ ст. різьблені кронштейни) ³⁴⁹.

³⁴⁵ Федорович Н. В. Українська народна астрономія... – С. 148.

³⁴⁶ Вечерський В. Українські дерев'яні храми / В. Вечерський. – Київ, 2007. – С. 20.

³⁴⁷ Розетка в архитектуре [Електронний ресурс] / Словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона. – Санкт-Петербург, 1890 – 1907. – Режим доступу до ресурсу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/88389/Розетка

³⁴⁸ Зайцев Б. Солнечные узоры [Электронний ресурс] / Б. Зайцев, П. П. Пинчуков. – Москва : Московский рабочий, 1978. – 148 с. – Режим доступу до ресурсу: <http://coollib.com/b/228694>

³⁴⁹ Беркович А. Наличники деревянных домов в старом Екатеринбурге [Електронний ресурс] / А. Беркович // Домострой. – № 11., 2000 р. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.1723.ru/read/dai/dai-22.htm>

Віконниці частіше побутували на території Полісся, хоча були і на півдні Чернігівщини (наприклад в Бахмацькому районі) мали дві стулки, рідше – одну та також фарбувалися білими, жовтими, червоними та ін. фарбами ³⁵⁰.

Віконниці були поширені по всій території Чернігівщини, але в різних кількостях. Зокрема їх на території Коропського району майже не фіксується, різьблена лиштва зустрічається також рідко. Проте, її можна побачити на деяких житлах с. Оболоння. Лиштва, частіше, мала вигляд гладеньких нешироких дошок. Їх та рами часто фарбували у світлі тони, що гармонійно виглядало на тлі стін. Рами та лиштва одного вікна могли бути різного кольору для надання вікну контрасту.

У сорокових роках ХХ ст. відбулись зміни в житловій забудові. Головним фактором зміни звичного життя населення стала Друга світова війна, внаслідок якої багато сіл було зруйновано, людей вбито чи скалічено. У перші ж післявоєнні роки постало питання термінової відбудови будинків населення.

Як вже зазначалось в одному з розділів ще в 50 рр. ХХ ст., навіть в районах де побутували зрубні будинки з'явились землянки та каркасні будинки, внаслідок того, що будувалися вони значно швидше і матеріал для них дістати було легше. Будинки або залишались старі, або будувались нові, чи перебудовували довоєнні.

Про стан житлової забудови після війни повідомила респондентка з Ріпкинського району: *«Відстраювали в 50-х роках. Залишились тільки хати на одній стороні. Я приїхала люди жили ще в землянках багато. Я в 57-му, так представте з 45-го і 57 так скільки вremenі. Люди строїлись.»* ³⁵¹.

Різка зміна соціально-економічних умов життя, урбанізація в середині ХХ ст. призвели до уніфікації та змін конструкцій, планування, використання нових матеріалів у будівництві. Розглянемо основні риси з яких намітились зміни традиційної хати в другій половині ХХ ст.

³⁵⁰ Лашук Ю. Народне мистецтво українського Полісся ... – С. 19.

³⁵¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України, ф. 14-5, од. зб. 877, арк. 82. Запис в с. Красківське Ріпкинського району Чернігівської обл.

Багато трикамерних жител, побудованих ще на початку ХХ ст. не відбудовували і не перебудовували. Хати під стріхою стояли до 90 рр. ХХ ст., після того їх розбирали.

Інший варіант – добудова до трикамерного житла нового приміщення. Популярним стало планування – дві хати підряд, де друге житлове приміщення будувалося вже після війни.

Поширення в ХХ ст. набуло будівництва закритих веранд, іноді вздовж всієї стіни, що не лише збільшувало хату, а допомагало зберігати тепло в житлових приміщеннях.

Окрім каркасно-стовпової та зрубної конструкції почали будувати стіни з цегли, та саману.

Саман – будівельний матеріал, цеглина виготовлена з глини з домішками соломи, інколи з домішками навозу³⁵².

Саманна конструкція, особливо поширена на території лісостепу, степу, та в меншій мірі на Поліссі, робилась двох типів – саманно-блочна та суцільно-саманна. В першому варіанті виготовляли блоки після війни могли з стін старих глиняних хат. Деякі люди робили нові блоки, але це було менш популярним після війни, тому багато в кого старе житло було зруйноване, а на будівництво нового, на підготовку матеріалу треба було рік чи навіть більше.

В другому варіанті глиняний розчин замішували не далеко від місця побудови. Часто для цього використовували толоку та коней. В суцільно глиняній конструкції також є два види: глинобитний та глинолитний. Глинобитний – суміш глини, соломи, меншою кількістю води, яка вкладалась в опалубку, глинолитний – глину вкладали в опалубку де вже завчасно покладена солома. Висота відрізка стіни який заливали за один раз до 40 см, далі опалубку піднімали і заливали наступний відрізок, формуючи стіну³⁵³.

³⁵² Саман / Большойсловариностранныхслов.[*Електронний ресурс*]. Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/32349/%D0%A1%D0%90%D0%9C%D0%90%D0%9D

³⁵³ Бульков К. В. Традиционные украинские дома. Достоинства и ошибки [Електронний ресурс] / К. В. Бульков, М. А. Булькова. – Режим доступу: <http://www.ansambl.dp.ua/2010-06-26-20-12-03/2-2010-06-26-12-50-00/41-2011-01-07-18-46-45>

Інколи використовувати інші матеріали для будівництва – звичайну та силікатну цеглу, шлакоблок, бетон, черепицю³⁵⁴.

Наприклад, на Прилуччині у 50 рр. була збудована хата з шлаку. Шлак подрібнювався, змішувався з розчином глини. На землю клали опалубку, туди заливали суміш. Коли розчин застигав опалубку підіймали вище. Фундамент в житлі зроблений з цегли, але долівка всередині земляна.

У 50–60 рр. зросла кількість жител з трьома та більше житловими приміщеннями. З цегли не лише зводили нові будинки, а й обкладали старі дерев'яні житла – таким чином вони були пожежно-стійкішими та виглядали сучасніше.

У 50–60 рр. більшість будинків почали будувати на цегляному фундаменті³⁵⁵. Старі хати, побудовані на пнях розбирали і складали на фундаменті. Тим не менш, в деяких північних районах з цегли робили стовпчики для підвалін. Після будівництва житла, простір між стояками закладали цеглою, отримуючи таким чином фундамент.

В цей період на території Середнього Подніпров'я поширилась безкаркасна техніка – цегляні будинки на цементному розчині³⁵⁶.

Натомість залишалось багато житлових будівель схожих на хати початку – ХХ ст. Наприклад, в 50-х рр. в селі Масани, що знаходилось близько до м. Чернігів, хати ще зберігали традиційний вигляд. Про хату на вул. Елеваторній читаємо в повідомленні Зайченко В. За її словами житла мали трикамерне або двокамерне планування. На фото кінця 80 рр. ХХ ст. з цього села бачимо такі ж зрубні будинки. Житлова частина оброблена

³⁵⁴ *Ходаківський М.* Експозиція «Українське село 1960–70-х рр.» у НМНАПУ [Електронний ресурс] / М. Ходаківський. – Режим доступу: <http://etnoua.info/povnyu/ekspozycja-ukrajinske-selo-1960-70-rokiv-u-nmnapu-mhodakivskyj/>

³⁵⁵ *Довгань С.* Регіональні особливості зведення народного житла Середньої Наддніпрянщини в кінці ХІХ – другій половині ХХ ст. / С. Довгань // *На родна творчість та етнологія*. – Київ, 2012 № 3 – С. 92.

³⁵⁶ *Довгань С.* Регіональні особливості зведення народного житла... – С.95.

глиною. Форма даху чотирикутна, подекуди, з невеликим заломом, але вкриті вже металом ³⁵⁷.

Після перебудови дахів, після Другої світової війни з'явилась велика кількість будинків, дах котрих був критий черепицею чи металевими листами. Невикористання в якості покриття сіна, дало змогу робити дах складнішої конструкції – з заломом, чи заломами, напіввальмові (іл. 38). На дахах поширеними стали так звані слухові вікна на горищі. Це вікна на даху – «люкарні», або «люкари» ³⁵⁸.

Але багато будинків залишилось і під соломою. Популярним стало покриття в натруску – під соломю на лати спочатку розстелявся рубероїд, що унеможливлювало протікання, але і не давало можливості кріпити соломю пучками. Окрім соломи на дах клались гілки, щоб краще закріпити соломю. Зверху на дах клали довгі жердки, що йшли від ребра даху, та тримали солом'яне покриття. Такі будинки зберіглись до початку ХХІ ст., наприклад хата під соломою в натруску ще до недавня була в с. Роїще Чернігівського району (іл. 13).

У 60-х рр. ХХ ст. почалось масове будівництво, розроблялись плани забудов як міст, так і сіл ³⁵⁹. Що з одного боку пришвидшувало темпи зведення будинків, забезпечувало населення доступним житлом, з іншого ж нівелювало індивідуальність традиційного житлобудівництва.

Якщо говорити про основні зміни традиційного житла Чернігівщини в 40–50-х рр., то можна виділити такі риси притаманні будинкам післявоєнного часу:

- використання напівземлянок та хат каркасно-стовпової конструкції на всій території Чернігівщини в якості тим-

³⁵⁷ Зайченко В. В. Село Масани, яким воно було / В. В. Зайченко. – Чернігів : Лозовий В. М., 2013. – С. 108, 110, 111.

³⁵⁸ Архітектура Радянської України / відп. редактор Г. Головка. – Київ : Мистецтво, 1940. – №. 4. – С. 51.

³⁵⁹ Історія української культури. [Конспект лекцій] / О. Рябченко, Ю. Беліков, В. Бурмака, Л. Жванко, В. Жигло, М. Лисенко, І. Рассоха, Ю. Стрілець, Г. Фесенко, М. Яцюк. – Харків : ХНУМГ, 2014. – С. 175.

часового приміщення через руйнацію старих осель внаслідок війни;

- широке використання трикамерних старих жител;
- добудова в 50-х, 60-х рр. нових приміщень до старих хат, внаслідок чого збільшилась кількість будинків з двома житловими кімнатами;
- використання цегли для фундаменту;
- будівництва або на фундаменті, або на пнях;
- використання цегляних стовпчиків замість дерев'яних лигурів;
- поширення безкаркасної конструкції з цегли, саману, шлаку та ін.;
- поява нових матеріалів – бетону, цегли, шиферу, будівельних сумішей;
- підпорядкування плановому будівництву;
- поширення заліза та бетонної черепиці в якості покриття для даху;
- збільшення величини «заломів» чотирисхилих дахів;
- збільшення кількості хат з трьома і більше кімнатами.

Загалом же, що стосується екстер'єру житлових будинків Чернігівщини кінця XIX – першої половини XX ст., зовнішній вигляд осель характеризується стриманістю, певною мірою, аскетичністю та, в той же час, є типовим для території країни. Як вже раніше зазначалося, стіни хати часто були білого кольору, або були не обробленими чи частково мали відкритий зруб – не оброблені стіни господарської частини (сіней) та білені в житловому приміщенні.

Для півночі області характерні прикраси віконних отворів різьбленою лиштвою, для якої обирали символи, які мали не лише оздоблюючі функції, а й оберігаючі. Характерно, що традиція прикрашання таким чином вікон популярна в хатах міського населення Чернігівщини, але в селах, особливо північних районів також зустрічалась, хоча й не в такій кількості. Інколи

лиштва трапляється і на території південніших районів і фіксується там ще з XIX ст.

Особливістю будинків Чернігівщини, і на Поліссі і Середньому Подніпрров'ї є відсутність хатнього розпису.

Традиційне будівництво поступово втрачає риси, особливо це яскраво виражено на початку XXI ст., коли села зникають. І стосується це не лише житлових споруд, а навіть музейних експонатів, скансенсів, парків. Дослідники фіксують втрату автентичності конструкції через природну руйнацію під дією часу та не завжди вдалу реконструкцію ³⁶⁰.

2. Динаміка змін у плануванні та інтер'єрі житла протягом кінця XIX – першої половини XX ст.

Традиції та правила внутрішнього планування формувались ще за часів Київської Русі, були типовими для всієї території України, що є свідченням типологічної єдності житла українців ³⁶¹. Вони залежали від функціонального значення внутрішнього простору і предметів у ньому ³⁶².

Під словом інтер'єр розуміється архітектура внутрішнього простору приміщень будинку ³⁶³.

Житло умовно ділилось на три частини за своїм призначенням:

- робоча, де готували, стояли мисник, піч, лави;
- відпочинку, де були під, жердка для одягу, колиска, ліжка;
- чиста, де були стіл, скриня, вікно, ікони ³⁶⁴.

³⁶⁰ Вовченко П. До питання збереження автентики скарбів народної архітектури / П. Вовченко // На сторожі української народної культури. – Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. – С. 36.

³⁶¹ Пономарьов А. Українська минувшина: [ілюстрований етнографічний довідник] / А. Пономарьов, Л. Артюх, Т. Косміна. – Київ : Либідь, 1994. – С. 19.

³⁶² Наулко В. Культура и быт украинского народа : [учеб. пособие] / В. Наулко, В. Миронов. – Київ : Вища шк., 1977. – С. 45.

³⁶³ Ф. – Р. 9035, Оп. 1. Спр. 131. – С. 4.

³⁶⁴ Гудченко З. Музеї народної архітектури України / З. Гудченко. – Київ : Будівельник, 1981. – С. 15.

В. Абрамович, досліджуючи інтер'єр курної хати середини ХІХ ст., повідомляв, що в самій кімнаті нема жодного убранства. Піч, дим якої не виводився назовні, або виходив у сіни в напівкурній хаті, називалась «курянка», «піч по-чорному».

У карпатських курних хатах для виходу диму робили отвори в стелі над піччю – «димник», його закривали заслонкою, відкривали для провітрювання³⁶⁵. Можемо припустити, що на Чернігівщини дим з хати виводився за допомогою відчинених дверей і вікон, про що писав П. Чубинський (йшлося вище)³⁶⁶, який, подавши огляд української курної хати, у тому числі Чернігівщини, навряд чи оминув би увагою отвір в стіні.

Вчений стверджував, що усе, навіть постіль, яка складалася з довгих подушок, ряден і плетеної рогози, вносили тільки на ніч, а вранці знов виносили, щоб вона не була закурена димом. Тому нечасто бували в таких хатах й ікони³⁶⁷. П. Чубинський писав, що ікон або не було зовсім, або, якщо і були, то не більше двох–трьох. Взімку їх виносили до комори, а влітку виставляли знову. Тобто, вони прибиралися з приміщення в холодні пори року – у період яких житло треба було опалювати, внаслідок чого дим би псував ікони³⁶⁸.

Розміщення лавок, полиць, столу, пічки було подібні в «світ-лих» і курних житлах³⁶⁹. У середині хати білилися. Виняток становила хата з курним опаленням – у ній стіни залишали не білені, через дим в кімнаті, який осідав на стінах. За словами В. Щербаківського не білені «миті» хати зустрічались на Чернігівщині, Київщині, Полтавщині, Харківщині та інших регіонах³⁷⁰. Нами

³⁶⁵ Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів... – С. 148.

³⁶⁶ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край... – С. 390.

³⁶⁷ Лащук Ю. Народне мистецтво українського Полісся... – С. 15.

³⁶⁸ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край... – С. 390.

³⁶⁹ Пономарьов А. Українська минушина... – С. 21.

³⁷⁰ Щербаківський В. Орнаментація української хати / В. Щербаківський. – Рим, 1980. – С. 16.

таких жител досліджено не було, всі досліджені житла або білені, або ж були раніше білені. Можливо, В. Щербаківський мав на увазі курні житла, котрі нами зафіксовані не були, або ж залишки митих хат зі звичайним опаленням, яких майже не лишилось. Стелю та сволок білили теж.

У багатьох районах України сволок прикрашали різьбленням – орнаментами чи написами. Нами серед жител простих людей різьблених сволоків не було зафіксовано, проте різьблення на сволоці присутнє в будинку Феодосія Углицького, (м. Чернігів). На сволоці вирізьблено було час будівництва 1688 рік ³⁷¹. Можемо припустити, що різьблення на сволоці на території Чернігівщини не було дуже поширене, натомість, можливо, зустрічалося в житлах деяких, більш заможних, ніж селяни, людей.

Стіни милися або підмазувалися рідко – тільки у великі свята. Зустрічалась дерев'яна підлога – зроблена з розрізаних на дві частини колод ³⁷².

Підлога в давніх житлах робилася земляною, а починаючи з XII ст. до середини XX ст, переважно, глиняною ³⁷³. У традиційному житлі долівку робили глиняною. Хоча, за розповідями мешканця с. Воловиця Борзнянського району, у хаті його родички підлога була земляна: *«Земля. Мало того, отут у куточку робилася ямочка і туди складувалась картошка»*. Тобто в середині житла, в підлозі могли викопувати яму для зберігання продуктів.

Підлога покрита дошками, згадана вище, траплялася у заможніших людей («мита»), але і в кінці XIX ст. не була поширеною ³⁷⁴. Тим не менш, дерев'яна підлога інколи клалася навіть у старих курних хатах ³⁷⁵.

³⁷¹ Карнабед А. Архитектура Чернигова XI–XIX вв. Памятники архитектуры старинных городов и сел. – Чернігів, 1979–1980. – С. 56.

³⁷² Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край... – С. 391.

³⁷³ Савчук Б. Українська етнологія... – С. 380.

³⁷⁴ Пономарьов А. Українська минувшина... – С. 22.

³⁷⁵ Наулко В. Культура и быт украинского народа : [учеб. пособие] / В. Наулко, В. Миронов. – Київ : Вища школа, 1977. – С. 45.

Внутрішні стіни будинків Чернігівщини не розмальовувались, а лише білилися, але певні елементи декорування фарбою усе-таки подекуди були. В Ічнянському районі, за словами місцевих жителів, старі житла внизу по периметру підводились червоною фарбою. Це візуально змінювало вигляд кімнати – вище жовто-коричневої долівки була не товста червона лінія, за яку простягались до гори білі рівні стіни, що закінчували білою степою з біленим, або, рідше, не біленим сволоком. На думку науковців такий візерунок, що мав замкнений вигляд, за традиційними уявленнями захищав мешканців оселі від поганих сил ³⁷⁶.

Внутрішнє облаштування було дуже продуманим, не було нічого зайвого, кожний предмет мав низку важливих для повсякдення людини функцій, продуманим було і саме зонування житла для розміщення в ньому предметів хатнього начиння, символічне навантаження мали культурно-культурні, щоденні предмети та способи їх прикрашання ³⁷⁷.

Розташування речей в хаті залежало від камерності житла. У випадку однокамерного все необхідне було в одній кімнаті, у двокамерному – частину речей розміщували в сінях – знаряддя, там проводили і певні роботи, в трикамерному житлі окрім сіней речі виносили і в комору – зерно, скриню, бочку і т.п. ³⁷⁸ Зокрема, таке розміщення скрині бачимо в інтер'єрі житла на Житомирщині) ³⁷⁹.

Опалення складалося з системи нагрівання житла, відведення диму та приготування їжі ³⁸⁰. У курних хатах, за резуль-

³⁷⁶ Українське народознавство. – С. 465.

³⁷⁷ Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів / Т. Косміна // Українська етнологія : навч. посібник / за ред. проф. В. Борисенко. – Київ : Либідь, 2007. – С. 150.

³⁷⁸ Сивак В. Інтер'єр Поліського житла / В. Сивак // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів : ІН НАН України, 2003. – Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. – С. 125.

³⁷⁹ Доля О. Хата з села Дідковичі Коростеньського р-ну Житомирської області [Електронний ресурс] / О. Доля. – Режим доступу: <http://etno-selo.com.ua/ua/muzej/polissya/poliska-khata>

³⁸⁰ Сілецький Р. Система опалення народного житла поліщуків... – С. 125.

татами досліджень П. Чубинського вікна та двері не зачиняли поки не натопиться в середині, можливо, в таких хатах робилися хвіртки для кращого виведення диму під час опалення(хоча дослідник про них не пише)³⁸¹. Проте все одно в кімнаті було доволі важке повітря, з меншим рівнем кисню та запахом диму.

На Полтавщині, в деяких районах, у середині ХХ ст. курних жител на багато менше (на відміну від північних районів Чернігівщини). Те саме відомо про південь Ніжина³⁸². Можемо припустити, що зменшувалась їх кількість і в південніших районах області, тобто тих, що були на території лісостепу.

Головне призначення у хаті мала піч. Назва вариста «піч» – давньослов'янська³⁸³. Розвинулась піч від відкритого вогнища. На досліджуваній території поширена піч Лівобережного типу з характерною формою комину³⁸⁴ (іл. 14). Її особливістю було те, що зовнішні стінки комину ставили на один рівень з припечком, на відміну від правобережного типу, де комин робився в формі всіченої піраміди³⁸⁵. Нижня частина печі, підпічок, в якій зберігалися посуд для випікання, кочерги та інші речі для кухні виготовляли до середини ХХ ст. з дерева, у формі невеликої кліті. Челюсті та вся інша частина печі виготовляли з глини чи цегли-сирцю, яку робили руками.

Розташовувалася вариста піч у куті житлового приміщення справа чи зліва від дверей. Отвір її повернений до фасадної сті-

³⁸¹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – Санкт-Петербург: 1877. – Т. 1. – Вып. 2. – С. 390.

³⁸² Радович Р. Розвиток системи опалення Поліського житла: способи відведення диму / Р. Радович // Народознавчі зошити. – Львів, 2013. – № 2 (110). – С. 213.

³⁸³ Данилюк А. Давня архітектура українського села: етнографічний нарис. – Київ : Техніка, 2008. – С. 90.

³⁸⁴ Пономарьов А. Українська минувшина... – С. 20.

³⁸⁵ Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів / Т. Косміна // Українська етнологія : навч. посібник / за ред. проф. В. Борисенко. – Київ : Либідь, 2007. – С. 148.

ни дому. Використовували піч і як спальне місце – на ній відпочивали діти та люди похилого віку ³⁸⁶. Дим виводився через димозбірник і комин, що був на горіщі чи в сінях. Наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. бовдур закривали шматками тканини, що називали «бухало» (у середині ХХ ст. вони знаходились в сінях) ³⁸⁷.

Бовдур інколи виготовляли з лози, як він виглядав розповіла мешканка с. Пуста Гребля Коропського району: *«Бовдур був. В селях був бовдур плетений з плетня, вивад з печі димар, він такий здоровий був, такий що залізеши і його мажеш. Бо він з плетня зроблений, з лози. А вон ж згорить. Так його надо було кидать, укидать глиною і в середині і зверху. .. Двері проставлялись, а тоді відкривали тій двері і окидали глиною, а воно впаде. Бо мороз і ...»* ³⁸⁸.

У селі Масани Чернігівського району в середині ХХ ст. піч була типова, розміщувалась біля дверей, але були варіанти розташування і зліва, і справа, тобто, локальної особливості розташування печі не було ³⁸⁹.

Між піччю та причілковою стінкою робили «піл» – довгий дерев'яний настіл, який слугував місцем для сну ³⁹⁰. До початку ХХІ ст. має просту конструкцію у вигляді дерев'яного настилу з дощок, що розміщували на кілках закріплених в підлогу ³⁹¹. Називали це місце також «постіль» використовувався як місце для відпочинку, особливо для малих дітей та старіших членів сім'ї.

На ліжка робили дерев'яні подушки. Інколи в хаті була дерев'яна подушка, зроблена з дощок (тильні сторони у формі трикутника) ³⁹². Вже пізніше, наприкінці ХІХ ст. почали роби-

³⁸⁶ Макаrchук С. Історико-етнографічні райони України : навч. посібн. / С. Макаrchук. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – С. 234.

³⁸⁷ АНФРФ ІМФЕ. Ф.14-5/667. Гуд. – 4 – 95. – С. 11.

³⁸⁸ АНФРФ ІМФЕ НАН України, ф. 14-5, од. зб. 877, арк. 64. Запис в с. Пуста Гребля Коропського району Чернігівської обл.

³⁸⁹ Зайченко В. В. Село Масани, яким воно було / В. В. Зайченко. – Чернігів : Лозовий В. М., 2013. – С. 111.

³⁹⁰ Юрченко П. Народное жилище Украины / П. Юрченко. – Москва, 1941. – С. 28.

³⁹¹ Українське народознавство. – С. 467.

³⁹² Герасько М. О. Побут населення. – С. 146.

ти звичні нам пересувні ліжка, що опирались на чотири ніжки. Сам настіл у ліжку робився з дощок та застелявся соломою ³⁹³. Спинка під головою над головою робилась вищою ³⁹⁴.

Над полом часто робилася дерев'яна жердка, яка слугувала вішаком для одягу ³⁹⁵. Такий вішак першої половини ХХ ст зберігся у хаті Подоляко Устини в с. Деснянське Коропського району. За словами власників житла таке розміщення було дуже зручним – прийшовши з вулиці людина вішала одяг біля печі, де він прогрівався і просушувався.

На ліжку та піл клали по декілька подушок прикрашених вишивкою. На ліжку була ковдра з під якої виглядували простинка з мереживним оздобленням ³⁹⁶. За дослідженням В. Маланчука нікельоване ліжко, у середині ХХ ст., яке стояла в світлиці було частиною приданого доньки ³⁹⁷.

Окрім печі наприкінці ХІХ ст., внаслідок удосконалення житлового простору, збільшення кількості приміщень і їх розмірів, викликаних соціально-економічними змінами, заможніші прошарки населення почали в житлах робити грубу для додаткового опалення, встановлювати лежанку біля печі, і робити плиту для швидкого розігріву їжі. Хоча це стосується не всіх, бідніше населення продовжувало зберігати архаїчні риси як конструкції так і внутрішнього облаштування хати ³⁹⁸.

По діагоналі від печі, на найпочеснішому місці – на покуті («Червоний кут», «Божий кут») ставили ікони ³⁹⁹. Саме в цьому кутку саджали гостей, на Святий вечір встановлювали «дідуха», за

³⁹³ Українське народознавство. – С. 467.

³⁹⁴ Маланчук В. Інтер'єр українського народного житла. – С. 10.

³⁹⁵ Юрченко П. Народное жилище Украины / П. Юрченко. – Москва, 1941. – С. 28.

³⁹⁶ Маланчук В. Інтер'єр українського народного житла. – С. 30.

³⁹⁷ Там само – С. 31.

³⁹⁸ Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів / Т. Косміна // Українська етнологія: навч. посібник / за ред. проф. В. Борисенко. – Київ : Либідь, 2007. – С. 146.

³⁹⁹ Там само. – С. 147.

образами зберігали «страсну» та «стрітенську» свічки – від грому та злих сил. На території Лівобережжя для ікон робили одну або дві спеціальні полицки – «божники», у хатах заможних людей з таких полицок робили невелику кутову навісну шафу, інколи, заповнена образами, вона перетворювалась на домашній іконостас ⁴⁰⁰.

Перед іконостасом була лампадка. Божник покривали вишитими рушниками, а в великі свята прикрашали квітами ⁴⁰¹. Наявність рушників була обов'язковою, щоб ікони не були «голими». Рушники для ікон називали «завески», у давнину – «убруси», довжиною були до 4 м ⁴⁰².

Часто на покуті були ікони св. Миколая, Богоматері, Ісуса Христа. Переважно, ікони були написані на дошках, в кінці XIX ст. – почали з'являться літографії ⁴⁰³.

У с. Оболоння Коропського району записано цікаву традицію, за якою у випадку як продавали стару хату, то ікони з Божого кута залишали в ній. На Чернігівщині ікони інколи розташовували в декілька рядів, інколи в кіотах. Під образами, вздовж тильної стіни робили нерухомі лави. Їх накривали саморобними ряднами, а в житлах заможних людей килимами ⁴⁰⁴.

Лави мали різні форми та назви. Зустрічались лави з різьбленням на ніжках, наприклад, в Батурині ⁴⁰⁵. Лави зі спинкою називали ще «диван». Біля них, під Червоним кутом стояв стіл, із зовнішнього боку коло нього ставили переносний ослінчик ⁴⁰⁶. Ослони використовували як допоміжні спальні місця ⁴⁰⁷. За спогадами П. Скокана, мешканця Батурина Бахмацького району, на

⁴⁰⁰ Там само.

⁴⁰¹ Данилюк А. Давня архітектура українського села: етнографічний нарис. – Київ : Техніка, 2008. – С. 82, 84.

⁴⁰² Герасько М. О. Побут населення. – С. 143, 144.

⁴⁰³ Данилюк А. Давня архітектура українського села... – С. 82, 84.

⁴⁰⁴ Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів... – С. 147, 150.

⁴⁰⁵ Фонди НІКЗ «Гетьманська столиця». Сучасний.

⁴⁰⁶ Пономарьов А. Українська минувшина... – С. 20.

⁴⁰⁷ Масненко В. Українська хата // В. Масненко, В. Ракшанов. – Черкаси : Брама – Україна, 2012. – С. 109.

маленькі ослони ставили в хаті відро з водою для потреб на кухні ⁴⁰⁸. Хатні приналежності, наприклад, частину посуду ставили на ослін біля вікна ⁴⁰⁹.

Житло оздоблювали вишитими рушниками не лише біля ікон. На всій дослідженій території рушниками прикрашали інші елементи хатнього начиння. Зокрема, вишивку в середині ХХ ст. вішали на фотопортрети. Фотографії виглядали як великі колажі зібрані з багатьох фотокарток та вставлені в рамку.

У Прилуцькому, Ніжинському районах між кімнатами в дверних отворах вішали довгі вишиті рушники, які виглядали як штори (іл. 15). Між піччю та дверима в куту тримали коцюби, віники, рогачі, деякі інші господарчі речі ⁴¹⁰ (іл. 39).

Меблі на початку ХІХ ст. були нерухомі, зроблені статично та пересувні – ослін, переносний стіл, який інколи робили нерухомим ⁴¹¹.

Стіл розміщували напроти ліжка, біля вікна – в світлому та чистому місці кімнати. Він виконував декілька функцій – за ним приймали їжу, збиралися та відпочивали, працювали. З боку від столу, як правило, ставили скриню ⁴¹². предмет, котрий мала мати кожна жінка, у ній вона зберігала придане ⁴¹³. Науковець Ф. Вовк наголошує, що слово скриня запозичене з римської мови. Скринею в Римі називали те, що більше схоже на «бодню» невисоку кадушку, або видовбану в дереві, або зроблену з дерева з верхом, який закривався на замок. Бодню можна порівняти з поширеним на Чернігівщини російськомовним словом «сундук» який є окремим предметом. Скриня була досить великою, дерев'яною, інколи оброблена металевими елементами. Те що в Україні називали римським словом скриня в Римі називали аресю ⁴¹⁴.

⁴⁰⁸ Герасько М. О. Побут населення. – С. 137

⁴⁰⁹ Маланчук В. Інтер'єр українського народного житла. – С. 14.

⁴¹⁰ Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. – С. 113.

⁴¹¹ Маланчук В. Інтер'єр українського народного житла. – С. 10.

⁴¹² Пономарьов А. Українська минувшина... – С. 20.

⁴¹³ Маланчук В. Інтер'єр українського народного житла. – С. 12.

⁴¹⁴ Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. – С. 114.

Про відмінність між скринєю та сундуком повідомила респондентка з Коропського району: *«Скриня просто, вона менша, це одно, і вона, кришка в неї, кришка, просто пряма, а в сундука оце кришка, а в ньому ще отак пристроєна. Просто він коробкою. Туди наложі повно, ще й з верхом, а накриє, то вона накрилась, бо вона трошки вгору підійняте. І він більше за розміром»*⁴¹⁵.

Цікаво, що в Білорусі, з якою межує Україна, одяг зберігали у «кублах» (округлих діжах) у коморі⁴¹⁶. Інколи в хаті було декілька скринь. З часом, десь в середині ХХ ст. скрині переносили в комору та зберігали в ній зернові заготівлі, старі речі. Поширені були чотирикутні скрині з плоскою чи опуклою кришкою («горбаті») ⁴¹⁷. Найпоширеніші в Чернігівській області були звичайні не декоровані скрині, пофарбовані. Але зустрічались і різьблені чи мальовані. Здебільшого малювали рослинні мотиви. На Полтавщині зустрічались скрині з мальованим козаком бандуристом ⁴¹⁸. На території Чернігівщини такі складні декорування не траплялись.

Особливе шанування цього предмету підтверджує традиція переносу скрині. Респондентка з с. Малого Листвену Ріпкинського району описує традицію перенесення скрині під час одруження: *«Я вже йшла без скрині, я вже йшла з гардеробом. Калісь вазили. Такі жінчини, як, даже моложе маєй мамі, десь 37-м отаке, ще з скринями йшли, везуть скриню, таді вже везуть маладую»*.

Зліва від дверей стояв мисник або невелика шафа, а над вікнами робили полиці для хатніх приладь та для хліба ⁴¹⁹. У заможних родин були такі рухомі меблі, як стільці, софи, дзеркала ⁴²⁰. Приклад розміщення простого миснику в композиції

⁴¹⁵ АНФРФ ІМФЕ НАН України, ф. 14-5, од. зб. 877, арк. 65. Запис в с. Пуста Гребля Коропського району Чернігівської області.

⁴¹⁶ Шейн П. Матеріали для изученія быта и языка русскаго населенія Сѣверо-Западнаго края.. – С. 7.

⁴¹⁷ АНФРФ ІМФЕ. Ф.14-5/651. – С. 14.

⁴¹⁸ Маланчук В. Інтер'єр українського народного житла. – С. 12.

⁴¹⁹ Пономарьов А. Українська минувшина... – С. 20.

⁴²⁰ Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів... – С. 148.

хатнього простору бачимо в садибі-заповіднику О. Довженка (іл. 17) ⁴²¹.

Характерні конструктивні елементи полицок над дверима і вікнами – «коники» були поширені на Полтавщині й на думку вчених використовувались для вішання рушників ⁴²².

Коником називали також прикраси полиці чи мисника. Вони мають різні форми. Про мисник такої форми відомо в с. Жукинь Київської області. Зроблена така полиця з дерева. З однієї сторони, протилежній тій, якою полиця приставлена до стіни, зроблені спеціальні отвори-засіки, в які вкладались горизонтальні полицки. Довгу дошку, яка тримає на собі перекладини, майстри прикрашали різьбленням, яке більш реалістично чи стилізовано нагадувало голову коня. Робили такі різьблені деталі сокирою чи пилкою. Інколи різьблення мало такий неясний контур що його називали «кривулька». Коником називали прикраси у верхній частині полиці бокової дошки. Інколи верхня частина вертикальної дошки увінчувалася квіткою, кривулькою чи хрестом: *«Воно хоч і для краси, а найбільше хреста кладуть на полиці, по християнському звичаю»* ⁴²³.

Про те, що існували схожі полицки на території Чернігівщини, свідчить використання при описі мисника слова «каньок». Респондентка з с. Малий Листвен згадувала, що мисник був старий, з двома «коньками» ⁴²⁴. Імовірно думку, коником почали називати будь-яку довгу дошку полиці не залежно від візерунка, але сама назва пішла з того часу, коли дошка полиці мала обрис кінської голови.

⁴²¹ Коцюра І. Сосница была и до Довженко! [Електронний ресурс] / І. Коцюра. – Режим доступу: <http://www.gorod.cn.ua/news/foto-i-video/9960-sosnica-by-la-i-do-dovzhenko-foto.html>

⁴²² Ілюстрована енциклопедія українського народу. Звичаї. Свята. Традиції. / укладач І. Сметана– Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2012. – С. 20.

⁴²³ Шульгина Л. «Коник»: прикраса на форму. – С. 121, 122.

⁴²⁴ АНФРФ ІМФЕ НАН України, ф. 14-5, од. зб. 877, арк. 92. Запис в с. Малий Листвен Ріпкинського району Чернігівської обл.

На думку дослідників в уявленні людей кінь мав певну оберігаючу силу, міг захистити від поганого. Думали, начебто все що було причетне до цієї тварини мало певні властивості. Наприклад, як корова переставала давати молока, то її доїли на підкову, підкову вішали в житлових та інших будовах.

На дверній рамі вішали рушник для витирання рук та вмивання, котрий майже не мав прикрас та оздоб – витиральник, мав практичні функції ⁴²⁵.

І курна, і звичайна хати освітлювались – «світочем». Це дерев'яна труба (чотирикутна), яка спускалася із стелі, біля вікна, напроти печі ⁴²⁶. Знизу до неї кріпилася залізна решітка, на яку клали лучину. П. Чубинський зазначає, що в житлах «світлицях» також використовувалася схожа конструкція для освітлення, над світочем робили трубу, у давніші часи з видовбаного дерева, а на початку ХХ ст. з сплетеного з хмизу коша, або обмазаного глиною полотняного мішка («комин», «посвітний комин», «світильний комин»). Знизу до неї прикріплювався всічений конус з товстого полотна, на якому закріплювалася залізна решітка. Коли в освітлені житла потреби не було конус або знімався, або підв'язувався ⁴²⁷. На Поліссі світочі (або інші їх назви «посвіт», «лучник», «світак») використовували аж до 20 років ХХ ст. ⁴²⁸

На початку ХІХ ст. купку для освітлювання почали палити в «пеколку», що знаходилася на припічку ⁴²⁹. У другій половині ХХ ст., подекуди, наприклад, в Прилуцькому районі для освітлення, окрім лампи, продовжували використовувати каганець ⁴³⁰.

Хвіртки в вікнах робились далеко не завжди, то ж свіже повітря потрапляло через відкриті в сіни двері. Для того, аби збе-

⁴²⁵ Маланчук В. Інтер'єр українського народного житла. – С. 14.

⁴²⁶ Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів... С. 148.

⁴²⁷ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край... – С. 391.

⁴²⁸ Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів... – С. 148.

⁴²⁹ Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – С. 251.

⁴³⁰ АНФРФ ІМФЕ. Ф.14-5/667. Гуд. – 4 – 95. – С. 1.

регти тепло в хаті, зазвичай, двері зайвий раз намагались не залишати відчиненими. Враховуючи це Д. Дяченко припускає, що повітря в кімнаті, особливо взимку, було досить задушливим ⁴³¹.

Поширеним був в хатах дерев'яний замок – «засовка». У 1899 році такий замок із засувками з зазубринами описав М. Могильченко в статті «Будівля на Чернігівщині», досліджуючи село Полошки, що зараз входить до Сумської обл. Автор детально описав механізм роботи замка та особливості конструкції ⁴³².

Опис подібного замка є у М. Сумцова в Київській старовині: *«Великий видовжений шматок деревини, який кріпили до деревного стовпчика біля ручки, мав отвір, в якому робились рухомі дерев'яні палички. Для того, аби відчинити двері треба вставити в отвір у дверях довгу загнуту палочку або залізку та підняти палочки в замку»*. Такий замок зустрічається на Лівобережній Україні, Південному Заході, Галичині. Залізні замки робили тільки в скринях, подекуди на коморі ⁴³³.

Дуже поширеним до кінця другої половини ХХ ст., а подекуди і до ХХІ ст. такий замок був на всій території Чернігівської області, за винятком міст (іл. 16, 40).

Якщо говорити про загальний вигляд хати, то слід навести спогади О. Довженка, написані в творі «Зачарована Десна»: «Хто й коли збудував нашу хату, які майстри – невідомо. Здавалось нам, ніби її зовсім ніхто й не будував, а виросла вона сама, як печериця, між грушею і погребом, і схожа була також на стареньку білу печерицю. Дуже мальовнича була хата. Одне, що не подобалося в ній, і то не нам, а матері,— вікна повростали в землю і не було замків. У ній ніщо не замикалось. Заходьте, будь ласка, не питаючись – можна? Милості просимо! Мати жалілася на тісноту, ну, нам, малим, простору й краси вистачало, а ще коли глянуть у віконце, так видно й соняшник, і груші, й небо. А на білій стіні під

⁴³¹ Дяченко Д. Будова села... – С. 22.

⁴³² Могильченко М. Будівля на Чернігівщині / М. Могильченко // Матеріали до українсько-руської етнології. Видання етнографічної комісії під ред. Хв. Вовка. – Львів : 1899. – Т. I.

⁴³³ М. Сумцов // Киевская старина. – Київ : 1889. – Том. XXV. – С. 489.

богами, аж до мисника, висіло багато гарних картин – Почаївська лавра, Київська лавра, вид Ново-Афонського, Симоно-Кананитського монастиря поблизу города Сухума на Кавказі»⁴³⁴.

У післявоєнні роки плануванням сіл займались проектні організації, котрі складали типові проекти та сліdkували за їх наслідкуванням⁴³⁵. Забудова мала впорядкований вигляд, що частково зменшило індивідуальність влаштування та розміщення житла, а з іншого боку в цей період з'являлись нові будівельні матеріали що суттєво змінювали саму хату.

Груба в ХХ ст. стала майже обов'язковим елементом житла. Інтер'єр майже не змінився – з'явились нові меблі, подекуди, водопостачання, але саме розташування основних елементів – печі, груби, столу залишається те саме. Цікаво відмітити про зміну позиції покуті. Так як в Радянській Україні релігія не схвалювалась, і за виявлення релігійності людина могла мати проблеми з роботою та в інших сферах життя, в деяких житлах ікони прибирали. Особливо це стосувалось вчителів, членів спілок та інших людей, що займали активні соціальні позиції.

З розповідей інтерв'юєрів дізнаємось, що доходило до ситуацій, коли на одній стороні була зображена ікона, на іншій – Сталін. Коли хтось міг зайти – повернено було портретом, але все одно вдома лежала ікона. Полочки на покуті, навіть коли ікону не ставили, часто залишались. Є випадки коли вони продовжувались прикрашатись рушником.

Загалом, інтер'єр традиційного житла подібний на всій території країни і має лише незначні регіональні відмінності. Інтер'єр досить скромний і без великої кількості декоративних елементів. Територія Чернігівського Полісся і райони, які входили до Полтавщини мали схоже внутрішнє влаштування оселі та, в той же час, мали локальні ознаки. Так, наприклад, особливістю останніх є розміщення в проході між кімнатами вишитих рушників, які були схожими на штори.

⁴³⁴ Довженко О. Зачарована Десна: Кіноповісті, оповідання, щоденник. [Художник-оформлювач А. С. Ленчик] / О. Довженко. – Харків : Фоліо, 2007. – С. 157, 158.

⁴³⁵ Маланчук В. Інтер'єр українського народного житла. – С. 27.

3. Народні прикмети, звичаї та легенди, пов'язані з будівництвом, оздобленням оселі

Житло невід'ємна складова осілого народу і містить в собі не лише суто практичні функції постійного житлового приміщення. Людина, яка довгий час намагалась пристосуватись до навколишнього середовища, захистити себе від природних катаклізмів, зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки подій які не могла пояснити раціонально, розробила систему уявлень пов'язаних з домівкою, які мали оберігати господаря від лиха, допомогти реалізуватись у житті, відвернути зло.

Окрім того, духовний світ населення, навіть ще на початку ХХ ст. був тісно пов'язаний з віруванням в культ, покровительство предків, що мало свій вияв у повсякденні. Якісно побудоване житло захищало від вологи, спеки вітру. Так само, за уявленням людини, воно могло захистити від зла, зберегти здоров'я та щастя господарів.

У системі звичаїв, обрядів людини відображається бачення нею картини світу, суспільства і своя роль в ньому. Система житлової обрядовості великою мірою зберігалась наприкінці ХІХ ст., існувала до середини ХХ ст. Після Другої світової війни багато традицій та обрядів продовжують існувати і в ХХІ ст.

Народні традиції пов'язані з житлом можна умовно розділити на три групи:

- обряди що супроводжують зведення житла;
- уявлення про домашнього духа;
- побутові традиції пов'язані з життям в хаті (окремо тут можна винести прикмети пов'язані з конкретними речами повсякденного побуту, які були складовими внутрішнього влаштування житла).

В уявленнях простежуються залишки рослинного, тваринного культів і культу поклоніння пращурам.

Будинок в уявленні людини захищав не лише фізично, а й духовно, був органічною часткою оточуючої природи. Дії пов'язані з житлом мали не лише прагматичний характер, а і мали певну символіку, світоглядні дії ⁴³⁶.

⁴³⁶ Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – С. 252.

Традиційна будівельна обрядовість – комплекс обрядів і уявлень, пов'язаних з процесом будування різних за своїм призначенням споруд ⁴³⁷.

Традиції пов'язані з процесом зведення хати.

Традицій пов'язаних з будівництвом житла і проживання в ньому дуже багато. Їх важко чітко розділити за етнографічним районуванням, вони могли різнитись навіть в сусідніх населених пунктах. Багато традицій, які дійшли до нас завдяки збирачам фольклору не мають чіткої локалізації і прив'язки до певного району. Перелічувати всі відомі традиції з варіаціями в межах даного дослідження не має можливості, тому розглянемо деякі загальновідомі традиції, які в різних своїх варіаціях були поширені на більшій території України та детальніше звернемо увагу на обряди і уявлення, що фіксуються на Чернігівщині.

Побудова житла починалась із збирання матеріалу. Уважно ставились до заготівлі деревини. Критерії та принципи за яким обирався будівельний матеріал мали практичне і обрядово-ритуальне значення ⁴³⁸. Для будівництва прийнято було використовувати тільки «старий ліс», молоді дерева не брали. Заготовляли здорове, тільки стрижневе дерево. Намагались це робити в холодні пори року, коли дерево «спить», за спостереженнями людей такі бруси менше потім їсть шашель. Рубали деревину також восени, особливо сосну, бо в цей період дерево вже не росте, але в ньому ще багато смоли ⁴³⁹. Для підготовки колод сокирою чи стругою з дерева знімали кору, та якщо це було треба, розпилювали на частини, розколюючи або пиляючи довгою пилою «трачкою» ⁴⁴⁰.

⁴³⁷ Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців... – С. 3.

⁴³⁸ Радович Р. Деякі специфічні риси житла та господарських будівель на Поліссі (XIX – початок XX ст.) / Р. Радович // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів: ІН НАН України, 2003. – Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996.

⁴³⁹ Тарас Я. Закладщина хати на Поліссі [Електронний ресурс] / Я. Тарас // Овруч. Сторінки історії. – Режим доступу: <http://www.ovruch.info/zakladschyna-hatyna-polissi-yaroslav-taras/>

⁴⁴⁰ Сауляк Б. Як українці зрубну хату будували [Електронний ресурс] / Б. Сауляк. – Режим доступу: <http://ethnography.org.ua/content/yak-ukrayinci-zrubnu-hatu-buduvaly>

Для будівництва хати важливим було знайти підходяще місце. Людей хвилювало як буде хата виглядати в системі вулиці, які будуть сусіди, як поставити житло так, щоб воно було повернуте на схід до Сонця та багато інших нюансів ⁴⁴¹. Господар вирішував, з точки зору доцільності, на якій території зручніше будувати, дізнавався, чи не було перешкод-заборон для зведення житла ⁴⁴². За певними ознаками та прикметами існували хороші місця і погані, які не придатні для будування хати.

Погані місця – місця насильницької смерті, самогубств, кладовища, дорога, згарища, перехрестя, залишки старої хати. Люди боялись будувати в таких місцях, бо вірили, що не буде там щастя ⁴⁴³. Хороше місце для будування житла, на думку Р. Сілецького означало місце вільне від «нечистих» мерців, які могли бути небезпечними для жителів і від «чужих» мерців, так як померлий міг стати захисником свого роду, а чужий бути ворогом. Автор пов'язує такого духа-охоронця з домовиком ⁴⁴⁴.

Хороше місце обирала худоба, що лягала десь на траву. Вона, як символ господарства і статичності. Її вибір місця відпочинку, вважався хорошим знаком ⁴⁴⁵.

Не можна було будувати житло на місці де знаходився млин, де знаходився тік, бо потім все життя людини буде переводитись як зерно на молотьбі. За народними спостереженнями в це місце частіше потрапляє блискавка.

⁴⁴¹ Іовхімчук Н. Мовний образ хати в українських народних піснях [Електронний ресурс] / Н. Іовхімчук. – Режим доступу: http://esnir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/9826/1/iovh_hata.pdf

⁴⁴² Сілецький Р. Закладщина хати на Поліссі: обрядово-звичаєвий аспект.... – С. 83.

⁴⁴³ АНФРФ ІМФЕ. Ф.14-5/529. Ф. 14. 10. – С. 16.

⁴⁴⁴ Радович Р. Духовно-культурний вимір традиційного будівництва / Р. Радович // Народознавчі зошити. – Львів : Інститут народознавства НАНУ, 2012. – № 1 (103). – С. 160–162. – Рец. на монографію: Традиційна будівельна обрядовість українців / Р. Сілецький. – Львів, 2011. – С. 161.

⁴⁴⁵ Сілецький Р. Закладщина хати на Поліссі: обрядово-звичаєвий аспект... – С. 84.

Дослідниця В. Борисенко пов'язує заборону будувати хату на місці де знаходився старий тік з тим, що колись воно було місцем жертвоприношення ⁴⁴⁶. Щодо перехрестя то причину, за якої не можна було будувати, пояснювали по-різному ⁴⁴⁷. Деякі люди говорять про те, що саме на цих місцях відьми могли робити щось погане. Можливо, і просто тому, що перехрестя має два символи, що можуть погано трактуватись – перетин чогось, щось перерване та роздоріжжя, тобто відсутність єдності, поділ одного шляху на маленькі, які розходяться. Тобто і життя в хаті могло бути перетнуте чимось, бути нещасливим, не тим місцем, де живе щаслива родина, а бути схожим на дороги. На думку науковця Б. Савчука житло було образом певної зупинки руху, чимось сталим, що також суперечить будівництву хати на роздоріжжі ⁴⁴⁸.

Не можна було будувати на місці де знаходився смітник кутка села, бо люди будуть зневажати. Також не можна було будувати на місцях збору молоді, бо затишку в хаті не було б ⁴⁴⁹. Не можна було будувати, де був скарб захований, бо щастя не буде ⁴⁵⁰.

Для виявлення хорошого місця використовували ворожіння. Дослідник Р. Сілецький виділив такі групи: спостереження за тваринами, застосування речей неживого світу та спостереження за їх зміною (фізичними властивостями) внаслідок певних чинників, за допомогою ворожіння та комбіновані ⁴⁵¹.

Загальним було слідкування за тваринами, бо тварини на погане місце не лягали (інколи корову спеціально прив'язували на місцевості на якій хотіли побудувати хати і дивились чи тварина ляже) ⁴⁵², зерном – клали на обране місце та слідкували, чи його ніхто не чіпатиме вночі, дивились чи є на обраному місці роса.

⁴⁴⁶ *Борисенко В.* Обряди та звичаї в українській родині / В. Борисенко // Українська етнологія : навч. посібник / за ред. проф. В. Борисенко. – Київ : Либідь, 2007. – С. 360.

⁴⁴⁷ Там само.

⁴⁴⁸ *Савчук Б.* Українська етнологія : навч. посібн. ... – С. 385.

⁴⁴⁹ *Борисенко В.* Обряди та звичаї в українській родині... – С. 360.

⁴⁵⁰ *Борисенко В.* Обряди та звичаї в українській родині... – С. 360.

⁴⁵¹ *Радович Р.* Духовно-культурний вимір традиційного будівництва... – 161.

⁴⁵² *Українська родина / Упоряд. Л. Орел.* – Київ : Видавництво імені О. Теліги. – С. 14.

Особливе значення мали час будівництва і заготівлі матеріалу. Це спирається на думки про «щасливий» і «не щасливий» час.

Селяни, намагались не починати будову у високосний рік, під час постів, у святкові дні. Люди виокремлювали «легкі дні», парні, і намагались робити будову в першій половині світлої частини дня. Не зовсім хорошими для будування були понеділок і середа. Гарним знаком вважалося починати будівництво під час повного місяця. День початку будівництва не мав бути днем вшанування святих мучеників. Коли хату вже було закладено будівництво велося в усі дні крім свят, неділі та постів ⁴⁵³.

Прикмети для вибору місця дуже різні по всій Україні. Для місця майбутньої хати використовували різні перевірки, наприклад, помічали місце де хотіли мати хату, три ночі спали господарі на тому місці і слідкували чи добре себе на ранок почувають, чи нормальні сни снились. Інший спосіб – на три доби поставити склянку з водою на місце для майбутньої оселі і помічати, чи не буде зменшуватись кількість води – як ні, то місце нормальне. Ще один спосіб перевірки – покласти по три зернята жита в кути майбутньої хати і слідкували чи залишиться воно, а там через три доби, якщо купки залишаться, то місце підходяще ⁴⁵⁴.

У Прилуцькому районі за свідченням місцевих жителів деякі люди аби обрати де будувати, ночували в різних місцях де могли будувати та помічали де краще і тепліше було спати. На думку самих жителів це частково пояснювало чому не було таких рівних ліній забудови як в другій половині XX ст. ⁴⁵⁵

Нова хата мала бути не менша ніж старе житло, аби не зменшилась сім'я ⁴⁵⁶. Особливо шанобливо ставились до майстра («плотніка» ⁴⁵⁷), який будував хату. Р. Сілецький вважає це не

⁴⁵³ Ілюстрована енциклопедія українського народу. Звичаї. Свята. Традиції... – С. 8.

⁴⁵⁴ Борисенко В. Обряди та звичаї в українській родині... – С. 359, 360.

⁴⁵⁵ АНФРФ ІМФЕ. Ф.14-5/651. – С. 15.

⁴⁵⁶ Ілюстрована енциклопедія українського народу. Звичаї. Свята. Традиції... – С. 7.

⁴⁵⁷ Радович Р. Технологія зведення зрубу житла (XIX – початок XX ст.) / Р. Радович // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. – Вип. 2: Овруччини. – С. 102.

тільки виявленням поваги до відповідальної праці, а і відголом давньослов'янських вірувань про світ живих та померлих. Майстер, будуючи дім на землі, порушував світ мертвих, який за віруваннями знаходився у підземеллі ⁴⁵⁸.

Перед початком будівництва майстрів пригощали, годували протягом робочого дня, а наприкінці дня могли частувати горілкою. На початку роботи, під час першого пригощання майстер висловлював надію, що хата буде доброю і в ній буде житись щасливо: «Дай, Боже, цю оселю звести та у добрім здоров'ї пожити в ній», господарі відповідали: «Хай Бог дає час добрий» ⁴⁵⁹. Після пригощання майстер мав загорнути хліб, подякувати господарям та працювати далі ⁴⁶⁰.

За результатами досліджень В. Борисенко під час будівництва житла каркасно-стовпової конструкції наймали двох майстрів, один з яких був старшим ⁴⁶¹. За розповіддю респондентів, житла яких виконані в зруб, майстрів також наймали, як правило, четверо – по кожному на кутку.

За один день чотири майстра могли збудувати приблизно два-три вінці зрубу, вище вже починався віконний отвір. Інколи віконниці робили на четвертому вінці ⁴⁶².

На більшій території України була поширена традиція будувати хати толокою, тобто громадою села. Приходити на толоку було обов'язком, бо діяло правило взаємодопомоги. Не прийти можна було лише за дуже поважних обставин. Образом могло сприйнятись і не запрошення людини на толоку ⁴⁶³. Часто толокою будувалось не все житло, а тільки закидка глиною. У разі будівництва зрубною оселі громада допомагала місити глину для обробки нею стін та на інші потреби будівництва.

⁴⁵⁸ Радович Р. Духовно-культурний вимір традиційного будівництва... – С. 161.

⁴⁵⁹ Борисенко В. Обряди та звичаї в українській родині... – С. 360.

⁴⁶⁰ Труды этнографическо-статистической экспедиции. – С. 376.

⁴⁶¹ Борисенко В. Обряди та звичаї в українській родині... – С. 360.

⁴⁶² Радович Р. Техніка та технологія традиційного житлово-господарського будівництва на Поліссі другої половини XIX – першої половини XX ст. / Р. Радович // Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1997. – Вип. 1. – С. 71.

⁴⁶³ Борисенко В. Обряди та звичаї в українській родині... – С. 360.

Однак традиція толоки була розвинена не всюди. У разі каркасно-стовпової конструкції, яка поширена більше в південних районах Чернігівської області, допомога толоки була майже необхідна, оскільки заміс глини процес складний. Чоловіки замішували, жінки замазували стіни, але при будівництві зрубних жител, яких на території області було більше до середини ХХ ст., толока могла знадобитись тільки для штукатурення стін. Сам же зруб клав майстер. Штукатурення готових стін не така важка робота, як зведення каркасного житла, а в деяких населених пунктах стіни взагалі не штукатурили. Тому в деяких селах на північній Чернігівщини, за оповідями опитуваних, толоку не використовували ⁴⁶⁴.

Традиції будувати житла толокою, на півночі Коропського району, за словами опитаних селян, не було. За розповідями мешканців району, хату будували майстри, які «сиділи в кожному куту». Г. Головій пояснювала, що толокою не будували, «бо будували з дерева», а толокою робили житла з саману.

Коли житло будували толокою, то господарі мали пригощати людей, які беруть участь у будівництві.

Під час закладання підвалин намагались на потрапляти на очі майстру, вважали, той кого він в той час побачить може скоро померти. Не клали дерево навхрест, бо в домі міг найближчим часом хтось померти.

Цікаво про зникнення традиції будівництва толокою на території Білорусії на початку ХХ ст. писав П. Шейн. Він пояснив, що більшість білорусів толокою лише відносять добриво для озимих. Для рубання деревини та будівництва житла раніше використовували толоку, але в кінці ХІХ ст. ця традиція зникла ⁴⁶⁵. У північних районах Чернігівщини, які розташовані близько до

⁴⁶⁴ АНФРФ ІМФЕ НАН України, ф. 14-5, од. зб. 877, арк. 37. Запис в с. Мезин Коропського району Чернігівської обл.

⁴⁶⁵ Шейн П. Матеріали для изученія быта и языка русскаго населенія Сѣверо-Западнаго края. Собранные и приведенныя въ порядокъ П. В. Шейномъ. / П. Шейн. – Санкт-Петербург : Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1902. – Т. 3. – С. 5.

території Білорусі, традиція толоки також менш розвинена. Це пояснюється використанням зрубних конструкцій житла.

Та в деяких районах, особливо там, де більшість жител були штукатурені та білені, толока була стійкою традицією. Жителька Прилуцького району згадувала, що в середині ХХ ст. їх на толоку збирали рази по три за тиждень. Людей приходило інколи до 50. На будівництві пригощали обідом ⁴⁶⁶.

Інколи роботу майстрів поєднували з традиційним будівництвом, про що згадує мешканка Бахмацького району: *«Мій дядько плотник, і його товариш. Вони ходили по людях і будували хати. Вони звели оціп. Зробили опалубку для даху. Потім дах робили другі люди, на заводі хлопці кровельним ділом займалися. А мазали так, дранкували у середині і я помагала, дядько там був один, який спеціально цим займався, дранкував, а потім робили толоку і мазали»* ⁴⁶⁷.

Встановлення підвалин ознаменувало початок будівництва та супроводжувалось системою традицій та повір'їв ⁴⁶⁸. Закладчина хати була дуже відповідальним моментом, особливо, шану намагались висловити майстрам, щоб вони не заклали хату на біду. Старшому майстру давали хустку та хліб та вітали його та дякували ⁴⁶⁹.

Будівельна жертва, на думку Р. Радовича, пов'язана з часами, коли населення будувало землянки та напівземлянки. Для того щоб мерці, які за уявленням людей, були мешканцями підземного світу, не зашкодили людям, їм, під час будівництва, заклали жертви.

У селі Деснянське Коропського району декотрі мешканці під час побудови хліву клали у кутках монетку для добробуту в господарстві. Подібна традиція – закладання монет під час будівництва у кути хати, за словами Н. Сірої зустрічається і в с. Ме-

⁴⁶⁶ АНФРФ ІМФЕ. Ф.14-5/667. Гуд. – 4 – 95. – С. 7.

⁴⁶⁷ АНФРФ ІМФЕ НАН України, ф. 14-5, од. зб. 877, арк. 25. Запис в с. Гончарівка Бахмацького району Чернігівської обл.

⁴⁶⁸ Сілецький Р. Звичаї та обряди, пов'язані з будівництвом... – С. 101.

⁴⁶⁹ Борисенко В. Обряди та звичаї в українській родині... – С. 361.

зині Коропського району і зараз. Про схожу традицію поширену в першій половині ХХ ст. повідомили респонденти також з Ріпкинського району.

За свідченням дослідника С. Чернякова, за деякими традиціями монетки в куток хати мали закласти всі ті, хто будуть жити в хаті аби всі вони в ній і залишились ⁴⁷⁰. Закидування предметів – монеток під час будівництва житла поширене було в багатьох районах країни. На Гуцульщині, наприклад, відомі приклади коли закладали розрізану на 4 частини монету ⁴⁷¹.

У випадку будівництва каркасно-стовпової хати, майстер виготовляв маленький дерев'яний хрест, який освячували святою водою, потім його прибивали на перший стовп каркасу і так залишали прибитим до хати. Видно такий хрестик не було, бо він закривався обробкою стін глиною ⁴⁷².

За даними досліджень П. Чубинського замість монет інколи клали свячену пшеницю, ладан. Закладав їх майстер не просто в ямку, а в отвір в підвалинах, який зверху забивав осиковим кілком ⁴⁷³.

У середині і другій половині ХХ ст. більшість респондентів не пам'ятають використання цієї традиції, але старі люди згадують про цей обряд у першій половині ХХ ст.

Після закінчення закладчини на Поліссі прийнято було влаштовувати святкові пригощання. В с. Роїще Чернігівського району була традиція після закладчин майстрам дарувати рушник і в той день вже не працювати ⁴⁷⁴.

На закладчині, там де обідають запрошені та майстри на рушнику обов'язково мали бути хліб і сіль ⁴⁷⁵.

⁴⁷⁰ Черняков С. Як будували українську хату...

⁴⁷¹ Смолінський С. Гуцульська курна хата [Електронний ресурс] / С. Смолінський // Журн. Краєзнавство. – Київ. – 1994. – №1–2. – Режим доступу: <http://etnoua.info/novyny/huculska-kurna-hata-ssmolinskyj/>

⁴⁷² Черняков С. Як будували українську хату...

⁴⁷³ Труды этнографическо-статистической экспедиции. – С. 376.

⁴⁷⁴ Герасько М. О. Побут населення. – 125.

⁴⁷⁵ Труды этнографическо-статистической экспедиции. – С. 376.

Майже по всій території України був поширений обряд встановлення будівельного дерева на кроквах новобудови. Його прибирали після закінчення будівельних робіт. Р. Сілецький пояснює цю традицію запрошенням, таким чином до оселі душ померлих родичів для захисту живих мешканців хати, допомоги в майбутньому відправленні у світ померлих ⁴⁷⁶.

Під час будування хати містичне значення мало часткове недобудування будинку протягом якогось часу. На Поліссі за даними Р. Сілецького не можна було стелі білити в хаті новій, треба було «залишити місце для домовика». На Бойківщині не білили стелю, якщо протягом року хтось в домі вмер, бо душа могла бути в домі рік, і ховатись десь в «щкаралусці», у Львівській області в Мостиському районі було записано уявлення, що домовий мешкає в штукатурці. Ці приклади підтверджують зв'язок домового з душею померлого ⁴⁷⁷.

Після закінчення будівництва на гребінь даху встановлювали хрест, колоски, букет квітів. Це називалось «квіткою», символ закінчення будівництва, початок підготовки до входчин ⁴⁷⁸.

На «входчини» зарозували людей, тих які працювали на толоці, батюшку, який приходив і служив молебень. Гості йшли з хлібом, пригощання мав зробити господар ⁴⁷⁹.

До хати господар заходив з іконами, господиня з хлібом. Перший вхід в житло в уявленні людей становив певну загрозу для людини, щоб убезпечити жителів оселі першими в дім впускали тварин (собак, котів, курку, півня), стару немічну людину, або маленьких дітей, які вважались безгрішними, і несли апотропеїчну функцію.

Півень був провісником Сонця, і впускали його для того, аби Сонце в хаті було ⁴⁸⁰. На Овруччині було повір'я, що запустати тре-

⁴⁷⁶ Радович Р. Духовно-культурний вимір традиційного будівництва... – С. 162.

⁴⁷⁷ Войтович Н. Народна демонологія Бойківщини... – С. 61.

⁴⁷⁸ Ілюстрована енциклопедія українського народу. Звичаї. Свята. Традиції... – С. 8.

⁴⁷⁹ АНФРФ ІМФЕ. Ф.14-5/654. – С. 7.

⁴⁸⁰ Борисенко В. Обряди та звичаї в українській родині... – С. 361.

ба кота і півня: якщо обидва виживуть там ніч – буде жити добре, якщо хтось з тварин здохне, то в житлі помре член сім'ї скоро.

Спостерігали хто перший вранці буде розмовляти: півень – на щастя, кіт – на нещастя⁴⁸¹. З народних казок також знаємо, що півень, його крик, який супроводжує настання нової днини відганяє нечисті сили. Входи́ни робили перед повним місяцем, коли житло «наповнюється добром». Починали свято зі сходом Сонця, після внесення всього необхідного до хати готували *святковий* обід в новій печі. Люди мали прикмету – як весело і без поганих несподіванок пройде день, то і життя в новій хаті буде хорошим⁴⁸².

Вселятись до нової оселі намагались до початку осінніх поминальних днів⁴⁸³. За уявленнями українців нова хата могла бути небезпечною протягом року для мешканців⁴⁸⁴.

Духа домового треба було задобрити, «закупити»⁴⁸⁵. Така ж традиція існувала по всій території, зокрема в українців Закарпаття.

На початку ХХІ ст. в Чернігівщині збереглась традиція заборони стояти на порозі. Коли до оселі заходять люди і стоять при вході господар каже: «Не стійте на порозі, заходьте до хати». Опитані респонденти пояснюють це ввічливістю. Але, враховуючи те, що в подібних фразах акцентується слово «поріг», в той час коли для показання ввічливості та поваги до гостя запросити його до оселі можна і не використовуючи цього слова, а не бажаючи впускати людину до середини, логічніше було тримати людину на вулиці або при вході, а не на порозі, можемо припустити, що це є відголосом давнього уявлення, за яким поріг мав певні містичні функції, і, можливо, пов'язане з традицією захоронення людини під ним.

Про це повідомила й респодентка з Куликівського району: *«Передавати через поріг не можна. Будете ругатись. Стояти на*

⁴⁸¹ Сілецький Р. «Входчини»... – С. 119.

⁴⁸² Борисенко В. Обряди та звичаї в українській родині... – С. 361.

⁴⁸³ Радович Р. Духовно-культурний вимір традиційного будівництва... – С. 161.

⁴⁸⁴ Радович Р. Духовно-культурний вимір традиційного будівництва... – С. 162.

⁴⁸⁵ Войтович Н. Народна демонологія Бойківщини / Н. Войтович. – Львів : СПОЛОМ, 2015. – С. 60.

*порозі не можна у хаті. Зайшов і стоять у порозі, говорять «Проходьте, сідайте», бо колись під порогом наче небіжчиків ховали, чи щось таке. Тому не можна, це я чула, чи хтось сказав»*⁴⁸⁶.

Під час входу до нової хати обов'язково треба було пустити поперед себе тварину. Інколи, на ніч. За повідомленням записаним в одній з експедицій ІМФЕ імені М. Рильського, цю традицію, пов'язували з думкою «щоб добре було жити на новому місці». Є запис інтерв'ю, де людина навела приклад як один знайомий не захотів впускати вперед якусь тварину чи півня, а вночі до нього прийшов домовий. Вони взяли за руку, аби боротись, а рука не людська. Тобто причиною того, що домовий дух потурбував людину, могло бути нехтування традицією заводити перед собою когось з тварин⁴⁸⁷.

Уявлення про домашнього духа.

Віра в домашнього духа поширена в багатьох європейських народів. У Росії – «домовой», «домовідушка», у Білорусії – «домовік»⁴⁸⁸, «Брауні» у Шотландії, «Кобольд» у Німеччині, «Каботер» у Голандії, у Швеції «Томте»⁴⁸⁹.

У білоруських збірниках записів про домовика зазначається, що домовик живе в кожній оселі, схожий на маленького старого чоловіка. Може бути злим, може добрим. Існує думка, що якщо добрий хазяїн – домовий хороший, а як господар злий – домовий також багато погано набити може⁴⁹⁰.

Про походження цього духа в українських легендах є чимало думок: вони з'являються через сім років з загублених таємно ма-

⁴⁸⁶ АНФРФ ІМФЕ НАН України, ф. 14-5, од. зб. 877, арк. 68. Запис в с. Дроздівка Куликівського району Чернігівської обл.

⁴⁸⁷ АНФРФ ІМФЕ. Ф.14-5/529. Ф. 14. 10. – С. 48.

⁴⁸⁸ Хобзей Н. Гуцульська міфологія. Етнолінгвістичний словник / Н. Хобзей. – Львів, 2002. – С. 102–103.

⁴⁸⁹ Королєв К. Скандинавская мифология / К. Королев. – Москва : Эксмо ; Санкт-Петербург : Мидгард, 2006. – С. 197, 276.

⁴⁹⁰ Народная міфологія Гомельшчыны: фальклорна-этнаграфічны зборнік / уклад. І. Штэйнер, В. Новак, рец. А. Фядосік. – Мінск : ЛМФ «Нёман», 2003. – С. 7–9.

терями дітей, чи його можна отримати провівши певні ритуальні дії з якимсь предметом, зокрема, з яйцем чорної курки, що вони з'явилися з крапель води, які струшував чорт з пальців позад ⁴⁹¹. За повір'ями дух-домовик отриманий штучно приносив матеріальні статки, але після смерті господаря забирав його душу ⁴⁹².

Уявлення про домашнього духа домовика поширена і в Лівобережній, і в Правобережній Україні. Називають домового духа в різних районах по-різному – похатник, годованець, хованець, господар, служка, помічник, щасливець ⁴⁹³.

В. Гнатюк зауважував, що домовика можна купити, їх, за його переконаннями, продавали у в пляшках та в ситі, але той, хто хотів купити домовика мав зректись Христа та Божої Матері ⁴⁹⁴. Автор подав опис того, як людина могла виховати собі домового духа:

«... взяти зносок, прив'язати під ліву піхву і носити дев'ять діб. У тім часі не можна ні митися, ні дивитися на образи, ні хреститися, ні молитися. Зі зноскою по 9 днях вилізе малий домовик (варіант: вилізе курятко, а з нього зробиться домовик). Його належить висадити зараз на піл і годувати несолоними стравами...» ⁴⁹⁵.

Більшість оповідей про домовика, якого людина отримує штучно наголошували, що такий домовик навряд чи буде добрим.

За однією з версій ним ставала померла людина, зокрема маленька не хрещена дитина, яку інколи ховали під порогом дому. Про поширення такого обряду на території Чернігівської області говорять археологічні знахідки ⁴⁹⁶.

⁴⁹¹ Таланчук О. Сто найвідоміших образів української міфології / О. Таланчук, В. Завадська, Я. Музиченко, О. Шалак. – Київ : Орфей, 2002. – С. 185.

⁴⁹² Там само.

⁴⁹³ Кононенко О. Українська міфологія та культурна спадщина / О. Кононенко. – Харків : Фоліо, 2011. – С. 200.

⁴⁹⁴ Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / упор., прим. та біограф. Нариси А. Пономарьова, Т. Косміної, О. Боряк. – Київ : Либідь. – С. 389.

⁴⁹⁵ Там само.

⁴⁹⁶ Войтович Н. Народна демонологія Бойківщини... – С. 34.

Було уявлення і про те, що домовим міг стати старий чоловік, але в такому разі домашній дух буде злим ⁴⁹⁷.

За народними віруваннями домовий дух живе під порогом, чи на горищі. Хату, умовно як і Всесвіт, ділили на три частини – нижній, земний, верхній.

Те, що за деякими повір'ями домовий дух жив на горищі, на думку авторів праці «100 найвідоміших образів української міфології» є відображенням того, що раніше домового сприймали на рівні божества, а потім вже як істоти з підземного світу, духа ⁴⁹⁸. Але, однозначно про це говорити не можна, оскільки для того щоб підтвердити таке припущення необхідно зібрати всі відомі згадки про домового духа, розкласти їх по часовій шкалі, і побачити чи справді спочатку за уявленням людей домові духи жили на горищі. Це зробити майже не можливо, адже більшість відомих згадок зроблені дослідниками у ХІХ ст., коли домовий дух як божество не сприймали, і в той же час відомі різні думки, стосовно місця де живе домовий дух. Тобто чітко розмежувати уявлення про місце перебування домового духа у часі дуже важко.

Більша частина легенд каже, що домовий дух жив за піччю, що пов'язується з особливим місцем печі в хаті, яка є наступницею і символом хатнього вогнища.

Про те що домовик мешкає саме за піччю повідомило і більшість опитаних респондентів з різних населених пунктів Чернігівської області, при чому навіть якщо уявлення про зовнішність дуже різнилися. За словами В. Островського домовика уявляли кошлатим, з сивою бородою, з м'якою шерстю, у свята може вдягати синього жупана і червоний пасок. Може перетворюватись на kota, собаку, ведмедя, курча, може приймати подобу господаря хати. Частіше показується у вигляді маленького

⁴⁹⁷ Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / упор., прим. та біограф. Нариси А. Пономарьова, Т. Косміної, О. Боряк. – Київ : Либідь. – С.389.

⁴⁹⁸ Таланчук О. Сто найвідоміших образів української міфології / О. Таланчук, В. Завадська, Я. Музиченко, О. Шалак. – Київ : Орфей, 2002. – С. 185.

діда з сивою бородою, критого шерстю чи хлопчика в шапці, червоних штанах і з люлькою ⁴⁹⁹.

Вірили, що домовий може прийняти подобу тварин – кота, чорної курки, барана, теля, цапа, собаки, миші, сови, щура, особливо змії або вужа, що можливо, пояснює традицію поважного ставлення українців до цих плазунів. Люди вірили, що вуж, якого асоціювали з теплом і піччю (можливо через звички його грітися на сонці) оберігає дім, або ж може принести нещастя, якщо до нього погано ставитись ⁵⁰⁰.

Цікаві думки про зовнішність домовика зафіксовані в с. Берлози Козелецького району, зокрема, за словами мешканця села І. Карася:

«Домовий це кіт. В нас кажуть що кіт дома то домовик. Як один кіт кудись дівся, заведете іншого кота, він теж буде домовик. Ставились як до кота. Залишати на ніч на столі нічого не можна. Живе домовий під піччю.» ⁵⁰¹.

За повір'ями, домового духа можна побачити за допомогою свічки зі служби на Страсний Четвер. На службі треба було бути три роки поспіль, і принести свічу не гасячи, обійти з нею житло і піти на горище ⁵⁰².

Хоча домовик відноситься до незвичайних істот та порівнюють його з чортом, або думають, що він зовнішньо на нього може бути схожий, за повір'ями, домовий не любить коли жінка заміжня ходить з непокритою головою, бо так виглядає відьма. Домовик ворог відьми. Тобто, якщо відьма, в уявленні людей, несла переважно погане, то домовик таким як вона не була, і не був суто злою істотою ⁵⁰³.

⁴⁹⁹ Кононенко О. Українська міфологія та культурна спадщина... – С. 200.

⁵⁰⁰ Таланчук О. Сто найвідоміших образів української міфології... – С. 187.

⁵⁰¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України, ф. 14-5, од. зб. 877, арк. 11. Запис в с. Берлози Козелецького району Чернігівської обл.

⁵⁰² Таланчук О. Сто найвідоміших образів української міфології... – С. 187.

⁵⁰³ Таланчук О. Сто найвідоміших образів української міфології... – С. 191.

Хоча інколи зустрічається уявлення, що і у відьми, і у домового «душа недобра», що вони якось «зв'язані»⁵⁰⁴ та часто до домового відносились з повагою.

Для домовика за піччю ставлять окріп. Якщо до домовика ставляться в хаті добре, то він допомагає – дивиться за хатою, будить людей, якщо в хаті починається пожежа чи заходить злодій. Сердитий домовик відчиняє двері, вікна, тривожить людей. Якщо в хаті злидні – домовик буває голим. За традицією молодих на весіллі всаджували на вивернутий кожух, що б не пустити домовика в нову хату голим. Коли людина переходила в нову хату господарня останній раз топила піч, забидала жар у чистий кошик, говорила: «*Просимо ласкаво дідуся у нове житло з нами*». Жар висипала у піч вже в новій хаті⁵⁰⁵.

Була думка, що домовиком ставав померлий член родини, він міг карати за погане ставлення до подорожніх, сусідів. Домовик дуже любить тепло та хату, якщо його не запросити до нової хати, залишитися в старій, навіть якщо вона в поганому стані. Любить охайних господарів і мир, сміється, співає – на щастя, плаче – на горе. 10 лютого за новим стилем на свято Єфрема Сірина, може шкодити, аби такого не було господарі варили несолену кашу та ставили біля печі. Ввечері в такий день розповідали історії про домовика, думали, що домовик слухає теж.

Домового слухають цвіркунчики, якщо цвіркун веселий в домі – буде щастя. 12 квітня домовий шкодить, ніхто не може його зупинити, доки не заспівають півні. 9 червня на Федори не прийнято було вимітати дім, бо домовий сидів на підлозі і його могли так потривожити, а якщо це зробити – то він злився. 27 листопада, перед Різдвяним постом, після вечері, те, що не поїли залишали на столі, посуд не мили, аби домовий міг заговіти⁵⁰⁶.

Пов'язували певні дні з домовиком і інші європейські народи, наприклад, у Норвегії ставлять в ніч на Різдво й Чистий Четвер солодку кашу, пироги, пиво⁵⁰⁷.

⁵⁰⁴ АНФРФ ІМФЕ. Ф.14-5/529. Ф. 14. 10. – С. 48.

⁵⁰⁵ Кононенко О. Українська міфологія та культурна спадщина... – С. 200.

⁵⁰⁶ Кононенко О. Українська міфологія та культурна спадщина... – С. 201.

⁵⁰⁷ Королёв К. Скандинавская мифология... – С. 198.

У дослідженнях народної демонології подаються відомості про доманю – дружину домовика, яка допомагала господарині, якщо до неї добре ставились або щербила ножі, псувала тарілки, плутала пряжу, пересолювала їжу, якщо її не поважали. Була схожа на господиню ⁵⁰⁸.

Логічно припустити, що подібне уявлення було і на території Чернігівщини, але ніхто з респондентів не згадував про доманю, в той час як приказки про домовика добре відомі. Тож, вірогідно, на території Чернігівщини уявлень про дружину домовика не існувало, або були мало поширені.

Ідею про те, що домовий в народних легендах це дух померлого предка, першого будівничого підтримував вчений М. Сумцов ⁵⁰⁹. Теорію про те, що в давнину домовика асоціювали з померлим предком частково підтверджує той факт, що в давнину домовика називали «щур», словом однокореневим з «пращур» ⁵¹⁰.

Пов'язують з домовим жертвоприношення у будівництві (про яке вказувалось раніше) відоме в багатьох народів – римлян, персів, німців, шотландських племен, росіян, поляків. За легендами людей вмурували в стіну кам'яних великих будов, щоб принести жертву духам землі на якій будують. Є теорія, за якою цим пояснюється традиція започаткована за часів кочового способу життя – коли люди приходили на нове чуже місце і будували там оселю, остерігались духів людей які були там поховані, і приносили їм жертву.

В с. Берлози Козелецького району респондент І. Карась розповів про жертвоприношення тварини: *«Ще не дуже давно, може років 50 ще назад, під порогом закопували чорну курку, від злих сил наче»*. В інших населених пунктах даної традиції поки не зафіксовано ⁵¹¹.

⁵⁰⁸ Кононенко О. Українська міфологія та культурна спадщина... – С. 200.

⁵⁰⁹ Сумцов М. Культурные переживания / М. Сумцов // Киевская старина. – Киев, 1889. – Том. XXV. – С. 499.

⁵¹⁰ Пономарьов А. Українська етнографія. Курс лекцій... – С. 309.

⁵¹¹ АНФРФ ІМФЕ НАН України, ф. 14-5, од. зб. 877, арк. 11. Запис в с. Берлози Козелецького району Чернігівської обл.

В оповідях з Західної України В. Гнатюка зауважується, що вбити домовика не можна, але його може вбити грім, який попаде до житла⁵¹². У зібранні автора наведені в основному історії про погані вчинки та сумні випадки пов'язані з домовим, називають в деяких оповідях бісом⁵¹³.

Коли люди перебирались жити в нове місце намагались взяти домового з собою. Перенесення золи з востаннє розтопленої в старій хаті печі (вугілля забирають опівдні) в нову хату асоціюється з перенесенням домового духа в нову хату. Вугілля висипають у нову піч, а скатертину витрушують по кутах житла. Горщик з під вугілля розбивали та закопували біля хатнього кута⁵¹⁴.

Певний зв'язок з житлом мали відьмаки та відьми. Поширена думка, що коли відьмак помирав, нікому не передавши свої здібності, мучився, але не міг померти. Для того аби йому допомогти треба було «зірвати стелю чи дах»⁵¹⁵. У Коропському районі інтерв'юери розповіли, що для того аби відьма могла померти треба було проколупати дірку в стелі чи в сволиці⁵¹⁶.

Традиції пов'язані з повсякденним життям в хаті.

Магічні функції мали більшість предметів, що знаходилися в хаті. Певні властивості мали трави чи овочі, фрукти, котрі зберігались в домі. Так, наприклад, надприродні сили мав часник. Знайдена підкова приносила щастя, удачу. Її прибивали в домі або в магазині щоб така її властивість приносила добро в приміщення⁵¹⁷.

Піч – центральний предмет в хаті. З нею пов'язано багато обрядів – молода снідала на печі, або колупала піч, коли приходили старости⁵¹⁸. Цікаво, що більшість респондентів не зна-

⁵¹² Етнографічний збірник. Знадоби до української демонології, Т. II. Вип. 1, Зібрав В. Гнатюк // Етнографічний збірник. Видає Наукове товариство імені Т. Шевченка. – Львів, 1912. – С. 172.

⁵¹³ Та само. – С. 155, 156.

⁵¹⁴ Таланчук О. Сто найвідоміших образів української міфології. – С. 188.

⁵¹⁵ АНФРФ ІМФЕ. Ф.14-5/529. Ф. 14. 10. – С. 50.

⁵¹⁶ АНФРФ ІМФЕ НАН України, ф. 14-5, од. зб. 877, арк. 37. Запис в с. Мезин Коропського району Чернігівської обл.

⁵¹⁷ Українці. [історико-етнографічна монографія]. – С. 58.

⁵¹⁸ АНФРФ ІМФЕ. Ф.14-5/654. – С. 8.

ють чому саме піч і навіщо це робити. В давніші часи піч робили тільки жінки. Роблячи розчин з глини жінки танцювали, жартували, стукали кочергою в стелю, співали, ця традиція схожа з традицією випікання святкового короваю. Починали робити піч перед сходом Сонця, щоб хліб в ній пікся як Сонце. Після закінчення будівництва старша з присутніх жінок перехресчувала піч, челюсті говорячи: «Господи благослови, Духу Святий», аби страви в печі були хороші і смачні ⁵¹⁹.

Пічна труба – це вихід, що поєднував дім з зовнішнім світом. Через неї вилітають душі померлих, через неї в дім можуть потрапити доля, відьма, вогняний змії чи чорт. Коли з печі забирали хліб, лишали декілька полін в ній і ставили воду, щоб печі були що їсти й пити. Про цю традицію згадував і дослідник М. Сумцов, досліджуючи традиції українців. Таку традицію за його словами мали жителі Літинського повіту Подільської губернії (Правобережна Україна).

Описуючи традиції українців дослідник писав, що кожного дня на ніч господиня мала залишити в печі подарунок – тобто горщик з водою ⁵²⁰. Вуглини на ніч не тушили. Нікому вугіль в іншу хату не давали аби не віддати частину добробуту. Коли переходили в інший дім з собою брали вуглики, щоб перенести вогонь зі старої печі в нову. Гасили вогонь коли були епідемії, після – запалювали новий, тобто «живий» вогонь за допомогою тертя дерев'яних гілок. Якщо хтось йшов у дорогу челюсті печі закривали заслінкою, щоб людині щастило, коли була гроза закривали трубу, щоб злі сили через неї не потрапили. За деякими уявленнями під піччю жив домовик ⁵²¹. Не можна було говорити погані слова коло печі. «Сказав би, да піч в хаті» ⁵²². Біля печі давали клятви, домовлялися, ховали молочні зуби ⁵²³.

⁵¹⁹ Борисенко В. Обряди та звичаї в українській родині... – С. 361.

⁵²⁰ Сумцов М. Культурные переживания / М. Сумцов // Киевская старина. – Київ, 1889. – Том. XXV. – С. 500.

⁵²¹ Кононенко О. Українська міфологія та культурна спадщина... – С. 498, 499.

⁵²² Сумцов М. Культурные переживания... – С. 500.

⁵²³ Кононенко О. Українська міфологія та культурна спадщина... – С. 498, 499.

Р. Сілецький припускає, що особливе сакральне відношення населення до печі є наслідком давнього індоєвропейського обряду трупоспалення, який був поширеним на території сучасної України до I тисячоліття н. е.⁵²⁴

Роль вогнища та переніс вогню з печі в нову хату підкреслена також в білоруській і російській традиціях. У Білорусі в XIX ст., коли дівчина з чоловіком переходили в новий дім вже коли сідали в сани вимовляли, наче жалкуючи: *«Добрая доля, да иди за мной с печи пламенем, с хаты каминем»*, таким чином підкреслюючи, що благополуччя в сім'ї уособлювали піч та вогнище в печі. У Росії коли переходили в нову хату також брали з собою вугіль з печі, переносячи вогнище з старої хати⁵²⁵.

Поріг вважався кордоном між зовнішнім ворожим світом та світом всередині дому. На порозі могла перебувати нечиста сила, на ньому проводилось багато обрядів. Щоб прогнати не свого домовика по порогу били віником. На порозі розрубували поганий віник аби прогнати хвороби. На порозі промовляли замовляння, окроплюли його свяченою водою. На порозі не можна була сидіти. Через нього не можна вітатись. Коли жених заводив молоду до хати, переносив її через поріг. До XIX ст. був звичай хоронити під порогом померлих нехрещених малюків. Коли померлу людину несли на кладовище, труною торкались порогу, аби людина «прощалась» з домом⁵²⁶.

Під поріг або поруч з ним клали сокиру. Під ним в давні часи ховали померлих членів сім'ї, аби вони захищали живих.

І в наш час на території Чернігівщини є традиція заборони передавати щось через поріг або розмовляти з гостем тримаючи його на порозі.

Магічними здібностями через рухи і обертання мало в народній уяві українців веретено, яке було майже в кожній хаті. Обертання цього предмета порівнювали з обертанням планети та припущення, що Земля обертається навколо такого стерж-

⁵²⁴ Радович Р. Духовно-культурний вимір традиційного будівництва. – С. 162.

⁵²⁵ Сумцов М. Культурные переживания / М. Сумцов // Киевская старина. – Київ, 1889. – Том. XXV. – С. 500.

⁵²⁶ Кононенко О. Українська міфологія та культурна спадщина... – С. 500.

ня. Магічними функціями, пов'язаними з прядінням, наділяли прядку, її прикрашали орнаментами. Пряжу, залишаючи лежати на ніч, треба було перехрестити ⁵²⁷.

Ткацький верстат стояв в кімнаті більшу частину холодних пір року. Він займав багато місця і мав важливе значення, так як кожна сім'я намагалась виготовити тканину починаючи зі зрощення необхідних рослин – льону, конопель, кропиви, до створення самого матеріалу.

Вікно було місцем переходу від внутрішнього простору хати до зовнішньої вулиці. Через нього до кімнати потрапляє Боже світло, тому плювати в вікно, викидати сміття було гріхом. Через вікно господар будинку розмовляв з колядниками, які своїми колядками приносили до хати благословення. Було уявлення, що під вікном міг стояти Ангел Господній. Вираз «стояти під вікном» міг відноситись до бідної людини, що жебракуює чи до Божого Посланця. Якщо в хаті помирали діти, то новонароджене немовля до церкви на хрестини передавали кумам через вікно, щоб обдурити смерть, яка за уявленням людей вже знала шлях до будинку через дверний прохід.

На поминальні дні на вікна вішали рушники, на підвіконні ставили воду, щоб душа могла вмитися і витерти руки. Під час похорон їжу померлому ставили на підвіконня, щоб покійник міг наїстись паром ⁵²⁸.

Вікно символізувало перехід між світами. У наш час на Чернігівщині зберігається обряд завішування вікон, а також відзеркалюючих поверхонь рушниками або шматками тканин 40 днів після смерті людини, щоб душа людини не заплуталась в світах і щоб не побачити образ мертвої людини в цих предметах.

В Україні є міф про те, що люди будувати хати до потопу не вміли. Першу хату придумав Диявол, у ній було темно і не було вікон. А Бог прорубав в хаті вікна, щоб в хаті було світло. За різними варіантами вікно зробив Бог, Янгол, або добра людина ⁵²⁹.

⁵²⁷ Кононенко О. Українська міфологія та культурна спадщина... – С. 501.

⁵²⁸ Там само. – С. 489.

⁵²⁹ Сумцов М. Культурные переживания... – С. 494.

У народних уявленнях віник і мітла захищали від нечистих сил. Для такого захисту віник ставили перед дверима хати або хліва. Його клали біля колиски, біля жінки під час пологів, аби захистити дитину та жінку від злих сил. Віник асоціювали з достатком та добробутом, коли люди переїжджали в нову хату, брали з собою старий віник. Його не спалювали у печі, щоб не накликати бурю, для печі був окремий маленький віник який для хати не використовували. Віником не били дітей – бо вони могли гірше рости, не били худобу, аби не хворіла⁵³⁰. В наш час на Чернігівщині, після похорон, треба вимести символічно дім.

Не можна вимітати дім коли хтось з жителів відправився у далеку дорогу, чи хворий.

Віником били відьму. Віником били предмети, якими працювали якщо погано йшла робота та ін. Вважалося, що відьми чи інші нечисті сили могли показатись на мітлі або з'явитися в образі палаючого віника. З віником пов'язувались домашні духи. Лазник, що жив у лазні, жив під новими віниками, дворовик жив під мітлою, домовик під віником.

Дах відділяв світ людей від небесного світу. Як хата має бути закрита дахом, так і криниця має бути закрита невеликим дахом, посуд хусткою. Неприкрите «дахом» могло впустити злі сили.

Двері були захисником від ворожих сил. Їх мастили раніше кров'ю тварин, пізніше мазали дьогтем, малювали небесні символи, хрести. На двері вішали трави, підкови. З дверима пов'язано багато прикмет. Двері скриплять – на біду, зривається – на пожежу, хворобу, сварку чи смерть. На новий рік відчиняли двері, щоб він зайшов до хати. Під час похорон в хаті двері не закривали, щоб душа могла вийти з дому⁵³¹.

На території Чернігівщини досі на початку XXI ст. прийнято після служби на Страсний четвер малювати над дверима та на сволюку хрест крейдою. У середині XX ст. це робилось кіптявою свічі.

⁵³⁰ Кононенко О. Українська міфологія та культурна спадщина... – С. 489.

⁵³¹ Кононенко О. Українська міфологія та культурна спадщина... – С. 491.

Колиску вішали близько з ліжком. Не можна колихати пусту колиску бо «нічниці» можуть потім нашкодити дитині. Для захисту від злих сил клали посвячений часник, хліб, трави, деякі металеві предмети. Колиска була в сім'ї одна. Коли дитина підросла колиску ховали поки вона знову знадобиться.

Традиція охорони дитини в колисці за допомогою покладення в неї предметів (хреста чи металевого предмета) існувала в інших європейських народів. Так, наприклад в скандинавських країнах захищали дитину від викрадання нижчими істотами труссерами ⁵³².

Мешканець Борзнянського району (с. Воловиця) так згадував про колиску в старому житлі: *«В моєї мами висіла на сволюку. І баба ногою качала. Або верьовка висіла, або це. За верьовку раз, і воно качає»*.

Кут символізував хату. Під фундамент закопували гілки верби, щоб хата довго простояла, хліб, гроші, втикали осинові кілки. Кути обкурювали на Благовіщення від злих сил, поливали водою в Чистий четвер ззовні. Від мишей насипали в кути шкарлупу з великодніх яєць ⁵³³.

Дослідники З. Гудченко і Н. Ромасевич записали в с. Рудівка Прилуцького району розповідь як готувались в хаті до Великодня: *«... В Чистий четвер дак ото встають раненько і обмітають, щоб не було ніякої нечисті, ото кругом хати, сарая...»* ⁵³⁴. Тобто прибирання житла означало не лише прибирання сміття, а і було способом захисту від поганих сил.

Коцюбу і рогач ставили у куту біля печі. За народними повір'ями з кочергою можна було вигнати з дому тарганів ⁵³⁵.

Ікони стоять на найпочеснішому місці в домі – у куту по діагоналі від печі, на покуті. На думку вчених на тому місці за язичництва стояли ідоли. Ікони на покуті добре освітлювали, тому що на них падало світло з покутного вікна, яке було направлене

⁵³² Королёв К. Скандинавская мифология ... – С. 182.

⁵³³ Кононенко О. Українська міфологія та культурна спадщина... – С. 496.

⁵³⁴ АНФРФ ІМФЕ. Ф.14-5/667. Гуд. – 4 – 95 – С. 6.

⁵³⁵ Кононенко О. Українська міфологія та культурна спадщина... – С. 495.

на схід та з вікна розташованого на задній стінці хати. За столом на покуті сидав найпочесніший член родини чи гість, господар, священик. На свята саме на покуті господиня ставила кутю, останній сніп. Коли людина заходила до хати, то спочатку хрестилася повернувшись до образів, а потім віталася з господарями.

Ця традиція зберігається на Чернігівщині і на початку ХХІ ст. На покуті робили першу купіль для немовля. Під іконами на весіллі саджали молодих. До образів клали померлого. Існувало повір'я, що душа померлого з 3 до 40 дня перебувала на покуті⁵³⁶. На Святий вечір на покуть ставили солом'яного «дідуха», за іконами зберігали стрітенську свічу («громичку», яка мала захищати від блискавки), страсну свічу, якою на сволоці щороку зображували хрест, оберігаючи дім від зла⁵³⁷.

Сволок тримав стелю і символізував міцність, довговічність. Подекуди, його прикрашали написами, писали ім'я майстра, рік побудови, зображували хрест. Сволок, котрий інколи переносили зі старою будови, піднімали та вкладали урочисто. Господиня обертала його кожухом, щоб тепло було в хаті. При вкладанні сволоку на нього прив'язували хустку або рушник, які потім дарували майстрам. Після вкладання траму пригощали майстрів⁵³⁸.

Тріщина на сволоці вважалась поганим знаком. На Хрещення на сволоці малювали хрест рідким тістом, що замішувалось, на святій воді, щоб захиститись від злих сил⁵³⁹. Рослини в домі мали символічне значення – мак розтрушували по підлозі від відьом і злих духів. Від них тримали в домі гілочки чортополоху, а також кропиву, осіку, посвячені вербові гілки⁵⁴⁰.

У деяких районах Полтавської губернії (де саме автор не зазначає) за словами М. Сумцова була традиція, вимітаючи дім,

⁵³⁶ Кононенко О. Українська міфологія та культурна спадщина... – С. 500.

⁵³⁷ Косміна Т. Народна архітектура сільських житлових комплексів... – С. 150.

⁵³⁸ Черняков С. Як будували українську хату...

⁵³⁹ Кононенко О. Українська міфологія та культурна спадщина / О. Кононенко. – Харків : Фоліо, 2011. – С. 501.

⁵⁴⁰ Сумцов М. Культурные переживания... – С. 505.

починаючи з вечора Багатої куті до Нового року, сміття не викидати, збирати. На Новий рік до сходу Сонця сміття спалювали в саду. Викидати сміття можна до заходу Сонця ⁵⁴¹. Традиція заборони викидати сміття після заходу на території Чернігівщини зберігається й на початку ХХІ ст., навіть в містах.

Гарною прикметою було гніздування лелеки біля хати, за руйнування гнізда лелека могла покарати людину спаливши її хату. За розповідями ХІХ ст. люди часто бачили як лелека несла в клюві палаючу палку ⁵⁴².

На Чернігівщині, подекуди, радять, коли заводять нову домашню тварину декілька разів обвести її навколо ніжки стола, щоб вона не загубилась і жила довго. Серед примовок, зібраних вченим П. Чубинським знаходимо примовки що стосуються хати:

«Як хату роблять то не можна бити по сволоку довбнею чи обухом, щоб голови не боліли, ще, кажуть, не буде в тій хаті життя доброго»

«Не годиться у вікно плювати, бо на вікні сидить ангел – Божий слуга»

«Не годиться через поріг здороватися – полаєшся з тим»

«Ключі на стіл класти не годиться, бо будеш забуватися»

«Стіл – святе місце. Це той же Престол Божий»

«На стіл гріх класти шапку бо то місце самого Бога»

«Не годиться їсти однією ложкою у двох, щоб не посердиться»

«Не годиться по столу ляпави ложкою, бо будуть зуби боліти»

«Вважається смертним гріхом ставити на покуті віник, його місце в кутку коло печі»

«На порозі гріх що-небудь робить, бо не буде воно так як хочеш»

«Вікно – це місце для ангелів. На вікнах завжди, видно, сидять ангели» ⁵⁴³

⁵⁴¹ Там само... – С. 501.

⁵⁴² Там само... – С. 504.

⁵⁴³ Кононенко О. Українська міфологія та культурна спадщина / О. Кононенко. – Харків : Фоліо, 2011. – С. 506.

Про роль господині знаходимо прислів'я в збірці М. Номис:

Без хазяїна двір плаче, без хазяйки – хата.

Без хазяйки хата не метена.

Хазяйка в дому покрива усьому.

У хаті її як у віночку, хліб випечений як сонце, сама сидить як квіточка.

Діди строють, а баби гноють ⁵⁴⁴.

Хаточка там така, як кучочка. (Чернігів)

Кочерга до печі хазяйка вона своє діло зна, жар загіба.

На старе сміття вертайся ⁵⁴⁵.

Підсумувати, слід зазначити, що з традиційним житлом і повсякденним життям в ньому пов'язана складна система обрядів та уявлень.

Окремо виступають дії, що направлені на гарантування хорошого життя в хаті. Велику роль для людей мало будівництво житла за традиційними правилами та прикметами, що на їх думку допомагало створити затишок у новому житлі. Речі розміщені в середині будинку мали як практичні, естетичні так і символічні функції.

Головною з більшості з них була оберігаюча функція, що мала захистити господарів хати від нещастя. Чітко прослідковується віра в домашніх духів на Чернігівщині яких називають домовими. Імовірно, що уявлення про домовиків мають прадавнє коріння, і пов'язані з вірою в захист сім'ї померлими родичами.

Традиції пов'язані з житлом дуже яскраві і відрізняються в залежності від населеного пункту, але в той же час схожі на всій території країни. Те ж саме можна сказати і про інтер'єр та екстер'єр традиційного житла – маючи багато спільних, загальноукраїнських рис оселя кожного окремого району має низку локальних особливостей.

⁵⁴⁴ Українські приказки, прислів'я і таке інше [Текст] : збірники О. Марковича та інших / уклад. М. Номис; упоряд., примітки, вступ. ст. М. Пазяк. – С. 197.

⁵⁴⁵ Українські приказки, прислів'я і таке ... – С. 201.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи дослідження, можна зробити деякі висновки. Щодо історіографії питання – тема українського традиційного житла доволі широко висвітлена в науковому доробку вчених XIX – початку XXI ст. Наукові праці з цього питання було поділено на чотири періоди. Перший – охоплює найдавніші згадки про народне будівництво та закінчується у другій половині XIX ст. Другий період – «золотий вік» української етнології – починається в другій половині XIX ст. і закінчується наприкінці 20-х рр. XX ст. внаслідок припинення вивчення української культури та згортання політики «українізації». У цей період працювали такі вчені, як П. Чубинський, М. Могильченко, П. Шейн, Ф. Вовк, О. Русов. Третій період – друга половина 40-х – кінець 80-х рр. XX ст. – закінчується розпадом Радянського Союзу. У цей час працювали науковці, котрі заклали підвалини для дослідження питання житлобудівництва – П. Юрченко, В. Наулко, А. Данилюк, Р. Радович, Т. Косміна, Р. Гошко. Четвертий період – почався зі становлення незалежної України й триває до сьогодні.

Традиційному побуту, зокрема архітектурі, присвячено багато наукових досліджень, починаючи з другої половини XIX ст. Проте більшість із них мають лише поверхневий характер і не розкривають локальних особливостей конструкції осель території Чернігівської області. Станом на початок XXI ст. більша частина студій зорієнтована на дослідження житла Правобережної України. У згаданих вище літературі міститься інформація щодо основних ознак житла різних регіонів, але локальні особливості житла Чернігівщини в них або не розглядаються взагалі, або лише фрагментарно, в контексті загальноукраїнської культури.

Для розкриття теми залучено велику кількість джерел, серед них – письмові, зображальні та польові матеріали, зібрані автором дослідження під час експедицій на території Чернігівської області. Великий обсяг інформації міститься в працях художників та фотографів. Вагомі матеріали польових етнографічних досліджень зберігаються в Архівних наукових фондах рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України. Основу дослідження склали авторські матеріали, зібрані під час польових досліджень. Загалом для вивчення традиційного житла Чернігівщини кінця XIX – першої половини XX ст. наявні інформативна джерельна база та багаторічна історіографічна традиція, але комплексно локальні особливості житла Чернігівщини в науковій літературі досі досліджено не було.

Чернігівська область знаходиться в межах двох регіонів: – Північного і Південно-Східного. Наприкінці XIX – у першій половині XX ст. на території Чернігівщини побутувало два основних типи конструкції житлових споруд – каркасно-стовпова та зрубна з різними варіантами побудови. Окрім використання з'єднання «простий замок» («з лишком»), почали робити вінці «в лапу» («без лишку») (тобто, колоди не виступали за кутові замки). Обидва мали свої переваги та мінуси. Житло «з лишком» повільніше охолоджувалося. Зруб «без лишку» дозволяв зробити стіни приміщення довшими, хоча колода залишалася тієї самої довжини. У такому варіанті використовували кутові з'єднання «в замок», «в лапу», «ластівчиний хвіст» та інші варіанти.

Зрубна конструкція будувалась із горизонтально покладених колод, поєднаних на кутах врубками «замками». У середині XX ст. поширеними у використанні стали тесані колоди. Довжина стін кліті була приблизно 3–4 м. Найдавніше житло, яке зрідка використовувалося на території Чернігівщини в XIX ст., – «курна» хата, особливістю якої була відсутність димозбірника. Такий тип житла був зрубним, з нештукатуреними стінами ні всередині, ні ззовні. Дах мав два схили, критий соломною чи дошками. Шви між колодами закладали мохом. Вікна в хаті з

опаленням «по-чорному» встановлювали невеликі, поширені були волокові віконця.

У перехідній формі, від «курної» до «білої» хати, дим проходив через «каглу» в сіни, звідки вже виходив через прочинені двері та щілини або віконце. Щілини між колодами закладали мохом, глиною чи вкладали паклю, для того аби деревина менше псувалася, для підвищення теплоізоляційних показників оселі, не пропускання води та вологи ззовні, та аби вирівняти поверхню стін в разі подальшого тинькування.

Каркасно-стовпова конструкція в основі складається зі стовпів, які або закопували в землю, або вставляли у підвалини по кутах будинку. З каркасно-стовпових хат переважали турлучні житла та хати, конструкція яких була заповнена деревиною. Двері хати були в основному одностулковими, чотирикутними.

На всій досліджуваній території на початку XX ст. були поширені ганки. На території Чернігівщини в кінці XIX – першій половині XX ст. переважали чотири схили дахи «на кроквах», інколи з заломом, криті соломною, рідше – дранкою. Спосіб покриття даху – «снопиками» та в «натруську». Зверху стріха підтримувалася поздовжніми «півзинами» або вертикальними жердками «ключинами». Димар виготовляли з дерева (усередині обмазаний глиною), з глини чи цегли-сирцю.

На території Чернігівщини в кінці XIX – першій половині XX ст. переважали хати зрубної конструкції. Більше їх було в північних районах. Зрубні житла були поширені не лише в лісовій зоні, а і в деяких лісостепових районах. На території Чернігівщини використовувалося заповнення зрубу лівобережного типу («у сторч»). Інколи в північних районах Чернігівщини конструкція житла складалася з двох частин – з каркасно-стовповими сінями та зрубним житловим приміщенням.

Характерною відмінністю південних лісостепових районів від північних поліських є те, що в південних районах використання каркасно-стовпових типів будинку було поширене і звичне, а на Поліссі такі житла будували частіше незаможні люди, внаслідок неможливості побудувати житло з дерева.

У районах, які входили до Середнього Подніпров'я, були поширені каркасно-стовпові конструкції.

Екстер'єр залежав від конструкції житла. Стіни зрубного житла або залишали необробленими (глиною чи мохом закриті тільки шви), або штукатурили – глиною, або білили (по дереву чи по штукатурці). Так само могли обробляти зовнішні стіни господарчих споруд. Найхарактерніший спосіб обробки стін для Чернігівщини – небілені сіни та штукатурені і білені стіни самої хати. Стіни каркасно-стовпових житлових будинків завжди були поштукатурені та білені, за винятком веранд, які прибудовували з дерева. Якщо нанести зони поширення зрубною і каркасною конструкції та способи обробки житла на мапу, бачимо, що стіни з меншою кількістю обробки розміщені на півночі, з більшою – на півдні Чернігівщини. Зрубна конструкція – на півночі, при цьому переважала на більшій території Чернігівщини, каркасно-стовпова – в південно-східних районах. І на півдні, і на півночі Чернігівщини використовували покриття даху снопиками і «в натруску».

Для будування зрубних конструкцій стін вибирали сосну, вільху, а для підвалин – дуб. Для сволоку – найміцніші породи дерев сосну, дуб чи липу. Для каркасно-стовпової конструкції використовували дошки, що характерно для території Полісся, тин, глиняну суміш. Для побілки житла використовували вапно (зовнішня частина житла) чи крейду (в середині оселі). В кінці 1940-х на початку 1950-х рр. XX ст. з'явилися нові будівельні матеріали – цегла, саман, будівельні суміші, залізо. Для покриття даху на Чернігівщині використовували солому та очерет, подекуди, переважно в разі використання двосхилого даху, в якості покрівельного матеріалу використовували дранку, яку виготовляли з дерева. Після Другої світової війни для покриття даху почали використовувати рубероїд, шифер.

Планування житла Чернігівщини в кінці XIX – першої половини XX ст. було типовим для більшої території країни. Найбільш поширеним плануванням оселі були хата + сіни та хата + сіни + комора. На початку XX ст. почали будувати хати на дві

половини. В першій половині ХХ ст. з'явилися оселі з декількома житловими кімнатами – так звані «домки», особливо поширені вони стали в південних районах Чернігівської області. Замість комори в хаті інколи робили маленьке тепле приміщення. В хаті з двома житловими кімнатами, перестінок опалювали грубою. Житла в першій половині ХХ ст. збільшувалися в розмірах та за кількістю приміщень, добудовувалися веранди, ганки. Найпоширенішою до середини ХХ ст. залишалась оселя з трикамерним плануванням.

Інтер'єр житла території Чернігівщини в ХІХ – першій половині ХХ ст. типовий для території України, з певними регіональними особливостями – відсутністю хатнього розпису, меншим застосування в середині житла різьблення (в порівнянні з іншими етнографічними районами України). Стелю та сволок переважно білили, проте сволок іноді залишався небіленим – так званий «митий» сволок. Внутрішню поверхню стін у житловій частині будинку обов'язково білили крейдою (за винятком «курних» жител). У деяких населених пунктах використовувалася лиштва (переважно в північних районах Чернігівщини).

З житлом був пов'язаний великий комплекс обрядів та прикмет. Серед них виділяється група прикмет, що супроводжувала вибір матеріалу, зведення житла, «вхідчини». Центральне місце в житті і за практичним, і символічним значенням мала піч, яка була уособленням добробуту та зв'язку з пращурами.

Найшановніше місце в хаті знаходилося по діагоналі від печі – покуть. Ікон ставили декілька, обов'язково прикрашали рушниками. Існувала система прикмет, якими користувалися в побуті – не можна стояти на порозі, класти шапку на стіл, треба закривати піч та ін.

У кінці ХІХ – першій половині ХХ ст. побутувала віра в домового духа, який, за різними версіями, був пращуrom – покровителем господарів, духом померлої дитини або бісом. Ставлення до нього було поважним. Домовика не боялися, але й не хотіли ображати. Низка обрядів, спрямованих на підтримання його в якості помічника, свідчить, що домовий не сприймався як суто

зле створіння, як, наприклад, чорти та відьми. Предмети, що знаходилися в будинку також, окрім практичної, мали символічні функції. Зокрема, при сватанні не можна було переходити за сволок та ряд інших прикмет.

Загалом народне житло населення Чернігівщини в основі своїй мало загальноукраїнські риси та вирізнялося локальною специфікою в оздобленні, конструктивному вирішенні окремих елементів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

**Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту
мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені
М.Т. Рильського Національної академії наук України**

**Ф. 14-5: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та
етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Експедиції**

1. АНФРФ ІМФЕ. Ф.14-5, од. зб. 409.
2. АНФРФ ІМФЕ. Ф.14-5, од. зб. 529.
3. АНФРФ ІМФЕ. Ф.14-5, од. зб. 651.
4. АНФРФ ІМФЕ. Ф.14-5, од. зб. 654.
5. АНФРФ ІМФЕ. Ф.14-5, од. зб. 655.
6. АНФРФ ІМФЕ. Ф.14-5, од. зб. 667.
7. АНФРФ ІМФЕ. Ф.14-5, од. зб. 877
8. АНФРФ ІМФЕ, Ф. 14-5, од. зб. 409,
9. АНФРФ ІМФЕ, Ф. 14-5, од. зб. 529.

Державний Архів Чернігівської області

10. Ф. – Р. 9035, Оп. 1. Спр. 131.
11. Ф. – Р. 9035, Оп. 1. Спр. 132.
12. Ф – Р 9035, Оп. 1, Спр. 134.

Управління архітектури та містобудування Чернігівської міської ради

13. Инвентаризация памятников архитектуры и градостроительства г. Чернигова. Научный отчет. – Киев, 1984. – Том II, книга I.
14. Инвентаризация памятников архитектуры и градостроительства г. Чернигова. Научный отчет. – Киев, 1984. – Том II, книга II.

15. Управління містобудування та архітектури Чернігівської обласної державної адміністрації.

16. Перелік містобудування й архітектури місцевого значення Чернігівської області станом на 01.01.99р. (з доповненнями та змінами згідно з наказом Держ. буд №128 02.06.99 р.)

17. Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва Чернігова Управління архітектури та містобудування Чернігівської міської ради.

18. Фонди НІКЗ «Гетьманська столиця».

19. Сучасний основний фонд (СП.осн. Інв. № 13 Книга вступу 4 № 2861.

ЛІТЕРАТУРА

20. Адруг А. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. / А. Адруг. – Чернігів: Чернігівський ЦНТІ, 2008. – 224 с.

21. Архітектура Радянської України / Відп. редактор Г. Головкин. – Київ : Мистецтво, 1940. – №. 7. – 50 с.

22. Архітектура Радянської України / Відп. редактор Г. Головкин. – Київ : Мистецтво, 1940. – № 4. – 52 с.

23. Архітектура Радянської України / Відп. редактор Г. Головкин. – Київ : Мистецтво, 1940. – №. 2. – 48 с.

24. Асеев Ю. Архитектура древнего Киева / Ю. Асеев. – Київ : Будівельник, 1982. – 160 с.

25. Байбулин А. Жилище в обрядах восточных славян / А. Байбулин. – Ленинград : Наука, 1983. – 191 с.

26. Беляева С. Традиционные украшения окон на территории восточного Полесья / С. Беляева // Чернігівські старожитності. Науковий збірник за матеріалами VII наукової конференції «Старожитності Чернігово-Сіверської землі в загальноєвропейській культурній спадщині». – Чернігів, 2008. – С. 201–212.

27. Беркович А. Наличники деревянных домов в старом Екатеринбурге [Електронний ресурс] / А. Беркович // Домострой. – № 11., 2000 р. – режим доступу до ресурсу: <http://www.1723.ru/read/dai/dai-22.htm>

28. Бломквист Е. Крестьянские постройки русских украинцев и белоруссов / Е. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник / ред. Токарев С. – Москва, 1956. – Т. 31. – С. 67.

29. Богуславский Ф. Село Юриновка (Новгородсеверского уезда, Черниговской губернии) въ историческомъ и этнографическомъ отношениях / Ф. Богуславский. – 1855. – С. 9 – 10.

30. Божинський Н. Особливості формування предметно-просторового середовища народного житла Східної України / Н. Божинський, В. МIRONENKO // Вісник ХДАДМ. – Харків: видавництво НТМТ, 2007. – № 7. – С. 19 – 24.

31. Божинський Н. Як збудувати хату за зразками Східної України (пропорції) [електронний ресурс] / Н. Божинський. – Режим доступу: <http://etnoua.info/novyny/jak-zbuduvaty-tradycijnu-hatu-skhidna-ukrajina-nbozhynskij/>

32. Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920 – 1930 – х рр. / В. Борисенко. – Київ, 2002. – С. 27 – 33.

33. Борисенко В. Обряди та звичаї в українській родині / В. Борисенко // Українська етнологія: Навч. посібник / за ред. проф. В. Борисенко. – Київ : Либідь, 2007. – С. 318 – 370.

34. Борисенко М. «Топографічний опис Полтавської губернії 1809 р.» і початок становлення наукового Українознавства / М. Борисенко // Українознавство. – Київ, 2011. – №2. – С. 112 – 115 .

35. Бульков К. Традиционные украинские дома. Достоинства и ошибки [Електронний ресурс] / К. Бульков, М. Булькова. – Режим доступу: <http://www.ansambl.dp.ua/2010-06-26-2012-03/2-2010-06-26-12-50-00/41-2011-01-07-18-46-45>

36. Бутич І. «Записки юго-западного отдела императорского русского географического общества» / І. Бутич // Енциклопедія історії України: Т. 10. Т – Я / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. – Київ : Наукова думка, 2013. – С. 260.

37. Васильева Е. Оконные наличники как элементы этнографического и сельского туризма [Електронний ресурс] / Е. Васильева, М. Машинская // Туризм и сервис в панораме тысячелетий. Альманах. – Москва : МПГУ. 2011 – режим доступу до ресурсу: <http://www.researchgate.net/publication/216559062>

38. Вейсбахівка – історичні світлина краю [Фотографії] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sumno.com/gallery/arhiv-veysbahivka-yakoju-vona-bula/85083/>

39. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад., голов. ред. Т. Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ Перун, 2005. – 1728 с.

40. *Верговский С.* Музей народной архитектуры и быта Украинской ССР. Экспозиция "Полесье": Буклет. / С. Верговский. – Киев : Облполиграфиздат, 1986. – 8 с.

41. *Верговська М.* Поліське житло в дослідженнях українських вчених XIX – поч. XXI ст. // Наукові записки з української історії. – 2013. – С. 253.

42. *Верговський С.* Експозиція «Полісся» у НМНАПУ [Електронний ресурс] / С. Верговський, Р. Свирида. Режим доступу: <http://etnoua.info/novyny/ekspozycja-polissja-u-nmnapu-serhij-verhovskij-rajisa-svyryda/>

43. *Верговський С.* Експозиція «Полісся» у НМПАПу [Електронний ресурс] / С. Верговський. Режим доступу: <https://etnoua.info/novyny/ekspozycja-polissja-u-nmnapu-serhij-verhovskij/> .

44. *Веремейчик О.* Археологічна та етнологічна розвідки на території Мезинського Національного природного парку у 2009 р. / О. Веремейчик, О. Бондар // Історико – археологічний та природно – екологічний потенціал Мезинської округи: минуле, сучасне та перспективи розбудови. Матеріали науково-практичної конференції (Чернігів-Свердловка-Мезин, 17–18 вересня 2015 р.). – Чернігів: Десна-Поліграф, 2015. – С. 8–18.

45. *Вечерський В.* Українські дерев'яні храми / В. Вечерський. – Київ, 2007. – 272 с.

46. *Віктор Вечерський.* Графіка. [Галерея] [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://vechersky.esy.es/uk/node/34>

47. *Вовк Ф.* Студії з української етнографії та антропології / Ф. Вовк. – Київ : Мистецтво, 1995. – 336 с.

48. *Вовченко П.* До питання збереження автентики скарбів народної архітектури / П. Вовченко // На сторожі української народної культури. – Київ : ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. – С. 36–37.

49. *Вовченко П.* Експозиції «Полтавщина» і «Слобожанщина» НМНАПУ [Електронний ресурс] / П. Вовченко. – Режим доступу: <https://etnoua.info/novyny/ekspozycji-poltavshchyna-i-slobozhanshchyna-u-nmnapu-petro-vovchenko/>

50. *Войтович Н.* Народна демонологія Бойківщини / Н. Войтович. – Львів : СПОЛОМ, 2015. – 228 с.

51. *Герасько М.* Побут населення містечок Чернігово-Сіверщини (друга половина XVIII – середина XIX ст.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / Герасько М. – Київ, 2014. – 16 с.

52. *Герасько М.* Побут населення містечок Чернігово-Сіверщини (друга половина XVIII – середина XIX ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / Герасько М. – Київ, 2013. – 235 с.

53. *Гілевич І.* «Регіональний історико-етнографічний атлас України, Білорусії та Молдавії» і польові дослідження в Україні (сер. 1960 – поч. 1990 рр.) / І. Гілевич // Народознавчі зошити. – Львів, 2011. – № 3. – С. 401–412.

54. *Гнатюк В.* Нарис української міфології / В.Гнатюк. – Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2000. – 263 с.

55. *Гошко Р.* Развитие традиционной застройки сельских поселений Украинского Полесья (вторая половина XIX – XX вв.: [автореферат] / Р. Гошко. – Минск, 1988. – 22 с.

56. *Грінченко Б.* Словарь української мови [Електронний формат] / Б. Грінченко / зібрала ред. журн. «Кієвская Старина», опрац. текст О. Оксамитч. – 2971 с.

57. *Гудченко З.* Музеї народної архітектури України / З. Гудченко. – Київ : Будівельник, 1981. – 120 с.

58. *Данилюк А.* Давня архітектура українського села: Етнографічний нарис. – Київ : Техніка, 2008. – 256 с.

59. *Данилюк А.* Народна архітектура Бойківщини. Житлове будівництво [Електронний ресурс] / А. Данилюк. – Львів: НВФ «Українські технології», 2004. – Режим доступу: <http://carpathians.eu/karpatiskii-narod/boikivshchina/narodna-arkhitektura-boikivshchini-zhitlove-budivnictvo/terminologichnii-clovník.html>

60. *Данилюк А.* Наша хата. Етнографічний нарис про традиційне поліське житло / А. Данилюк. – Луцьк : Надстир'є, 1993 – 63 с.

61. *Дида І.* Дерева в традиційному образі української архітектури / І. Дида // Науковий вісник ЛНТУ. – Львів : ЛНТУ України. – Вип. 16. 4. – С. 47–52.

62. *Довгань С.* Регіональні особливості зведення народного житла Середньої Наддніпрянщини в кінці XIX – другій половині XX ст. / С. Довгань // Народна творчість та етнологія. – Київ : , 2012 № 3. – С. 92–97.

63. *Довженко О.* Зачарована Десна: Кіноповісті, оповідання, щоденник. [Художник-оформлювач А. С. Ленчик] / О. Довженко. – Харків : Фоліо, 2007. – 287 с.

64. *Доля О.* Хата з села Дідковичі Коростеньського р-ну Житомирської області [Електронний ресурс] / О. Доля. – Режим доступу: <http://etno-selo.com.ua/ua/muzej/polissya/poliska-khata>

65. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Чернігівська губернія / М. Домонтович. – Санкт-Петербург, 1865. – 686 с.

66. Дяченко Д. Будова села / Д. Дяченко. – Київ : Червоний шлях, 1924. – 92 с.

67. Етнографічний збірник. Знадоби до української демонології, Т. II. – Вип. 1. Зібрав В. Гнатюк // Етнографічний збірник. Видає Наукове товариство імені Шевченка. – Львів, 1912. – 237 с.

68. Етнографічні писання Костомарова: зібрані заходом академічної Комісії української історіографії / Історична секція Всеукраїнської академії наук. – Київ : Державне видавництво України. – 1930. – 352 с.

69. Етнографія України: навч. посібн. / за ред. проф. С. Макарчука. – Львів : Світ, 2004. – С. 129–130.

70. Євтушок О. Атлас будівельної лексики Західного Полісся / О. Євтушок. – Рівне : Державне редакційно-видавниче підприємство, 1993. – 134 с.

71. Житецький І. Півд.-Зах. відділ географічного товариства у Києві / І. Житецький // Україна. – Київ, 1927. – Кн. 5. – С. 31.

72. Зайцев Б. Солнечные узоры [Електронний ресурс] / Б. Зайцев, П. П. Пинчуков. – Москва : Московский рабочий, 1978. – 148 с. – Режим доступу до ресурсу: <http://coollib.com/b/228694>

73. Зайченко В. Село Масани, яким воно було / В. Зайченко. – Чернігів : Лозовий В. М., 2013. – 183 с.

74. Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов : Губернская типография, 1869. – Кн. 2, вып. 3 и 4. – 254 с.

75. Зеленин Д. Восточнославянская этнография / Д. Зеленин. – Москва : Наука, 1991 – 511 с.

76. Зяблюк Н. Музей народной архитектуры и быта Украинской ССР. Экспозиция «Полтавщина и Слобожанщина»: буклет / Н. Зяблюк, С. Щербань. – Киев : Облполиграфиздат, 1986. – 8 с

77. Іваненко С. Куточок біля науки (Харківський період наукової діяльності Павла Жолтовського) / С. Іваненко // Актуальні питання гуманітарних наук. – Дрогобич, 2014. – Вип. 10. – С. 71–68–74.

78. Івченко А. Містечка України: Довідник / А. Івченко. – Київ : НВП «Картографія», 2000. – 184 с.

79. Ілюстрована енциклопедія українського народу. Звичаї. Свята. Традиції / укладач Сметана І. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2012. – 414 с.

80. *Іовхімчук Н.* Мовний образ хати в українських народних піснях [Електронний ресурс] / Н. Іовхімчук. – Режим доступу: http://esnuir.eunu.edu.ua/bitstream/123456789/9826/1/iovh_hata.pdf

81. *Історія української культури. [Конспект лекцій] / О. Рябченко, Ю. Беліков, В. Бурмака, Л. Жванко, В. Жигло, М. Лисенко, І. Рассоха, Ю. Стрілець, Г. Фесенко, М. Яцюк.* – Харків : ХНУМГ, 2014. – 182 с.

82. *Календарь Черниговской губернии на 1892 год.* – Чернигов : Типография губернского правления, 1891. – 361 с.

83. *Кармазин-Каковський В.* Українська народна архітектура: хати і дерев'яні церкви XVIII ст. / В. Кармазин-Каковський. – Рим : Богословія, 1972. – 55 с.

84. *Карнабед А.* Архитектура Чернигова XI–XIX вв. Памятники архитектуры старинных городов и сел. – Чернігів, 1979–1980. – н. в. с.

85. *Коваленко О.* Записки Черниговского губернского статистического комитета // О. Коваленко // *Енциклопедія історії України*: Т. 10. Т – Я / редкол.: В. Смолій (голова) та ін. – Київ : Наукова думка, 2013. – С. 260.

86. *Кононенко О.* Українська міфологія та культурна спадщина / О. Кононенко. – Харків : Фоліо, 2011. – 716 с.

87. *Королёв К.* Скандинавская мифология / К. Королев. – Москва: Эксмо, Санкт-Петербург : Мидгард, 2006. – 592 с.

88. *Косенков А.* К вопросу о систематизации стеновых срубных конструкций в традиционном деревянном зодчестве Русского Севера [Електронний ресурс] / А. Косенков. – Режим доступу: <http://www.rusarch.ru/kosenkov2.htm>.

89. *Косміна Т.* Житло [Електронний ресурс] / Т. Косміна // *Енциклопедія сучасної України*. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=19234

90. *Косміна Т.* Народна архітектура сільських житлових комплексів / Т. Косміна // *Українська етнологія: навч. посібник / за ред. проф. В. Борисенко.* – Київ : Либідь, 2007. – С. 139–157.

91. *Косміна Т.* Східне (Лівобережне) Полісся: дерев'яні житла, церкви, господарські споруди. [Електронний ресурс] / Т. Косміна. – Режим доступу: <http://www.polissya.eu/2009/11/gospodarski-sporudy-pobilka-osoblyvosti.html>

92. *Коцюра І.* Сосница была и до Довженко! [Електронний ресурс] / І. Коцюра. – Режим доступу: <http://www.gorod.cn.ua/news/foto-i-video/9960-sosnica-byla-i-do-dovzhenko-foto.html>

93. Кошовий О. Будівельна кераміка України / О. Кошовий. – Київ : Наукова думка, 1988. – 84 с.
94. Лащук Ю. Народне мистецтво українського Полісся / Ю. Лащук. – Львів : Каменяр, 1992. – 136 с.
95. Левченко М. Несколько данных о жилище и пище Южнорусов / Записки юго-западного отдела императорского русского географического общества / М. Левченко. – 1875. – Т. 2, – С. 135–150.
96. Локотко А. Белорусское народное зодчество середина XIX–XX в. / А. Локотко. – Минск : Навука і тэхніка, 1991. – 286 с.
97. Лукашевич О. Житло як один з основних критеріїв якості повсякденного життя селянина 20-х рр. XX ст. / О. Лукашевич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – Київ, 2004. – Вип. 12. – С. 257–276.
98. Хоменко М. Історико-етнографічне районування України / М. Хоменко. // Українська етнологія: навч. посібник / за ред. проф. В. Борисенко. – Київ : Либідь, 2007. – С. 44–60.
99. Макарчук С. Історико-етнографічні райони України: навч. посібн. / С. Макарчук. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – 352 с.
100. Маланчук В. Інтер'єр українського народного житла / В. Маланчук. – Київ, 1973. – 46 с.
101. Масненко В. Українська хата // В. Масненко, В. Ракшанов. – Черкаси : Брама – Україна, 2012. – 190 с.
102. Материалы к серии «Народы и культуры». Украинцы. Историко-этнографический очерк традиционной культуры. / ред. кол. М. Губогло, О. Ганцкая, А. Кузнецов и др. – Москва, 1992. – Вып. 9., кн. 1. – 170 с.
103. Материальная культура компактных этнических групп на Украине: Жилище / отв. ред. М. Рабинович. – Москва : Наука, 1979. – 190 с.
104. Матеріали до українсько-руської етнології Наукового товариства імені Шевченка. Т. I–XX, XXI–XXII : 1895–1919, 1929 : Бібліографія. – Львів, 2007. – С. 4, 5.
105. Матях В. Киевская старина [Електронний ресурс] / В. Матях // Енциклопедія історії України: – Київ : Наукова думка, 2007. – Т. 4: Ка–Ком. – 528 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kyivskaya_starina_z (останній перегляд: 21-06-2016).
106. Милорадович Г. Местечко Любеч. (Прежде бывший город) / Г. Милорадович. – Чернигов, 1859 (..)

107. *Могильченко М.* Будівля на Чернігівщині / М. Могильченко // Матеріали до українсько – руської етнології. Видання етнографічної комісії під ред. Хв. Вовка. – Львів : 1899. – Т. I – С. 79–95 .

108. Народная міфологія Гомельшчыны: фальклорна-этнаграфічны зборнік / уклад. І. Штэйнер, В. Новак, рец. А. Фядосік. – Мінск : ЛМФ «Нёман», 2003. – 320 с.

109. *Наулко В.* Культура и быт украинского народа : [учеб. пособие] / В. Наулко, В. Миронов. – Київ : Вища шк., 1977. – 93 с.

110. *Наулко В.* Культура і побут населення України: навч. посібник / В. Наулко, Л. Артюх, В. Горленко та ін. – Київ : Либідь, 1993. – 2-ге вид., доп та перероб. – 288 с.

111. Незвестная Черниговщина: путешествие на машине времени в дореволюционное украинское село. [Фотографії] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svoboda.fm/culture/Culture/242992.html?language=ru>.

112. *Новик Т.* Археологічні дослідження пізньосередньовічної спори в Чернігові / Т. Новик // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ : 2001. – Вип. 10. – С. 76–79.

113. *Палієнко М.* Киевская старина (1882–1906): Хронологічний показчик змісту журналу / М. Палієнко. – Київ : Темпора, 2005. – С. 4.

114. Перелік містобудування й архітектури місцевого значення Чернігівської області станом на 01.01.99р. (з доповненнями та змінами згідно з наказом Держ. буд № 128 02.06.99 р. Управління містобудування та архітектури Чернігівської обласної державної адміністрації.

115. Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва Чернігова Управління архітектури та містобудування Чернігівської міської ради.

116. *Перетокін А.* Еволюція української хати згідно з регіоном розташування (початок XVII – кінець XIX ст. / А. Перетокін, І. Рудман // Вісник ПДАБА. – Дніпропетровськ : Вид-во ПДАБА, 2013. – № 3. – С. 63–68.

117. *Перетокін А.* Традиційна українська садиба в кінці XIX ст. – на початку XX ст. / А. Перетокін, М. Аксьонов, М. Очеретько // Вісник ПДАБА. – Дніпропетровськ : Вид-во ПДАБА, 2016. – № 7. – С. 45–54.

118. Перспективный план проведения научно-проектных и подрядных работ по памятникам архитектуры и градостроительства УССР. Черниговская область. : Материалы инвентаризации. – Киев, 1986. – Т. 1.

119. Побудова даху у східних слов'ян. [Електронний ресурс] / Етнографія та побут народів світу. – Режим доступу: <http://04.com.ua/vostochnoslavjanskaja-etnografija/3377-postroeniya-kryshi-u-vostochnyh-slavjan-chast-1.html>

120. Пономарьов А. Українська етнографія. Курс лекцій / А. Пономарьов. – Київ : Либідь, 1994. – 318 с.

121. Пономарьов А. Українська минувшина: [ілюстрований етнографічний довідник] / А. Пономарьов, Л. Артюх, Т. Косміна. – Київ : Либідь, 1994. – 2-е видання. – 256 с.

122. Програма, запитальники та методичні поради дослідникам народної культури України / упор. Л. Орел, К. Міщенко. – Київ : ІСДО, 1995. – 232 с.

123. Радович Р. Деякі специфічні риси житла та господарських будівель на Поліссі (XIX – початок XX ст.) / Р. Радович // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів : ІН НАН України, 2003. – Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. – С. 83–94.

124. Радович Р. Духовно-культурний вимір традиційного будівництва / Р. Радович // Народознавчі зошити. – Львів : Інститут народознавства НАНУ, 2012. – № 1 (103). – С. 160–162. – Рец. на монографію: Традиційна будівельна обрядовість українців / Р. Сілецький. – Львів, 2011. – 428 с.

125. Радович Р. Духовно-культурний вимір традиційного будівництва / Р. Радович // Народознавчі зошити. – Львів : Інститут народознавства НАНУ, 2012. – № 1 (103). – С. 160–162. – Рец. на монографію: Традиційна будівельна обрядовість українців / Р. Сілецький. – Львів, 2011. – С. 160–262.

126. Радович Р. Еволюція поліського житла (формування дво- та трикамерних однохатніх споруд) / Р. Радович // Народознавчі зошити. – Львів, 2016. – № 6. – С. 1362–1376.

127. Радович Р. Народна архітектура Старосамбірщини XIX – першої половини XX ст. (житлово-господарський комплекс) / Р. Радович. – Київ : Видавець Олег Філюк, 2015 р. – 352 с.

128. Радович Р. Поліська хата в «накот» конструктивні різновиди та шляхи їх розвитку / Р. Радович // Народознавчі зошити. – Львів, 2012. – № 4 (106). – С. 649–661.

129. Радович Р. Релікти архаїчного поліського житла / Р. Радович // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. –

Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. – Вип. 2: Овруччини. – С. 87–98.

130. *Радович Р.* Розвиток системи опалення Поліського жила: сегментація функцій печі / Р. Радович // Народознавчі зошити. – Львів, 2013. – № 1(109). – С. 78–87.

131. *Радович Р.* Розвиток системи опалення Поліського житла: способи відведення диму / Р. Радович // Народознавчі зошити. – Львів, 2013. – № 2 (110). – С. 212–229.

132. *Радович Р.* Техніка та технологія традиційного житлово-господарського будівництва на Поліссі другої половини XIX – першої половини XX ст. / Р. Радович // Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1997. – Вип. 1. – С. 62–82.

133. *Радович Р.* Технологія зведення зрубу житла (XIX – початок XX ст.) / Р. Радович // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. – Вип. 2: Овруччини. – С. 99–116.

134. *Радович Р.* Традиційна будівельна обрядовість на Поліссі: основні результати дослідження / Р. Радович // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – Львів, 2014. – Вип. 15. – С. 141–147.

135. *Радович Р.* Розвиток поліського житла: проблема генезу стелі / Р. Радович. // Вісник Львівського університету. – Львів : Видавництво нац. у-ту І. Франка. – Серія історична. Вип. 43. – С. 88–133.

136. *Радович Р.* Тимчасове житло українців / Р. Радович // Вісник Львівського університету. – Львів: Видавництво нац. у-ту І. Франка. – Серія історична. Вип. 43. – С. 486–526.

137. *Русов А.* Описание Черниговской губернии / А. Русов. – Чернигов : Типография губернского земства, 1899. – Т. 2. – 377 с.

138. *Савчук Б.* Українська етнологія: навч. посібн./ Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Ліля-НВ, 2004. – 559 с.

139. Саман / Большойсловарьиностранныхслов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/

140. *Самойлович В.* Народна архітектура України в ілюстраціях / В. Самойлович. – Київ : Абрис, 1999. – 281 с.

141. *Самойлович В.* Народное архитектурное творчество Украины / В. Самойлович. – Киев : Будивельнык, 1989. – 2-е изд., перераб и доп. – 56 с.

142. *Самойлович В.* Українське народне житло / В. Самойлович . – Київ : Наукова думка, 1972. – 23 с.

143. *Сауляк Б.* Як українці зрубну хату будували [Електронний ресурс] / Б. Сауляк. – Режим доступу: <http://ethnography.org.ua/content/yak-ukrayinci-zrubnu-hatu-buduvaly>

144. *Свирида Р.* Експозиція «Середня Наддніпрянщина» у НМНАПУ / Р. Свирида, С. Верговський, Є. Сизонова. – Режим доступу: <https://etnoua.info/novyny/ekspozycja-serednja-naddniprjanshhyna-u-nmnapu-rajisa-svyryda-serhij-verhovskij-jevhenija-syzova/>

145. *Сивак В.* Інтер'єр Поліського житла / В. Сивак // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів : ІН НАН України, 2003. – Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. – С. 125–166.

146. *Синицький Л.* Малороссия по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего столетия / Л. Синицкий // Киевская старина. – Київ : 1892. – № 2. – С. 226–259.

147. *Сілецький Р.* Вхідчини (новосільні звичаї, обряди та повір'я) / Р. Сілецький // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. – Вип. 2: Овруччини. – С. 117–124.

148. *Сілецький Р.* Закладщина хати на Поліссі: обрядово-звичаєвий аспект / Р. Сілецький // Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1997. – Вип. 1. – С. 83–96.

149. *Сілецький Р.* Звичаї та обряди, пов'язані з будівництвом / Р. Сілецький // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів : ІН НАН України, 2003. – Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. – С. 95–124.

150. *Сілецький Р.* Система опалення народного житла поліщуків (типи опалювальних пристроїв, їх конструктивні особливості, звичаї та повір'я) // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. – Вип. 2: Овруччини. – С. 125–140.

151. *Сілецький Р.* Традиційна будівельна обрядовість українців / Р. Сілецький. – Львів, 2011. – 428 с.

152. *Сільське житло Поділля кінець XIX–XX ст.: Історико-етнографічне дослідження* / Т. Косміна. – Київ : Наукова думка, 1980. – 191 с.

153. *Сімікін М.* Еволюція народного житла на Україні / М. Сімікін // Архітектура Радянської України / Відп. редактор Г. Головка. –

Київ : Мистецтво, 1938. – №. 4–5. – С. 46–51. – Режим доступу: <http://elib.nplu.org/view.html?id=359>

154. Слов'янська міфологія / упоряд., приміт. І. Бетко, А. Полотай, вступна ст. М. Яценка. – Київ : Либідь, 1994 – 384 с.

155. Словник-довідник археології / Ред., уклад. та кер. авт. кол. Н. Гаврилюк. – Київ : Наукова думка, 1996 р. – 430 с.

156. *Смолінський С.* Гуцульська курна хата / *С. Смолінський* // Краєзнавство. – Київ : 1994. – № 1–2. – С. 48–51.

157. Способи з'єднання бруса і колод – огляд технології робіт. [Електронний ресурс] / Будівельний портал. Ваш будинок. – Режим доступу: <http://vashbudynok.co.ua/sposobi-zyednannya-brusa-i-kolod-oglyad.html>

158. *Сумцов М.* Культурные переживания / *М. Сумцов* // Киевская старина. – Киев : 1889. – Том. XXV. – С. 485–506.

159. *Таланчук О.* Сто найвідоміших образів української міфології / *О. Таланчук, В. Завадська, Я. Музиченко, О. Шалак.* – Київ : Орфей, 2002. – 448 с.

160. *Таран О.* Наукова спадщина Федора Вовка в галузі антропології: спадкоємність традицій та сучасне бачення [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / *О. Таран.* – Київ , 2003. – 19 с.

161. *Таранушенко С.* Пам'ятки архітектури Чернігівської губернії / *С. Таранушенко.* – Харків, 2011. – 128 с.

162. *Таранушенко С.* Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр.: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії, ілюстрації, довідкові матеріали / упоряд. *О. Савчук, М. Красиков, С. Білокінь.* – Харків : Видавець Савчук О., 2011. – 696 с.

163. *Тарас Я.* Закладщина хати на Поліссі [Електронний ресурс] / *Я. Тарас* // Овруч. Сторінки історії. – Режим доступу: <http://www.ovruch.info/zakladschyna-haty-na-polissi-yaroslav-taras/>

164. *Тимофієнко В.* Архітектура і монументальне мистецтво: Терміни та поняття [Електронний ресурс] / *В. Тимофієнко.* – Київ : Видавництво Інституту проблем сучасного мистецтва, 2002. – Режим доступу: http://architecture_uk.academic.ru/752/%D0%B2_%D0%BD%D0%B0%D1%82%D1%80%D1%83%D1%81%D0%BA%D1%83

165. Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы / отв. ред. *Токарев С.* – Москва : Наука, 1967. – 376 с.

166. Топографическое описание Малороссийской губернии 1798–1800 гг. / Описи Лівобрежної України кінця XVIII – початку XIX ст. /

[упоряд. Т. Ананьева; редкол.: П. Сохань (відп.ред.), Г. Боряк, В. Смолий, Ф. Шевченко, Н. Яковенко.]. – Київ : Наукова думка, 1997. – 324 с.

167. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. – Санкт-Петербург : 1877. – Т. 1. Вып. 2. – 608 с.

168. Україна в народних краєвидах і архітектурі: художньо – етнографічна спадщина Юрія Павловича / відп. ред. Г. Скрипник ; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ , 2010. – С. 227–266.

169. Українська етнологія: навч. посібник / за ред. проф. В. Борищенко. – Київ : Либідь, 2007. – С. 78.

170. Українська родина / упоряд. Л. Орел. – Київ : Видавництво імені О. Теліги. – 423 с.

171. Українське народне житло. Програма – запитальник для збирання матеріалів до «Регіонального історико-етнографічного атласа України, Білорусії та Молдавії». – Київ : Наукова думка, 1969. – 28 с.

172. Українське народознавство: навч. посібн. / за ред. С. Павлюка, Г. Горинь, Р. Кирчіва. – Львів : Фенікс. – 608.

173. Українські приказки, прислів'я і таке інше [Текст] : збірники О. Марковича та інших / уклад. М. Номис; упоряд., примітки, вступ. ст. М. Пазяк. – Київ : Либідь, 2003. – 352 с.

174. Українці [історико-етнографічна монографія] / за ред. А. Пономарьова. – Опішне : Українське народознавство, 1999. – Кн.2. – С. 13–57.

175. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / упор., прим. та біограф. Нариси А. Пономарьова, Т. Косміної, О. Боряк. – Київ : Либідь. – 2-е вид. – 640 с.

176. *Файник Т.* Житло та довкілля: будівельні традиції українців Карпат / Т. Файник. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2007. – 2008 с.

177. *Файник Т.* Народні будівельна термінологія українців Карпат і Прикарпаття: етол. слов. / Т. Файник. – Львів, 2010. – 415 с.

178. *Федоренко О.* Традиционные способы и приемы строительства [Електронний ресурс] / О. Федоренко, Т. Щеглова. – Режим доступу: http://www.altspu.ru/p_arh/russian/tradition/build.html

179. *Федорович Н.* Українська народна астрономія / Н. Федорович // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні : збірник на-

укових праць / за заг. ред. О. Петрука. – Львів : інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2014. – С. 88–155.

180. *Филиппова Е.* Лица вдоль дороги. Введение в тему «Наличники» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.shushara.ru/windows/item.php?ID=19>

181. *Ходаківський М.* Експозиція «Українське село 1960–70-х рр.» у НМНАПУ [Електронний ресурс] / М. Ходаківський. – Режим доступу: <http://etnoua.info/novyny/ekspozycja-ukrajinske-selo-1960-70-rokiv-u-nmnapu-mhodakivskij/>

182. *Холостенко М.* Форма, колір і живописна декорація // М. Холостенко // Архітектура Радянської України / відп. редактор Г. Головко. – Київ : Мистецтво, 1938. – №. 6. – С. 22–29.

183. *Хохряков М.* [Малюнки] / М. Хохряков // Живописное обозрение. – Москва: 1887, № 12. – С. 172.

184. *Цітоў В.* Народная спадчына: Матэрыяльная культура ў лакальна-тыпалагічнай разнастайнасці / В. Цітоў – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 300с.

185. *Цітоў В.* Этнаграфічная спадчына. Беларусь: краіна і людзі / В. Цітоў. – Мінск : Берусь, 2001. – 2 – вид. – 208 с.

186. *Чепелик В.* Бесіди про українську архітектуру / В. Чепелик. – Київ : Фенікс, 2013. – 224 с.

187. *Черненко О.* Про Сновськ, розкопки «Княжого городу» та приєднання сіверян до Давньоруської Держави / О. Черненко // Русский сборник. – Брянск : Курсив, 2013. – Вып. 7. – С. 26–31.

188. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / за ред. А. Кудрицького. – Київ : Українська радянська енциклопедія імені М. П. Бажана, 1990. – С. 867.

189. *Черняков С.* Як будували українську хату [Електронний ресурс] / С. Черняков. – Режим доступу: <http://val.ua/culture/Culture/194748.html>

190. *Шейн П.* Женитьба комина // Этнографическое обозрение. – 1898. – Т. 33. – № 3. – С. 152–160.

191. *Шейн П.* Матеріали для изученія быта и языка русскаго населенія Сѣверо-Западнаго края. Собранные и приведенныя въ порядокъ П. В.Шейномъ. / П. Шейн. – Санкт-Петербург : Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1902. – Т. 3. – С. 535.

192. *Шинаев С.* Деревянное зодчество. Толковый словарь терминов и понятий / С. Шинаев. – Москва : Спецпроектреставрация, 1992. – 40 с.

193. *Шульгина Л.* «Коник»: прикраса на форму кінської голови та занепад її орнаментальної форми (матеріали з с. Жукин Остерського повіту на Чернігівщині) / Л. Шульгіна // Матеріали до етнології й антропології. – Львів, 1929. – Т. 10. – С. 253.

194. *Шумицький М.* Український архітектурний стиль / М. Шумицький. – Київ : Друкарня 2-ї Артїлі, 1914. – 60 с.

195. *Щербаківський В.* Архітектура у різних народів і на Україні / В. Щербаківський. – Львів : Загальна друкарня, 1910. – 256 с.

196. *Щербаківський В.* Орнаментация української хати / В. Щербаківський. – Рим, 1980. – 102 с.

197. *Щербатюк Т.* Рідкісні листівки з хатками під стріхою подарував юзерам вінницький художник і колекціонер [Фотографії] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vlasno.info/kultura/6/prezentatsiji/item/15199-ridkisni-lystivky-z-khatkamy-pid-strikhoiu-podaruvav-iuzeram-vinnytskyi-khudozhnyk-i-kolektsioner>

198. Этнография восточных славян: очерки традиционной культуры / Отв. ред. К. Чистов. – Москва : Наука, 1987. – 554 с.

199. *Юрченко П.* Дерев'яна архітектура України. / П. Юрченко. – Київ : Будівельник, 1970. – 191 с.

200. *Юрченко П.* Народное жилище Украины / П. Юрченко. – Москва, 1941. – 88с.

201. *Ярова А.* Вивчення традиційного житла Чернігівщини наприкінці XVIII – у першій половині XX ст. / А. Ярова // Народна творчість та етнологія. – Київ : 2016. – № 2. – С. 100–104.

202. *Ярова А.* Солярна символіка в дерев'яній лиштві Чернігівського Подолу. / А. Ярова // Народна творчість та етнологія. – Київ, 2015. – № 4. – С. 77–82.

203. *Ярова А.* Традиційне житло Коропського району / А. Ярова // Народна творчість та етнологія. – Київ, 2017. – № 1. – С. 73–80.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АНФРФ ІМФЕ НАН України – Архівні наукові фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського Національної академії наук України;

ВУАН – Всеукраїнська академія наук;

дод. – додаток;

ІМФЕ – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України;

МНАП – Національний музей народної архітектури та побуту України;

НАІЗ «Чернігів стародавній» – Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній».

НТЕ – періодичне видання ІМФЕ імені М.Т. Рильського «Народна творчість та етнологія»;

НТШ – Наукове товариство імені Т.Г. Шевченка;

рис. – рисунок.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Балясини – невеликі фігурні стовпчики, для підтримки перил балконів, огорож, сходів (за А. Карнабідом) ⁵⁴⁶.

Божий кут – кут в хаті, де стоять ікони

Божник – див. «божий кут».

Валькір – простір, маленьке приміщення, що утворюється між бічною стіною печі та стіною кімнати.

Валюта – архітектурно-декоративна деталь, має форму завитка (використовується як в народній архітектурі, так і в класичній, наприклад, останній входить в склад коринфської та конічної капітелі).

Вінець – взаємопов'язані чотири колоди, що собою становлять один горизонтальний ряд дерев'яної рубленої будови.

Галерея – на половину відкрите світле приміщення, довжина якого суттєво переважає ширину.

Гребінки – снопи з очерету.

Диван – лава, лава зі спинкою.

Долівка – глинобитна підлога.

Зруб – вертикально спрямована конструкція побудована з колод, поєднаних по кутах.

Інтер'єр – архітектура внутрішнього приміщення будівлі.

Кагла – отвір для виводу жиму.

Калідор – коридор

Каркасно-стовпове житло – житло основу конструкції якого складають каркас та заповнення каркасу.

Кички – снопи з очерету.

Ключини – жердки що притримують стріху.

Консоль – кронштейн.

⁵⁴⁶ Ф – Р 9035, ОП. 1, Спр. 134

Коньок, коник – горизонтальне ребро, яке створене стиком двох скатів даху (в разі якщо двоскатний).

Крокви – елемент конструкції, що тримає дах.

Кронштейн – підпора, балка, для підтримки виступаючої частини будівлі (наприклад, даху і тд.).

Кругляк – не тесана колода.

Курна хата – хата з опаленням «по чорному», без димаря, в якій дим накопичується в середині житла

Лигурі – пні, на які клали перший вінець зрубу.

Лиштва – обрамлення дверного та віконного отворів (за А. Карнабідом)⁵⁴⁷.

Люкарна – вікно на горищі. (за А. Карнабідом)⁵⁴⁸.

Мерва – м'ята солома

Мисник – полиця для зберігання посуду.

Мост – див. «долівка».

Налічник – див. «лиштва».

Пекурка – невелике тепле приміщення.

Перека́т – внутрішня стіна між кімнатами в плануванні «дві хати підряд».

Перестінок – див. «перека́т».

Півзини – жердки, що тримають стріху.

Підвалини – перший вінець зрубу.

Піл – дерев'яний настил біля печі, використовується як ліжко, в першу чергу для найстарших мешканців хати.

Полик – див. «піл».

Поплет – мотузка для зв'язування снопів для покриття даху.

Призьба – невисокий глиняний насип по периметру будинку.

Простінок – див. «перека́т».

Рублена хата – хата зрубно́ї конструкції.

Саман – будівельний матеріал з глини та домішок.

Світлиця – 1. Кімната, яка використовується як непостійне, парадне приміщення, 2. – житлова кімната.

⁵⁴⁷ Ф. – Р. 9035, Оп. 1. Спр. 131. – С. 7

⁵⁴⁸ Ф. – Р. 9035, Оп. 1. Спр. 131. – С. 6.

Світоч – освітлювальний пристрій.

Сволок – балка, що тримає конструкцію стелі.

Сіни – господарське приміщення в хаті.

Стояни – див. «лигури».

Стріха «під волоть» – коли стріха лежить тоншими кінцями до низу.

Стріха «під гузир» – товсті кінці стріхи спрямовані вгору, тонкі – середину.

Тинькування – обробка стін житла глиною.

Трам – див. «сволок».

Трьохстінок – конструкція добудована до житла, складається з трьох стін, часто використовується як господарське приміщення.

Трям – див. «сволок».

Трями – див. «сволок».

Турлучна хата – каркасно стовпове житло з заповненням з тину, очерету.

Фасад – зовнішній вид будівлі, поверхня зовнішніх стін.

Хата на пнях – хата, підвалини якої поставлені на дерев'яні стовпчики.

Хата «на стовпах» – див. «хата на пнях».

Хата-мазанка – в повсякденному мовленні – тинькована, побілена хата.

Хвіртка – квартира.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
----------------	---

Історіографія та джерела

1. Досліджуване питання в історіографії.....	6
2. Характеристика джерельної бази	30

Конструктивні особливості житла Чернігівщини кінця XIX – першої половини XX ст.

1. Типи конструкцій традиційної житлової архітектури Чернігівщини	39
2. Локальні особливості планування житлових будинків	67
3. Форма та будівельні особливості зведення даху традиційного житла Чернігівщини.....	82

Оздоблення традиційного житла Чернігівщини кінця XIX – першої половини XX ст.

1. Традиції оздоблення екстер'єру житлових будинків та зміни конструктивних особливостей	117
2. Динаміка змін у плануванні та інтер'єрі житла протягом кінця XIX – першої половини XX ст.	129
3. Народні прикмети, звичаї та легенди, пов'язані з будівництвом, оздобленням оселі	143

Висновки	169
----------------	-----

Список використаних джерел та літератури.....	175
---	-----

Перелік умовних позначень.....	191
--------------------------------	-----

Словник термінів.....	192
-----------------------	-----

Наукове видання

Аліна Ярова
Традиційне житло Чернігівщини
кінця XIX – першої половини XX століття

Монографія

В авторській редакції
Верстка: *Марина Голеня*

На обкладинці використано
рисунок А. Ярової

Формат 60×84/16
Умов. друк. арк. 9,11. Обл.-вид. арк. 10,1

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України
01001 Київ, вул. Грушевського, 4